

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MƏDƏNİYYƏT VƏ TURİZM NAZİRLİYİ**

**MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

**МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И
ТУРИЗМА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**MƏLANƏT FƏRƏCOVA
AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİ**

**MALAHAT PARAJOVA
ROCK ART OF AZERBAIJAN**

**МАЛАХАТ ФАРАДЖЕВА
НАСКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО АЗЕРБАЙДЖАНА**

«ASPOLIQRAF»

BAKI 2009

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

MƏDƏNİYYƏT VƏ TURİZM NAZİRLİYİ

MƏLAHƏT FƏRƏCOVA

**AZƏRBAYCAN
QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİ**

«ASPOLİQRAF»

BAKI-2009

Elmi redaktor: V.H.Əliyev

tarix elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Rəyçilər: Q.S.İsmayilzadə
tarix elmləri doktoru, professor

N.A.Müseybli
tarix elmləri namizədi

Foto və illüstrasiyalar: M.N.Fərəcovanındır.

F 61 Mələhət Fərəcova.

Azərbaycan qayaüstü incəsənəti. Bakı, "Aspoliqraf", 2009. 384 səh.

Oxuculara təqdim olunan kitab Azərbaycanın qayaüstü incəsənətinə və problemlərinə həsr olunub. Əsərdə işlənmə texnikasına və stilistik xüsusiyyətlərinə görə petroqliflərin mədəni-tarixi təsnifatı verilir. Xronologiya məsələlərinə toxunan müəllif arxeoloji materiallara və mədəni təbəqələrdə aşkar olunmuş petroqlifli daşlara istinad edir. Əldə olunmuş nəticələr əsasında müəllif Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin erkən yaranma formaları haqqında özünün orijinal konsepsiyasını qurur.

F 0504000000 2009
053

İSBN 978-9952-8007-3-9

© Mələhət N.Fərəcova

ÖN SÖZ

Bu gün arxeoloji abidələrin qədim, eyni zamanda əsas və mühüm növlərindən olan qayaüstü təsvirlərin - petroqliflərin əhəmiyyəti məlum həqiqətdir. Fərəhli haldır ki, Qafqaz ərazisində qədim qayaüstü təsvirlərin iri ocaqları ilk dəfə Azərbaycanda aşkar olunmuşdur. Onları ilk dəfə olaraq görkəmli Azərbaycan arxeoloqu İ.M.Cəfərzadə kəşf etmiş və araşdırmışdır. O, keçən əsrin 30-cu illərinin sonunda Bakı yaxınlığında yerləşən Qobustanda külli miqdarda petroqliflər aşkar etmişdir. 60-70-ci illər yeni qayaüstü təsvirlərin kəşfləri ilə əlamətdar olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan arxeoloqlarından Q.M.Aslanov Abşeronda, V.Q.Əliyev Gəmiqayada, Q.S.İsmayılzadə Kəlbəcər bölgəsində çoxlu sayda nadir qayaüstü təsvirlər qeydə almışlar. Həmin illərdə C.N.Rüstəmov və F.Muradovanın apardıqları genişmiqyaslı kəşfiyyat işləri nəticəsində Qobustanda aşkar olunmuş qayaüstü təsvirlərin sayı iki dəfə artmışdır. Beləliklə, Azərbaycan ərazisində əcdadlarımızın təsərrüfat-məişət fəaliyyətini, adətlərini, etiqadlarını və ümumən yüksək maddi və mənəvi mədəniyyətini təsdiq edən abidələrin xüsusi növü aşkar olunmuşdur.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bu mühüm tarixi mənbələr uzun müddət xüsusi tədqiqat obyektinə olmamış, nəşr olunmuş əsərlərin əksəriyyətində əsas diqqət bu və ya digər ocağın petroqliflərinin ayrı-ayrılıqda ümumi təsvirinə yönəldilmiş, onların dəqiq və sistemli şəkildə öyrənilməsi məsələləri kənarda qalmışdır.

Qayaüstü rəsmlərin öyrənilməsi qədim tayfaların mədəniyyət tarixi, incəsənəti və dünyagörüşünün inkişafı ilə əlaqədar bir çox məsələlərin həllinə imkan verir. Müxtəlif etnomədəni əyalətlər arasında minillik intensiv əlaqələr zonası olan Azərbaycan qayaüstü təsvirləri arxeologiya elmi tərəfindən hələ tam öyrənilməmişdir. Bu baxımdan təqdim olunan tədqiqat işi Azərbaycanın qədim qayaüstü təsvirlərinin öyrənilməsində mövcud boşluğun aradan qaldırılmasına kömək etməlidir.

Tədqiqat işində əsas yeri Qobustan qayaüstü rəsmlərinin dövrlərə bölünməsi məsələsi tutur. Bu mürəkkəb prosesin açılması müxtəlif elmlərin - antropologiya, geologiya, paleontologiya, arxeologiya, etnoqrafiya və tarix elmlərinin məlumatlarına əsaslanan tədqiqatlar nəticəsində mümkündür. Arxeoloqlarımız tərəfindən Qobustan, Abşeron, Gəmiqaya və Kəlbəcərdə azərbaycanlıların qədim əcdadlarının tarixi inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi, onların mədəniyyətinin, xüsusilə də qayaüstü incəsənətinin təkamülü haqqında təsəvvür yaradır, üst paleolit və sonrakı dövrlərdə Avropa və Asiyanın mədəniyyət tarixi ilə kontekstdə Azərbaycan qayaüstü təsvirlərinin tarixi yerini və əhəmiyyətini düzgün başa düşməyə imkan verir.

Tədqiqatın geniş xronoloji sərhədləri petroqlitlərdə müxtəlif tarixi dövrlərə aid kompleks təsvirlərin mövcudluğu ilə şərtlənir. Ən qədim təsvirlər üst paleolit dövrünə, ən son təsvirlər isə orta əsrlərə aid edilir.

Əksər qayaüstü təsvirlərin təsnifatı müasir arxeologiyada hamı tərəfindən qəbul olunmuş sistem əsasında həyata keçirilir. Paleoeoloji mühitin müəyyən edilməsi və bərpa olunması üçün elmin müxtəlif sahələrində aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrindən də istifadə olunmuşdur. Bu tədqiqat işi ayrı-ayrı komplekslərin ətraflı izahından əlavə, qayaüstü təsvirlərin xronologiyası, onların geniş semantik təhlili və bədii dəyəri ilə əlaqədar bir sıra suallara cavab verən ilk əsaslı elmi işdir:

- üst paleolit dövrünə aid təsvirlər xüsusi göstərilmiş, ayrı-ayrı hallarda petroqlitlərin dəfn və yaşayış materialları ilə konkret əlaqələri müəyyən edilmişdir:

- qayaüstü rəsmlərin semantik izahında arxaik əlamətlərini qoruyub saxlamış türk-monqol, hind-avropa və digər xalqların mifologiyası, etnoqrafiyası, folkloru və ədəbiyyatına dair məlumatlardan geniş istifadə olunmuşdur;

- coğrafi mühit də tədqiqat işinə daxil edilir, qaya-üstü təsvirlərin yaranma dövründə Qobustanın təbii şəraitinin yenidən müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilir.

Dünyada mövcud oxşarlar əsasında ilk dəfə Azərbaycan qayaüstü təsvirlərinin üslub xüsusiyyətləri verilir. Tədqiqat materialları əsasında Azərbaycan qayaüstü təsvirləri yeni dövrlərə bölünmüşdür. Bu elmi-tədqiqat işi Azərbaycan qayaüstü təsvirlərinin ən erkən formalarını və sonrakı inkişaf dövrlərini əks etdirir. Qayaüstü incəsənətin yaranması və erkən formalarına həsr olunmuş tədqiqat işi üçün əsas mənbə arxeoloji məlumatlardır. Bu iş qayaüstü incəsənətə dair dəqiq toplanmış materiallar əsasında yazılmışdır. Burada arxiv məlumatlarından, yerli və xarici alimlərin, arxeoloqların, mütəxəssislərin dünya və Azərbaycan qayaüstü incəsənəti haqqında əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Bunların sırasında İ.Cəfərzadə, C.Rüstəmov, F.Muradova, Q.İsmayılzadə, Q.Aslanov, İ.Əliyev, N.Müseibliyin tədqiqatları, Qobustan qayaüstü təsvirləri ilə Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeron təsvirlərini müqayisə edən materiallar vardır. Avropa qayaüstü təsvirlərinin üslub xüsusiyyətlərini ilk dəfə xarici alimlərdən Breyl, Qrasiozi, Laminq-Emperer, Lerua-Quran göstərmişlər. Azərbaycan qayaüstü təsvirlərinin tədqiq olunmasına 1939-cu ildə Qobustanda İ.Cəfərzadə tərəfindən başlanmışdır. Bundan sonra arxeoloqlar C.Rüstəmov və F.Muradova arxeoloji kəşfiyyat işlərini davam etdirmişlər. 70-ci illərdən başlayaraq Q.Aslanov, V.Əliyev, Q.İsmayılzadə və N.Müseibli Naxçıvanda, Kəlbəcərdə və Abşeron yarımadasında arxeoloji tədqiqat işləri aparmışlar. Coğrafi, paleontoloji və geoloji mühit (xüsusilə Azərbaycan ərazisində qədim buzlaşma, daşın geoloji quruluşu, dağmələgəlmə, Xəzər dənizinin transqressiyası və reqressiyasına aid materiallar) N.K.Vereşşagin, N.A.Ələkbərov, N.İ.Burçak-Abramoviç, Q.A.Əlizadə, T.A.Məmmədov, A.T.Zaroostrovsev, K.K.Gül, X.A.Əliyeva, B.A.Budaqov, V.V.Boqaçov, S.A.Kovalevski, F.Tseyner, V.R.Kabo, V.İ.Popov, V.A.Petrov, V.İ.Qromova,

V.İ.Tsalkin, P.İ.Boriskovski, İ.İ.Sokolov. M.Barney və D.Perkinsin əsərlərində işıqlandırılmışdır. Üst paleolit dövründə Azərbaycanın regionlarında coğrafi mühitin ümumi mənzərəsinin yaradılması üzrə iş antropologiya, dördüncü dövr geologiyası, paleobotanika, paleocoğrafiya, osteologiya və bir sıra digər elmləri kompleks və ümumiləşmiş halda cəlb etməklə aparılmışdır. Azərbaycan qayaüstü təsvirləri mövzusunda nəşr olunmuş bir çox tədqiqatların mövcudluğunu nəzərə alan müəllif dünya analoqlarına əsaslanaraq diqqətini əsasən əvvəlki tədqiqat və nəşrlərin işıqlandırılmayan müqayisəli təhlilinə yönəlmişdir. Azərbaycanın qayaüstü incəsənətinə dair ümumiləşdirilmiş elmi tədqiqat işinin ilk dəfə yazıldığını nəzərə alaraq müəllif öncə hər bir mənbə qrupunu ayrı-ayrılıqda öyrənməyi, tənqidi təhlil etməyi metodoloji cəhətdən düzgün hesab edir. Hər bir qrup müəyyən kompleks problemlərlə əlaqədar olduğu üçün bunu məntiq də tələb edir.

Yekunda müxtəlif elmlərə dair materialların öyrənilməsi yolu ilə əldə olunmuş nəticələr ümumiləşdirilir və qayaüstü incəsənət vahid, bütöv bir proses kimi təqdim olunur.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİNİN TARİXİ-COĞRAFİ İCMALI

1.1. AZƏRBAYCAN PETROQLİFLƏRİNİN TƏDQIQ EDİLMƏSİNİN TARİXİ İCMALI

Azərbaycanda qayaüstü təsvirlərin mövcudluğu haqqında ilk məlumatlar arxeoloq-tədqiqatçı İ.M.Cəfərzadəyə məxsusdur. O, 1939-cu ilin baharında Bakı şəhərinin cənub-qərbində yerləşən Cingirdağın ətəyində - Yazılıtəpədə qayaüstü rəsmlər aşkar etmiş, bu tarixi abidənin mövcud olduğu yeri və rəsmlərin bir hissəsini - vəhşi heyvan (keçi, ceyran, maral, şir, at, it) təsvirlərinin, həmçinin qurbankəsmə və ov səhnələrinin [61, 304-311] ətraflı qeydiyyatını aparmışdır. Həmin ilin iyununda «Bakinski raboçi» qəzetində çap olunmuş «Qayalar üzərində qədim rəsmlər» məqaləsində yazıldığı kimi, «Sanqaçalın 15 kilometrliyində, Cingirdağın ətəyində iri qayalar üzərində həkk olunmuş irihəcmli heyvan təsvirləri aşkar olunmuşdur» [5,8,4].

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu İ.Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə 1940-1941-ci illərdə bu abidələrin tədqiq edilməsi məqsədilə ekspedisiyalar təşkil etmiş və hər dəfə yeni-yeni təsvirlər qeydə alınmışdır. Bu isə, eyni zamanda adı çəkilən kompleksin tarixini və əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan yaradırdı.

Böyük Vətən müharibəsi illərində tədqiqat işləri dayandırılmışdır. Qobustan abidələrinin tədqiq edilməsi üçün növbəti arxeoloji ekspedisiya 1947-ci ilin yazında İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu tərəfindən təşkil olunmuşdur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Yazılıtəpədə 115 obyekt qeydə alınmış, onların ölçüləri müəyyən edilmiş, qrafit izləri çıxarılmış və mövcud olduğu yerlərin sxematik planı tərtib edilmişdir. Sonralar N.O.Burçak - Abramoviç və N.K.Vereşşagin məqaləsində [38, 225-230] bu məlumatlardan istifadə edilmişdir. Müəlliflər məqalədə qayaüstü rəsmlərin yerinə yetirilmə texnikasına da toxunurlar [38, səh.225 -230]. N.K.Vereşşagin isə «Paleontoloqun qeydləri» məqaləsində insan, heyvan və quşların qayaüstü rəsmlərinin faiz nisbətləri haqqında maraqlı məlumatlar verir [41, səh. 3-71].

Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu 1965-ci ilədək İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə Qobustan arxeoloji abidələrinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. O, «Azərbaycanın qədim tarixinə dair oçerklər» məqaləsində Azərbaycan ərazisində animizm əlamətləri daşıyan bitki və ağaclara sitayişin rolunun təhlilini verir [62,51].

İ.M.Cəfərzadə «Qobustan» kitabında ibtidai din məsələlərinə də toxunur. O, faktlara əsaslanaraq XX əsrədək Qobustan ərazisində dini ayinlərin mövcudluğunu israr edir və buna sübut olaraq ulduzların, svastikanın, göy cismlərinin rəsmlərini,

qurbankəsmə səhnələrini, insanların əlləri yuxarı ibadət vəziyyətində olan təsvirlərini göstərir. Rəsmlərin əsas kütləsi kahinlər tərəfindən uğurlu ovun təmin olunması üçün ibtidai ovsun üsulları kimi həkk olunurdu [67,15-28], [68, səh 15,18] [231.99-114]. Təsadüfi deyil ki, bu ərazilərdə 6 müqəddəs ocaq - pirlər qeydə alınmışdır. Orta əsr ərəb yazılarının mövcudluğu da buna bir daha sübutdur [231.99-114].

Kitabın ən qədim dövrlərdə Azərbaycanın coğrafi mühitinə həsr olunmuş xüsusi fəslində üst paleolit (mezolit, neolit) dövrünün əsas ov obyektini olan və qədim rəssamların yaradıcılığında əksini tapmış heyvanların geniş yayılmasının xarakteristikası verilmişdir.

Bundan əlavə, kitabda G.A.Əlizadə, T.A.Məmmədov, A.T.Zaroostrovsev, K.K.Gül, X.A.Əliyeva, B.A.Budaqov, N.K.Vereşşagin, V.V.Boqaçov, S.A.Kovalevski, F.Tseyner, V.R.Kabo, V.İ.Popov, V.A.Petrov, V.İ.Qromova, V.İ.Tsalkin, P.İ.Boriskovski, İ.İ.Sokolov, M.Barney, D.Perkinsin əsərləri əsasında paleontoloji və geoloji məlumatlar, xüsusilə Azərbaycan ərazisində buzlaşmaya aid tədqiqat materialları, daşın geoloji quruluşu, dağəmələgəlmə, Xəzər dənizinin transgressiya və reqressiyası əks olunmuşdur.

Rus tədqiqatçısı A.A.Formozov Qobustan qayaüstü təsvirlərini «Qayaüstü təsvirlər və onların öyrənilməsi» kitabında özünəməxsus şəkildə təsvir etmişdir. O, hesab edir ki, bədənini xətlər kəsən heyvan təsviri «Adi heyvan deyil, heyvanların başçısı, totem əcdad və ya buna oxşar bir şeydir» [204,13].

A.A.Formozov öz tədqiqatlarında Qobustan qayaüstü təsvirlərində totem əlamətlərini açıqlayır və onları Dağıstan, Misir, Fransa, Ural təsvirləri ilə müqayisə edir. A.A.Formozov «SSRİ-nin Avropa hissəsi ərazisində daş dövründə etnomədəni tarixi problemlər» kitabında Qobustan mədəniyyətinin Xəzər dənizinin şərq sahilləri mədəniyyəti ilə, xüsusilə Krasnovodsk yarımadasının Cebel mağarasının tapıntıları ilə oxşarlığını göstərir [201,49]. Qobustanın qayaüstü təsvirləri mövzusunda digər xarici alimlər də toxunmuşlar. Çex paleontoloqu Yan Yelinek dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Qobustanda aşkar olunmuş qayaüstü təsvirləri müqayisə edərək [78, 276-528] ibtidai incəsənətin texnikası, mövzusu və xronologiyasını təhlil etmişdir.

II Beynəlxalq Bakı simpoziumunda alman arxeoloqu Gizela Burger Qobustan və Levante (İspaniya) qayaüstü təsvirlərinin [271,49-51] müqayisəli təhlilini aparmışdır. Qobustanda oxatanlar səhnəsinin İspan qayaüstü təsvirləri ilə müqayisəsi xüsusilə maraqlıdır.

1965-ci ildən başlayan Qobustan qayaüstü rəsmlərinin tədqiqi ilə 1968-ci ildən ekspedisiyalara rəhbərlik edən C.Rüstəmov məşğul olmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində üzərində 2500 təsvir olan 300-dək daş, o cümlədən qonşu Şıxqaya və Şonqardağ dağlarında 30 daş aşkar olunmuş və onların şəkli çəkilmişdir. 130-dan artıq daş qazıntı zamanı, qalanları isə Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarının sahələrində tapılmışdır. Bir çox rəsmlər isə C.Rüstəmov tərəfindən qayaların qədim yaşayış

məskənlərinin divarlarını təşkil etdiyi yerlərdə (Anazağa, Kəvizə, Firuz, Ceyranlar, Qayaarası və s.) aşkar olunmuşdur [167, 99].

Hazırda Qobustan qoruğunda 6000-dən artıq rəsm qeydə alınmışdır. 1969-cu ildən etibarən C.Rüstəmov Qobustanın tədqiq olunmuş qayaüstü rəsmlərinin şəkillərini və öz tədqiqatlarının nəticələrini «Arxeoloji kəşflər» adlı illik jurnalda, «Qobustan dünyası», «Qobustan qədim mədəniyyət ocağıdır» adlı kitablarında nəşr etdirmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində o, qayaüstü rəsmlərin tarixini dəqiqləşdirmiş, onların totem əlamətlərini, ayin və ovsun əhəmiyyətini işıqlandırmış [257, 156-161], Qobustan ərazisinin müqəddəs yerlərini və pirləri tədqiq etmişdir.

Azərbaycanın rənglənmiş qayaüstü təsvirləri haqqında ilk məlumat keçən əsrin 70-ci illərində meydana çıxmışdır. Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 24b №-li daş üzərində boya ilə çəkilmiş qayaüstü təsvir aşkar olunmuşdur [257. 390]. Qaya üzərində xallı marala hücum edən yırtıcı təsvir olunmuşdur. Təsvir tünd qırmızı rəngli boya ilə çəkilmişdir. 1984-cü ildə Kiçikdaş dağının Qayaaltı kolleksiyası daşlarının birinin üzərində rəngli qayaüstü təsvirlər aşkar olunmuşdur (öküz və buzov rəsmləri). Arxeoloqların fikrincə, boya ilə həmçinin daş dövrünün mədəni təbəqələrində mövcud olan oxra ilə çəkilmiş bu təsvir qədim qobustanlıların rəsmləri boya ilə işləmələrinin mümkünlüyünü sübut edir [158, 8]. Sonrakı illərdə qayaüstü rəsmlərin işlənmə texnikası və onların həkk olunması üçün daş alətlərin hazırlanması texnikasına dair fəal tədqiqatlar aparılmışdır [162, 8-11; 160, 4-10; 164, 92-94; 167. 99 103; 261,28-29].

1975-ci ildə Kəvizənin mezolitik təbəqəsində iki kiçik qadın heykəli tapılmışdır [161,504-505]. 1986-cı ildə C.Rüstəmov artıq 5 kiçik qadın heykəlinin - tilsimin ətraflı təsvirini verir və bunları mezolit dövrünə aid edir. Arxeoloqlar mezolit dövründə bədii yaradıcılıq nümunələrinin, xüsusilə kiçik heykəllərin və naxışlı sümüklərin olmaması barədə fikirləri təkzib edərək, Qobustanın daş dövrü yaşayış məskənlərində apardıqları arxeoloji qazıntılar zamanı orada mezolit dövründə qadın heykəllərinin olmasını sübut edir, bundan əvvəl tapılmış qadın və digər qayaüstü təsvirlərin tarixlərinə yenidən baxılmasını zərurətini əsaslandırırlar [166, 92-95].

Arxeoloqların eyni təsvir haqqında fikir ayrılığına tez-tez təsadüf edilir. İ.Cəfərzadənin fikrincə, Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 24 №-li daşın üzərindəki təsvirdə insan mərasim rəqsini icra edir. C.Rüstəmov isə bunu döyüş səhnəsi hesab edir. O, həmçinin qədim öküz təsvirlərini ətraflı təsvir edərək İ.Cəfərzadənin müəyyən etdiyi tarixlə razılışır, «Ovçular zağası» düşərgəsində yerləşən 46 №-li daşın üzərindəki iki heyvan təsvirinin ümumi xarakterinə görə öküz və ya bizon olduğunu ehtimaledir [163,35-44].

2000-ci ildə C.Rüstəmovun «Qobustan Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağıdır» adlı yeni kitabı işıq üzü görmüşdür. Burada müəllif Qobustan qayaüstü təsvirlərinin tarixinin müəyyən olunması probleminə toxunaraq ən qədim petroqlifləri e.ə. XV-XIV minilliyə aid etmişdir.

Qobustanın arxeoloji tədqiqatlarında tədqiqatçı F.Muradovanın xüsusi xidmətləri vardır. «Qobustan tunc dövründə» kitabında o, ilk dəfə olaraq tunc dövrünə aid materialların tam və dolğun təhlilini vermişdir. Bundan əlavə, F.Muradova arxeoloji materialların və qayaüstü təsvirlərin tədqiqi nəticəsində tunc dövründə qobustanlıların günəşə və oda sitayiş etməsi fikrini də irəli sürür [246,100]. F.Muradova digər əsərlərində Azərbaycan rayonlarında aşkar olunmuş günəş, ulduz, svastika işarələrini təsvir edir və bunu qədim azərbaycanlıların dini əqidələri ilə əlaqələndirir [247, 93-103; 248,185-190].

Qobustan və Naxçıvan qayaüstü təsvirlərindəki işarə və damğaların təsnifatı arxeoloq N.Müseyyibli tərəfindən verilmişdir. O, Azərbaycanın işarə və damğalarını 21 qrupa bölmüşdür [250,18 -22].

Abşeronda qədim qayaüstü təsvirlər haqqında ilk məlumat 1963-cü ildə əldə edilmişdir [227, 67-72]. Bu təsvirlər arxeoloq Q.Aslanov tərəfindən Şüvəlan və Mərdəkanda aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuşdur. İri daşlardan hörülmüş divarlarda aşkar olunmuş müxtəlif heyvan təsvirləri və ov səhnələri real və sxematik üslubda çəkilmişdir. Qazıntı zamanı üzərində təsvirlər olan ayrı-ayrı daşlar da tapılmışdır.

1948-ci ildə İ.M.Cəfərzadə ilk dəfə olaraq Abşeronda Zirə qəsəbəsi yaxınlığında üzərində keçi təsvirləri olan ayrı-ayrı daşlar aşkar etmişdir [60, 90-91]. Bu daşlardan biri hazırda Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır. 1962-ci ildən 1980-ci ilədək Abşeron yarımadasının şərq hissəsində, Ağdaş düzü adlanan yerdə aparılmış arxeoloji qazıntılar və tədqiqat işləri nəticəsində 100 iri daş parçası aşkar edilmiş və 200-dən artıq qayaüstü təsvir qeydə alınmışdır.

Q.M.Aslanov və P.A.Hacıyev Abşeron qayaüstü rəsmlərinin bədii-texniki xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmiş [24, 56-62], bu təsvirləri e.ə. III-II minilliyə aid etmişlər. Sonralar Q.Aslanov Abşeronda tapılmış qayaüstü rəsmlərə əsaslanaraq qədim Azərbaycanda insanların qurbankəsmə mərasimlərini təsvir etmişdir [25, 131-134]. Daha sonra Abşeron petroqliflərinin mifoloji izahı haqqında İ.Əliyevin məqalələri işıq üzü görmüş [17,164] və onun paleolit dövrü Yeni Suraxanı yaşayış məskəninə aşkar olunması haqqında məqaləsi çapdan çıxmışdır [18,13].

1968-ci ildə Naxçıvan ərazisində yeni qayaüstü təsvirlər aşkar olunmuşdur. Həmin ildə Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası arxeoloq V.Əliyevin rəhbərliyi ilə Ordubaddan 40 km şimalda yerləşən Gəmiqaya dağında tədqiqat işləri aparmış, nəticədə yüzlərlə qayaüstü təsvirlər aşkar olunmuşdur. 1971-ci ildə Naxçıvan petroqlifləri - Ordubad ərazisində Tivi kəndindən şimalda, Nəbiyurd və Qızgəlinçuxur yaylaqlarında [13,393] aşkar olunmuş petroqliflər, Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri barədə tədqiqat işləri nəşr olunmuşdur.

Naxçıvan qayaüstü təsvirləri haqqında daha ətraflı məlumat 1972-ci ildə [234, 6-10] və XX əsrin 90-cı illərində əldə olunmuşdur. 1990-cı ildə V.Əliyevin «Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri» əsərində 120 daş üzərində olan rəsmlər qeydə

alınmışdır. Əsərlərindən birində o, totem və digər ovsun ayinlərinin əlamətlərini əks etdirən bu rəsmlərin mənası haqqında öz ehtimallarını irəli sürmüşdür [14, 104-108].

1992-ci ildə Gəmiqayada yeni aşkar olunmuş qayaüstü təsvirlər haqqında məlumat verilmişdir. Rəsmlər orijinal və sxematik yerinə yetirilmişdir. Qayalar üzərində insan, keçi, öküz, marallar təsvir olunmuşdur. Naxçıvan qayaüstü rəsmlərinin bəziləri təxminən tunc, eneolit və neolit dövrlərinə aid edilmişdir. V.Əliyevin qeyd etdiyi kimi - «Çox güman ki, təsvirlərin bir hissəsi daş dövrünə aiddir» [236, 33-36]. Naxçıvan qayaüstü təsvirlərinin tam təhlilini o, «Gəmiqaya abidələri» kitabında verir. V.Əliyev etnoqrafik materiallara istinad edərək quş, keçi, öküz, maral, ilan qayaüstü təsvirləri üçün totem əlamətlərinin xas olduğu fikrini irəli sürmüşdür [237, 3-77; 15, 175-176; 246, 247]. «Azərbaycanın orta tunc dövrü mədəniyyəti» kitabında müəllif tərəfindən qayaüstü təsvirlərin saxsı məmulatlar üzərindəki təsvirlərlə müqayisəli təhlili verilir.

2001-2003-cü illərdə AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən Naxçıvan petroqliflərinin daha geniş tədqiqi məqsədilə ekspedisiyalar təşkil olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində 1500-dən artıq qayaüstü rəsm siyahıya alınmış və qeydiyyatı götürülmüşdür. Son ekspedisiyaların materialları əsasında 2004-cü ildə N.Müseyyəblinin «Gəmiqaya» kitabı nəşr olunmuşdur [254, 4-316].

1970-ci ildə arxeoloq Q.İsmayılzadə Kəlbəcər yaylalarını tədqiq etmiş və Alağöl, Zalzaxgöl və Qaragöl sahillərində, həmçinin Pəriçinqıl, Ayıçinqıl, Lülpər, Gəlinqaya, Yazıyurdu, Taxta, Sarımsaqdağ sahələrində qayaüstü rəsmlər aşkar etmişdir. Qayaüstü təsvirlərin ümumi sayı 4000-dən artıqdır [86,96]. 1976-cı ildən başlayaraq Kəlbəcərdə arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və qayaüstü rəsmlərin mövzusunu, yerinə yetirilmə texnikasını açmağa kömək edən eyni mərasim səhnələri, solyar nişanlarının təsvirləri qeydə alınmışdır [87, 491-492; 86, 550-551; 89, 460-461].

Arxeoloqlar Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərini, mifoloji dəlilləri və etnoqrafik materialları tutuşduraraq yuxarıda adları çəkilən yerlərin dini-ovsun yerlərinin olması qənaətinə gəlmişlər [263,90], bu da arxeoloq İ.Cəfərzadənin fikirlərinə uyğundur [68, 15-18; 231, 99-114]. Dəlillər keçi, maral, öküz təsvirlərinin totem əlamətləri daşması ilə sübut olunur. Lakin Qobustan qayaüstü rəsmlərinin, xüsusilə gəmi təsvirlərinin animistik əlamətlərə malik olması şübhə doğurur.

Tədqiqatın əsasını bir çox alimlərin əsərləri, həmçinin 1995-ci ildən başlayaraq Qobustan petroqlifləri üzrə aparılmış şəxsi tədqiqatlar təşkil edir. Qayaüstü incəsənətin işlənilmə texnikasının, süjetlərin mövzu və səbəblərinin tədqiqi zamanı yeni qayaüstü təsvirlər aşkar olunmuş, Azərbaycan rayonlarının coğrafi mühiti, tarixi və arxeoloji dövrləşdirilməsinin xronoloji müqayisəsi tətbiq edilmişdir. Azərbaycanın coğrafi sərhədləri çərçivəsində qayaüstü rəsmlərdə öz

əksini tapmış və paleolit (mezolit, neolit və s.) dövrünün əsas ov obyektı olan heyvanların yayılma dərəcəsi müəyyən olunmuşdur. Üst pleystosen dövrünün mənzərəsini - geoloji mühiti, Xəzər dənizinin transqressiyasını və reqressiyasını, üst pleystosen dövrünün flora və faunasını təsvir etməyə cəhd edilmişdir [192, 292-294]. Dünya qayaüstü təsvirləri ilə müqayisə əsasında bəzi qayaüstü təsvirlərin tarixlərinə dair yeni fərziyyələr irəli sürülmüşdür [193, 194, 190, 25, 196, 62, 266, 18].

Azərbaycan xalqının qədim incəsənətində rəsmlərin stilistik cəhətdən çəkilməsinə görə 2 xüsusi rayonu qeyd etmək olar. Bunlar insan, məişət və ayın səhnələrinin mövzu cəhətdən zənginliyi ilə seçilən Abşeron və Qobustan ərazisi və qayaüstü incəsənəti üçün yarımköçəri heyvandarlıq (yayla) və mərasim - ovsun mövzusu xas olan Kiçik Qafqaz (Naxçıvan, Kəlbəcər, Sünik, Göyəm) ərazisidir. Heyvan təsvirləri əksəriyyət təşkil edir. Qobustan və Naxçıvan petroqlifləri ədəbiyyatda geniş təqdim olunsada, Abşeron və Kəlbəcər təsvirlərinin taleyi başqadır. Mövcud olan nəşrlər bu petroqliflər haqqında qismən təəssürat yaradır və onların daha geniş tədqiq olunması zərurəti meydana çıxır. Digər tərəfdən İ.Cəfərzadənin Qobustan qayaüstü təsvirləri barədə (6 qrupa bölünməsi) təsnifatı artıq köhnəlmişdir. C.Rüstəmovun arxeoloji tədqiqatlarından sonra təsvirlərin tarixində dəyişikliklər edilmiş, bunun nəticəsində isə qayaüstü təsvirlərin xronologiyasına yenidən baxılması zərurəti meydana çıxmışdır. Hazırda qayaüstü təsvirlərin tədqiqi davam etdirilir və iş prosesində Qobustan və Gəmiqayada yeni kəşflər meydana çıxır. Bütün bunlar qayaüstü incəsənətin bu qiymətli abidələrinə yeni baxışla nəzər salmağa imkan yaradır.

1.2. AZƏRBAYCAN PETROQLİFLƏRİNİN COĞRAFİ İCMALI

İbtidai incəsənətin öyrənilməsi prosesində xarakter və təyinatına görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif göstəricilərə rast gəlmək olar. Bu səbəbdən daş üzərində təsviri sənətin erkən formalarının öyrənilməsinə başlamazdan əvvəl, qayaüstü təsvirləri olan Azərbaycan rayonlarının coğrafi mühitinin, tarixi və arxeoloji dövrlərə bölünməsinin xronoloji əlaqəsini təyin etmək vacibdir. Azərbaycanın coğrafi sərhədləri çərçivəsində üst paleolit (mezolit, neolit və s.) dövrünün əsas ov obyektı olan heyvanların yayılma dərəcəsinə müəyyən etmək və geoloji dəlilləri (məsələn, qədim buzlaşma dövrünün tədqiq olunmuş materiallarını, daşın geoloji quruluşu, dağəmələgəlmə, dənizin transqressiyası və reqressiyası) təyin etmək zəruridir.

Müasir dövrdə Azərbaycan ərazisində qayaüstü təsvirlər olan 4 ocaq qeydə alınmışdır (ill. 1):

1. Böyük Qobustan zonası. Bu zona Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ, Şıxqaya və Şonqardağ dağlarının ərazilərini əhatə edir (ill. 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8);

2. Abşeron yarımadası zonası. Bura Bendustu düzənliyi və Ağdaş düzü, həmçinin Dübəndi, Türkan, Zirə, Bilgəh, Mərdəkan, Şüvəlan, Ramana qəsəbələri daxildir;

3. Gəmiqaya dağı zonası. (Kiçik Qafqazın ən hündür nöqtəsi - Qarıcıq) Ordubad rayonunun Tivi və Nəsirvaz kəndlərindən şimalda yerləşir (əsas yayılma məntəqələri - Qaranquş, Nəbiyurdu, Camışölən (Naxçıvan) dağlıq otlaq yaylaqları);

4. Kəlbəcər rayonunda Dəlidağın ətəkləri. Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamacları (dəniz səviyyəsindən 3000 m-ə qədər hündürlükdə yerləşən Alagöl, Zaxagöl, Qaragölün sahilləri və Pəriçinqıl, Ayıçinqıl, Lülpər, Gəlinqaya, Yazıurdu, Taxta. Sarımsaqdağ sahələri) (ill. 1).

Qobustan kolleksiyası aşağıdakı dağ zonalarını əhatə edir:

I. Böyükdaş	- şərq uzunluq dairəsi - şimal en dairəsi	49*22'30"; 40*7'30".
II. Kiçikdaş	- şərq uzunluq dairəsi - şimal en dairəsi	49*23'00"; 40*3'45".
III. Cingirdağ və Yazılıtəpə	- şərq uzunluq dairəsi - şimal en dairəsi	49*22'15"; 40*12'00".
IV. Şonqardağ	- şərq uzunluq dairəsi - şimal en dairəsi	49*34'30,9"; 40*1725,7".
V. Şıxqaya (kolleksiyal 1.2)	- şərq uzunluq dairəsi - şimal en dairəsi	49*28'; 40*22".

Abşeron yarımadası son tunc və mis dövründə müasir landşafta nadir hallarda 300-400 metrədək təpəcikləri olan yarımşəhra landşafta malik idi. Cənub-qərb hissəsi hazırda daha çox parçalanmış relyefə malikdir. Bu isə öz növbəsində süxurların gil, qum, qumdaşı və üçüncü dövr əhəngdaşının müxtəlif litoloji tərkibi ilə əlaqədardır. Abşeron yarımadası üç tərəfdən Xəzər dənizi, qərbdən Qafqaz dağ silsiləsi ilə əhatə olunur. Abşeronun özünəməxsus subtropik iqlimi bir sıra amillərin təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Xəzəryanı və Kürətrafi çöllərin qızmar havası, şimal-qərb və şimal-şərqdən gələn soyuq hava kütləsi Abşeronu dəyişkən hava axını meydançası edir.

Abşeron dağlıq ərazidir, səthin qırıq-qırıq dağ quruluşu yarımadaının qərb hissəsindən aydın görünür, şərq hissəsində dağlar dəniz dalğalarının təsiri ilə yuyulub və onun çöküntüləri ilə əhatə olunmuşdur. Burada düzənlik relyefi yaranmışdır. Bütün bu sahə qədim Xəzər və müasir çöküntülərlə örtülmüşdür. Xəzər dənizinin sahilinə bilavasitə birləşən bu ovalığın uzaq şərq sahəsi üçün dəniz sahili boyunca Abşeron yarımadasına fasiləsiz uzanan qum təpələrinin mövcudluğu səciyyəvidir. Yarımadaının mərkəzi hissəsində Böyükşor, Masazır və Mirdələbi gölləri ilə əhatə olunan Binəqədi yüksəkliyi uzanır [218, 33 -34; 46 48,58].

Gəmiqayada Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisindəki ən hündür nöqtəsi yerləşir (Qapıcıq, dəniz səviyyəsindən 3906 metr hündür). Metamorflaşmış tuf daşından ibarətdir. Dağın zirvəsi hələ üçüncü dövrdə dağılmış, iri daş parçaları cənub və cənub-qərb yamaqları boyu səpələnmiş, minilliklər ərzində uçurumlar və buzlaqların təsiri nəticəsində onların səthi cilalanmışdır. Bu qayalar üzərində neolit, eneolit, tunc və erkən mis dövrlərinə aid minlərlə petroqliflər aşkar olunmuşdur [236,33; 237,70].

Kəlbəcərin əsas hissəsi vulkanik dağlıqlardan ibarətdir. Bu rayon dördüncü dövr lavaları ilə qalalanmışdır. Qayaüstü təsvirlər əsasən bir hissəsini sönmüş vulkanların kraterləri təşkil edən dağ gölləri sahillərində qeydə alınmışdır. Bu göllərin sahilyanı rayonları abidian, çaxmaqdaşı, şist (lay-lay quruluşlu süxur), dəlikli yumşaq tuf daşı, mərmər yataqları ilə zəngindir. Arxeoloqlar bu süxurların mövcudluğunu burada qədim zamanlardan insanların məskunlaşmasının əsas səbəbi hesab edirlər [88, 550-551]. Bu ərazidə tunc dövrünə aid 4000-dən artıq rəsm vardır. Qayaüstü təsvirlərin tarixinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar onların olduğu zonalarda aşkar edilmiş erkən tunc dövrünə aid olan qədim yaşayış məskənləri və iriplanlı daş hörgü qalıqları böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda petroqliflərin tədqiqi uzun illər aparılsa da, indiyədək onları əhatə edən məskənlər fonunda bütün qayaüstü incəsənət ansamblınının yerləşməsi xəritə-sxemi tərtib olunmamışdır. Belə xəritə son paleolit, mezolit, neolit yaşayış məskənlərinin, tunc dövrü düşərgələrinin mövcudluğunun təbii, landsaft, iqlim şərtlərini aydınlaşdırmaq üçün vacibdir. Bu xəritə, xüsusilə bitki örtüyünün bərpası, relyef yaradan layihələrin xarakter və səmərəliliyini aydınlaşdırmaq, habelə bu yerlərin sakinlərinin ovçuluq, balıqçılıq və təsərrüfat fəaliyyəti haqqında təsəvvür yaratmaq üçün lazımdır.

Qobustanın nümunəsində icmal xəritə - sxemi təqdim edirik (ill. 9).

Xəritədən görünür ki, qayaüstü təsvirlərin əsas yayılma yeri dəniz tərəfdə cəmləşmişdir. İlk məlumatlara görə, ən qədim təsvirlər Böyükdaş dağının yuxarı səkisində və Kiçikdaşda yerləşir.

Dördüncü dövrdə Azərbaycan ərazisində tektonik [233,45] və vulkanik [81,150-152; 56,28] fəaliyyət nəticəsində yerin relyefində radikal dəyişikliklər baş verirdi. Üst pleystosen dövründə Qobustanda dağəmələgəlmə prosesi gedirdi. Müxtəlif geoloji təzahürlərlə əlaqədar dünya okeanının səviyyəsi dəyişmələrə məruz qalırdı. Bu da öz növbəsində, qurunun və dənizin ümumi şəklini dəyişirdi. Həmin dövrdə indiki Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ və Şonqardağ dağları Xvalın dənizinin şirin suları ilə əhatə olunurdu [233, 32-37] (şək. 1). Üst pleystosen dövründə Xəzər hövzəsi nahiyəsində son iri transgressiya baş vermiş və uzaq şimala Uralsk və Kazanadək çatmış Xvalın dənizi yaranmışdır. Maraqlıdır ki, Qara dəniz sahəsində onun çöküntüləri qədim Qara dəniz təbəqələrinə uyğun gəlir (40,80,81). Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Aralıq dənizinin suları Qara dənizdən, yəni Manıç boğazından keçərək Xəzərə tökülürdü.

Adətən, mütəxəssislər Xvalın dənizini Qafqaz sıra dağlarının son iri buzlaşma mərhələsi ilə əlaqələndirirlər [56, 27]. Vürm buzlaşma dövrü üçün dünya okeanı səviyyəsinin 90-100 m aşağı düşməsi səciyyəvidir. Lakin bəzi alimlərin hesablamalarına görə, maksimal buzlaşma dövründə enmə 135-140 m-ə çatırdı. Bu yaxınlarda aparılmış tədqiqatlar təxminən 16 min il əvvəl okean səviyyəsinin indiki səviyyədən 75 metr aşağıda olduğunu göstərir. Vürm buzlaşmasının son həddi Tseynerə görə hər iki yarımkürədə 27-20 min il bundan əvvəl olmuşdur. [209, 452]. Hesablamalara görə, onun əvvəlinin Qobustanda «mağara» incəsənətinin inkişafı dövrü ilə üst-üstə düşməsinə məntiqli qəbul etmək olar.

Qobustanda vaxtilə dəniz olmuş yerlərdə aşkar edilən düşərgələr qədim insan məskənlərinin izləridir. Xəzər dənizi səviyyəsinin dəyişkənliyi transqressiya çöküntüləri ilə bu və ya digər münasibətdə olan qədim abidələrin xronologiyasını təyin etməyə kömək edir. Belə nümunələrə dəfələrlə Qobustanın Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarında təsadüf olunur. Anazağanın divarlarının birində qalın torpaq qatı altından qədim qayaüstü təsvirlər aşkar olunmuşdur (ill. 10). Onlar dəniz səviyyəsinin aşağı olduğu dövrə aiddir. Bu qayaüstü təsvirlər sahilədən 12-15 km məsafədə, dəniz (Dünya okeanı) səviyyəsindən 117 m hündürlükdə yerləşmişdir. O dövrdə yaranmış sahil xəttinin çıxıq hissələri və ya onun izləri indi də sahilədən bir neçə km ərazi boyunca görünür (ill. 11).

Kiçikdaşda Qayaarası yaşayış məskənində balıqqulağı ilə çınqılın qarışığından ibarət təbəqə aşkar olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki öküzlər 2 düşərgəsinin mədəni təbəqəsində (163, 40, 49, 43) tapılmış Didakna balıqqulağı düşərgəsinin tarixini və geoloji dövrünü müəyyən edən amillərdən biridir. Didaknanın ancaq duzlu dəniz və okean sularından təcrid olunmuş şəraitdə mövcudluğunun mümkünlüyü nəzərə alınsa, aydın olar ki, düşərgə tarixi Xəzər dənizinin şirin sulu geoloji dövrünə, yəni yarımsərin sulu faunaya malik Xvalın dənizi dövrünə aiddir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bəzi molyusklar üçün hələ 3-5% duzluluq təhlükəlidir, bu da onların daha şor sulara yayılmasının qarşısını alır (21).

Növbəti kiçik dəniz transqressiyası müasir sərhədlərdən kənara çıxmıyaraq holoqen dövründə baş vermişdir. Xəzərin son transqressiyası təxminən e.ə. I minilliyə aid edilir [101, 1-129]. Arxeoloqlar Qafqazın müasir florasının təhlili nəticələrinə əsasən isti buzlaqlararası dövrlərin mövcudluğunu mümkün hesab edirlər. Qobustan zonasında buzlaqların olmamasını ehtimal etsək [40-84], onda kəmərcinli paleolit ovçu təsvirləri [ill. 12; 13; 14; 15] bu fərziyyəni təsdiq edir. Qobustanın ilkin məskunlaşma dövründə, indiki günəşdən yanıq yarımsəhralıqdan fərqli olaraq, püstə, yemişan, armud, ardıc və nar ağacları olan, quraqlığa davamlı seyrək meşələr uzanırdı [41. 50]. Üst pleystosen dövründə təbii şərait daha çox rütubətli iqlimi olan Tuqay (Çaybasar) tipli meşələrə (qalereya meşələri) oxşar idi. Qobustanın Böyükdaş dağında yerləşən Anazağadakı ocaq qalıqlarından götürülmüş tozcuqların təhlili burada şam və palıd ağaclarının

bitməsinə təsdiq edir [257.14]. Bütün bunlar Qobustanın yaxın ətrafında, Xəzər dənizinin sahiləni ərazilərində şam-palıd meşə sahələrinin mövcud olmasını ehtimal etməyə imkan verir. Şam ağaclarına hazırda Kiçikdaş dağında yerləşən Qaraatlı pürinin ətrafında rast gəlmək olar (ill. 16. 17).

Üst pleystosen dövrünün Binəqədi bitum çöküntülərindən ağcabənzər arça (*Juniperus polycarpus*) qalıqları aşkar olunmuşdur. Bu, o dövrdə həm də arça meşələrinin geniş yayılmasını göstərir. Binəqədi çöküntülərində aşkar olunmuş armud (*Pirus salisifolia*), kol albalısı (*Prunus microcarpa*), narağacı (*Punicagranatum*), doqquzdən kolu (*Lonicera*), qarağac, üzüm meynəsi son dövrlərdə Qobustanda da yetişirdi. Bu növlərdən bəzilərinə indi də rast gəlmək olar.

Abşeronda ağac, bitki qalıqlarının tapıntıları əsasında arxeoloqların ehtimallarına görə, üst pleystosen dövründə burada savanna relyefi inkişaf etmişdir. Binəqədidə cır üzüm meynəsinin (*Vitis conf.silvestris*) aşkar olunmuş qalın parçası burada tuqay meşələrinin mövcudluğunu ehtimal edir [140, 100-107].

Şübhəsiz ki, Binəqədi üst pleystosen dövrünün iqlimi Qobustanın iqliminə uyğun gəlir. Belə ki, hər iki zona eyni iqlim qurşağında yerləşir (Qobustanla Binəqədi arasında məsafə 50-60 km-dir).

Arxeoloqlar dağlarda dənizə tökülən şirin su mənbələrinin kifayət qədər olmasını ehtimal edərək, o dövrdə rütubətin artıq olması faktını təsdiq edirlər. Bu ehtimallar üst dördüncü dövrdə şirin sulu Xvalın (indiki Xəzər) dənizinin transgressiya sərhədlərinin Mingəçevir su anbarınadək uzanması ilə izah olunur (ill. 18). Bu dənizin yarımşirin sulu molyusk faunasından ibarət çöküntüləri hətta Uralsk və Kazan ətrafında da aşkar olunmuşdur [40, 80].

Qobustan dağının ətəklərində dənli bitkilər tipində olan otlar üstünlük təşkil edirdi [47. 341]. Bunlara hazırda Qobustanın yüksək rütubətli bəzi yerlərində rast gəlmək olar. Məsələn, Kiçikdaşın Qayaarası düşərgəsində son vaxtlardək hətta qoz ağacı bitirdi [259. 6]. Bununla belə, çoxsaylı maral qayaüstü təsvirləri (çox güman ki, sonralar insan tərəfindən məhv edilmiş) yaxşı inkişaf etmiş tuqay meşələrinin olmasını təsdiq edir [40, 171]. Aşkar olunmuş ağac bitkilərinin qalıqları əsasında arxeoloqlar hesab edirlər ki, üst pleystosen dövründə onun dağətəyi hissəsində savanna landşaftı inkişaf etmiş, lakin bu müasir Afrika savannalarından fərqli quruluşda olmuşdur. Bu şimal savannaları ağacların təşkil etdiyi seyrək meşələrdən ibarət idi [140, 100-107].

Qobustanın üst pleystosen dövrünün landşaft - coğrafi florasının ümumi mənzərəsi belə idi. Bu isə hələ də məlum olmayan Binəqədi pleystosen faktlarına daha çox uyğun gəlir.

Buzlaqların geri çəkilməsi ilə əlaqədar açıq landşaftların bütöv səhralara çevrilməsi şimal savannalarının landşaftının tənəzzülünə, onun yerində yarımçöl və yarımşəhra bitkilərinin inkişafına və duzlaşma prosesinin güclənməsinə təsir etmişdir.

İndi isə paleolit dövrü faunasına müraciət edək. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, qayaüstü heyvan təsvirlərinin təhlili keçmiş iqlim haqqında müəyyən məlumat verir. Vəhşi fauna iki dəqiq qrupa bölünür. Birinci qrupa tuqay və kol-bitki meşələrində yaşayan heyvanlar (nəcib maral, qaban) aid edilməlidir. Qaban sümükləri Qobustanın bütün əhəmiyyətli kolleksiyalarında təqdim olunur. Bu heyvana hazırda Azərbaycanda rast gəlmək olar.

İkinci qrup açıq çöl və ya səhra landşaftlarında, dağ ətəklərində yaşayan heyvanlardan ibarətdir. Bunlar öküz, dəvə, kulan, çöl qoyunu və ceyranlardır. Bu növlərin fauna qalıqları nəinki yerli rayonların yaşayış məskənlərinə, həm də qədim Xəzəryanı abidələrə məxsusdur. Qobustan yaşayış məskənlərindən və qəbirlərdən tapılmış heyvan sümükləri öküzə, ceyrana, qoyuna, keçiyə və quşlara aiddir [259, 8, 2-23; 157, 3-5; 201, 48]. Onların əksəriyyəti bu ərazi üçün tələf olmuş heyvan növləridir. Arxeoloqlar qazıntılar zamanı bu yerlərdə, hətta hepard çənəsi aşkar etmişlər [41,50] (şəkil 2; 3).

Hazırda tələf olmuş fauna nümayəndələrinin daşlaşmış qalıqları Abşeron yarımadası və Şıxın üst pleystosen dövrünün bütün təbəqələrindən məlumdur. Vaxtilə Böyük Qobustan zonasında artıq tələf olmuş vəhşi öküzlər (*Bos Primigenius* boj), ceyranlar (*Gazella Subgutturosa*), kulanlar (*Equus hemionus* Pall), keçilər (*Capra aegagrus* Erxl), nəcib marallar (*Cervus elaphus*), qabanlar (*S. apsheronicus* Burtsch. et Dzshaf), leopard və şirlər yaşayırdı.

Azərbaycanın üst pleystosen dövrünün vəhşi faunasını, Abşeron yarımadası və Qobustanın indiki səhralıq zonasını nəzərdən keçirərək, vəhşi öküz-tura (*Bos Primigenius* boj) xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. İbtidai vəhşi öküz-turun qalıqlarına Türkmənistan və Qazaxıstanın (Çaqıllı təpə, Cebelə, Qızılqum, Qızıl lay), həmçinin cənubi Xəzəryanı ölkələrin (İran, Şimali Əfqanıstan) arxeoloji tapıntıları arasında tez-tez təsadüf etmək olar [31, 26-27; 114, 86; 208, cild 2, 8, 102 104; 272, 396-398, tablo I, III. V; 286,73]. Xəzəryanı rayonlarda onun geniş yayılması daha çox maraq doğuran faktıdır.

Öküz - turun geniş yayılması faktı müxtəlif nəzər nöqtələrindən maraq doğurur. Keçmiş SSRİ ərazisində turun tapılmış qalıqlarının tədqiqinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, onların əksəriyyəti qarışıq və yarpaqlı ağac meşələrinə, çöllərə aid edilir [48, 88-89]. Lakin turların son paleolit dövründə geniş yayılması onların düzənlik və meşə-çöl ərazilərində məskunlaşması haqqında bir çox tədqiqatçıların qənaətləri üçün əsas olmuşdur.

Anau qazıntılarında əldə olunmuş fauna qalıqlarını tədqiq etmiş arxeoloqlar iri mal-qaranın mənşəyini vəhşi turların (*Bos Primigenius* boj) [179, 48-55] populyasiyasından gəldiyi haqqında fərziyyə irəli sürmüşlər. Tipik ibtidai (*Bos Primigenius* boj) öküz-turların sümük qalıqları Abşeron yarımadasında Digah kəndi yaxınlığındakı Kirmak təpəsində aşkar olunmuşdur.

1986-cı ildə Qobustanın Böyükdaş dağının Anazağa mağarasında və 1990-cı ildə 1 №-li kiçik mağarada (Maral) aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı mədəni

təbəqədə öküz sümükləri aşkar edilmişdir. Elə orada bir tərəfində ziqzaq və digər tərəfində ovçu təsvirləri olan daş tapılmışdır [259, 8, 2-23]. Paleolit, hətta neolit yaşayış məskənlərində tur sümüklərinin tapılmamasını bəzi tədqiqatçılar onların ovlanması çətinliyi və təhlükəli olması ilə izah edirlər [80, 547].

Turların mövcudluğunu Qobustan və Abşeron qayalarında ibtidai öküzlərin təsvirləri də sübut edir (şək. 4; 5; 6; 7; ill.19). Öküz və onların ovlanması səhnəsi olan təsvirlər ən çox Qobustanın Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarındadır. Sonralar analoji mövzuda təsvirlər Böyük Qobustanın Şonqar dağında az miqdarda aşkar olunmuşdur [170, tablo № 9], (ill. 20; şək. 8; 9; 10).

Məlum olduğu kimi, Abşeronun ən qədim abidələri e.ə. III minilliyə aid edilmişdir. Azərbaycanın Xəzəryanı rayonlarında vəhşi öküzlərin olması haqqında dəlillər çoxsaylı qayaüstü təsvirlərin mövcudluğu ilə tamamlanır. Qobustanda və Abşeron yarımadasının Dübəndi kahasındaki vəhşi öküz - tur və bəzi arxeoloqların ehtimal etdikləri kimi, bizon təsvirləri də məlumdur [163, 40-49, 43]. (Təəssüflər olsun ki, Qobustan fauna qalıqlarının az tədqiq olması səbəbindən biz bu region üzrə dəqiq məlumatlara malik deyilik. Binəqədi və Kir-Maku bitum çöküntüləri öz növbəsində Abşeron yarımadası və Qobustanın coğrafi mühitinin xronoloji nisbətlerini müəyyən etmək üçün qiymətli və vacib köməkçi materiallardır - M.F.).

Azərbaycan ərazisində artıq əhliləşdirilmiş öküzlərin kontur və xətti rəsmlərinə Qobustan və Naxçıvanın daha sonrakı dövrlərdə çəkilmiş qayaüstü rəsmlərində rast gəlmək olar (ill. 21; şək. 11, 12).

Arxeoloqlar Binəqədi faunasını Fələstin, Suriya və Livanın paleolit dövrü mağaralarındaki növləri ilə müqayisə edərək Binəqədi qalıqlarının mövcudluğu dövrünün təxminən mustye və orinyak mədəniyyətinə aid edirlər [40,157].

Maral qayaüstü təsvirlərinin çox olmasına baxmayaraq, Qobustanda qazıntılar zamanı bu heyvanların sümükləri aşkar olunmamışdır. Bununla yanaşı, Qobustan qoruğunun fondlarında Böyükdaş dağının aşağı səkisinin yeddinci sığınacağından tapılmış maral buynuzları qeydə alınmışdır. Kiçikdaşın Qayaarası düşərgəsində aparılmış osteoloji təhlilə görə, sümüklərin 98%-i ceyrana, Böyükdaş dağının Anazağa mağarasında tapılmış 10.000 sümüyün 40%-i qulana, 40%-i ceyrana məxsusdur. Öküz və keçi sümüklərinə az rast gəlinir. Equus hemionus Pal qulan-vəhşi atlara gəldikdə isə, onlar Qafqazın cənubunda alt paleolit dövründən indiyədək mövcuddur. Qobustan qayaları üzərindəki çoxsaylı qulan təsvirləri və tapılmış sümük qalıqları bu növ heyvanların geniş yayılmasını sübut edir (ill. 22; 23; şək. 13). 1986-cı ildə Böyükdaşdakı Anazağa mağarasında aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı mədəni təbəqədə qulan sümükləri aşkar olunmuşdur [137, iş № 2]. Qulan pleystosen dövrü uzunqulağının əcdadı hesab olunur. Bu, holosen dövründə yarıuzunqulaq qulanın geniş yayılması faktları ilə təsdiq olunur. Antik müəlliflərin, o cümlədən Nizami Gəncəvinin (XII əsr) Kür Araz ovalığında vəhşi uzunqulaqların ov səhnələri [125, 484- 667], Rəşidəddinin (XIV əsr) Qazan xanın Talış bölgəsində (150, 1 340) vəhşi onaqrlara qarşı təşkil etdiyi möhtəşəm ovlar

haqqında tarixi məlumatları son dövrlərdə bu heyvanların mövcudluğunu təsdiq edir.

Qədim rəssamların ən çox sevdiyi süjetlərdən biri maral təsvirləri idi. Bu süjetə Qobustan, Abşeron, Kəlbəcər və Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərində, tunc dövrü gil qabları və bəzək əşyalarında, Xocalı tunc bel kəmərlərində, Kilikdağ və Xanlar kurqanlarının son tunc dövrü saxsı qablarında rast gəlmək olar [55,124-126].

Nəcib maral (*Cervus elaphus binagadenisis Subsb. nova*) Abşeron yarımadasının (Lökbatan və Binəqədi yaxınlığında) üst dördüncü dövr Binəqədi qır tapıntıları qalıqlarından məlumdur. Abşeron yarımadasının Pirallahı adasında dördüncü dövr çöküntülərindən müasir Qafqaz tipinə oxşar *Cervus elaphus Maral - Ogilby* maralının sümük və kəllələri aşkar olunmuşdur [11, 20-21]. Bu qrup maral qalıqlarına Qafqazda pleystosen dövründən indiyədək təsadüf etmək olar. Livan, Suriya və Fələstin paleolit dövrü ovçuları üçün nəcib marallar ən adi qida mənbəyi idi [40, 339].

Qobustanda Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 24 №-li daş üzərində xallı maral təsviri əsasında son pleystosen dövründə (*Cervus (Sica) Nippon Temminck*) xallı marallarının mövcudluğu haqqında mülahizə yürütmək olar (şək. 3), (162, 7-9; 158, 390-391; 10,31). Külli miqdarda maral sümükləri Naxçıvan ərazisində, erkən və orta tunc dövrü mədəni təbəqələrinin arxeoloji qazıntıları zamanı aşkar edilmişdir [15,17].

Skiflərin, hunların, qıpçaqların və monqolların hərbi səfərləri zamanı, orta əsrlərdə isə İran şahlarının, xan və bəylərin Gilyan və Qarabağ meşələrində ov etmələri zamanı bu heyvanların kökləri sürətlə kəsilməyə başlamışdır. Buna misal olaraq Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər qayalarında təsvir olunmuş ov səhnələrini göstərmək olar (ill. 24).

Qobustanın ən qədim mağaralarında tapılmış ceyran sümüklərinin qalıqları və bu heyvanların çoxsaylı təsvirləri onların paleolit dövrü ovçularının əsas ov obyektlərindən biri olmasını təsdiq edir.

Qayaarası düşərgəsində ceyran sümükləri ilə yanaşı, onların Qafqazda buzlaqlardan sonrakı vaxtlarda [40, 339] görünmələri haqqında ehtimalları inkar edən üst paleolit dövrünə aid nümunə aşkar olunmuşdur [165,7-8].

Gazella Subgutturoza Guld ceyranlarının mövcudluğu Livan, Fələstin, Suriyadakı aşel dövründən son neolit dövrünədək olan paleolit mağaralarından məlumdur [287, 270]. Qobustanda ceyranlar hələ üst paleolit dövründə məskunlaşmışlar. Buna nümunə olaraq Qobustanın üst paleolit mədəni təbəqələrindən tapılmış heyvanların sümük qalıqlarını göstərmək olar.

Çoxsaylı qayaüstü təsvirlərindən biri (*Capra aegagrus Erxl*) dağ keçiləridir. Analoji təsvirlərə əsasən Şərqi Qafqazın son tunc dövrü saxsı qablarında - Gəncəçay, Xanlar, Kilikdağ və s. torpaq kurqanlarından tapılmış gil qablarda [55,

100-126], həmçinin Qərbi Azərbaycanın metal məmulatlarında [241,112, tablo XXIII] rast gəlmək olar.

Qazıntılar zamanı aşkar olunmuş bu növlərin qalıqları İtaliya, Livan, Suriya və Fələstin mağaralarının pleystosen və holosen dövrünə aid tapıntılardan məlumdur (Cibex L.) [287; 288]. Azərbaycanda (*Capra aegagrus Erxl*) dağ keçilərinin qalıqları Qobustan, Abşeron, Gəmiqaya və Kəlbəcərin neolit və tunc dövrü yaşayış məskənlərindən aşkar olunmuşdur (ill. 25; 26; şək. 14-a,b). Naxçıvanda bu növ heyvanlar son dövrlərədək Zəngəzurda və onun cənub qollarında, Culfa və Ordubad arasında Nehrəm dağlarında və İlanlı dağda daha çox olmuşdur. Tunc dövründə *Capra aegagrus Erxl* mövcudluğu bu dövrə aid olan keçiyə təsvirləri ilə də təsdiq olunur. Azərbaycanda qaban qalıqları dördüncü dövrə aid edilir. Qabanların qayaüstü təsvirləri və Qobustanda qazıntılar zamanı tapılmış qabanın köpək dişləri bu heyvanların Azərbaycan ərazisində təxminən e.ə. IV minillikdə yaşamasını təsdiq edir [68, 5-347]. Qobustan qayalarında bəbir və şir təsvirləri isə sonrakı dövrlərə aid edilir. Kiçikdaşda qaya üzərində həkk olunmuş nəhəng balıq təsviri, güman ki, delfin təsviridir (daş №5) (ill. 27). Hazırda Xəzər dənizində delfinlər yaşamır. Ehtimal etmək olar ki, bu heyvanlar Xvalın dənizində (indiki Xəzər dənizi) yaşamış və buzlaqların gəlişi ilə yox olmuşlar [33, 153, 154].

Binəqədi çöküntüləri nəinki ciddi tarixi problemləri, həm də son paleolit (üst pleystosen) dövrünün və onun ayrı-ayrı mərhələlərinin geoloji yaşını, son paleolit dövrü insanların paleocoğrafi yaşayış şəraitlərini müəyyən etmək kimi vacib təbii-tarixi məsələləri həll etmək üçün dayaq nöqtəsidir. Eyni zamanda geoloji-geomorfoloji materiallar bu regionun, xüsusilə Qobustanın yaşayış məskənlərinin qədimliyinə dair sxemin yaradılması üçün əsasdır. Bu sahədə hələ aydın olmayan bir sıra məsələlər qalmaqdadır. Əsas səbəb hələ də tədqiqat işlərinin (xüsusilə laborator metodla) lazımı səviyyədə olmamasıdır.

Azərbaycanın son pleystosen dövrünün flora və faunasının daha dəqiq öyrənilməsi qayaüstü rəsmlərin tarixinin müəyyənləşdirilməsində düzəlişlər etmək üçün mühüm rol oynayır. Biz üst pleystosen dövründə coğrafi mühitin dəyişməsinə səciyyələndirən ən vacib faktları göstərdik. Həqiqi mənzərə isə daha mürəkkəbdir. Landşaft zonalar mövcud idi. Quru, dəniz relyefi və ümumi təsvir başqa cür olmuşdur. Belə müşahidələrin nəticələri qədim incəsənət əsərlərinin xronoloji tarixlərinə yenidən baxılmasına imkan yaradır.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN PETROQLİFLƏRİNİN MÖVZU VƏ İŞLƏNİLMƏ TEXNİKASINA GÖRƏ TƏSNİFATI

II. 1. QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİN MÖVZUSU

Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərini mövzu və süjetinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Heyvan təsvirləri;
2. İnsan təsvirləri;
3. Antropomorf və zoomorf təsvirlər;
4. Kompozisiya səhnələri;
5. Hərəkət vasitələrinin təsvirləri;
6. İşarələr, damğalar və su çalaları.

II. 1. 1. HEYVAN TƏSVİRLƏRİ

Məlum olduğu kimi, insanı əhatə edən fauna təsviri incəsənətin ən qədim süjetidir. Bu, xüsusilə üst paleolit və sonrakı dövrlərin incəsənəti üçün səciyyəvidir. Məsələn, Qobustandakı bəzi ibtidai öküz təsvirlərinin (ill. 28; 29; 19; şəkl. 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10) geniş sifəti, dalğavari buynuzları, kürək kimi fərqli əlamətləri kifayət qədər real göstərilir. Bu təsvirlərdə öküzlərin növ fərqləri aydın görünür. Belə ki, Qobustanda öküz təsvirlərinin əksəriyyəti son paleolit dövründə (*üst pleystosen*) Azərbaycanın cənub-şərq hissəsində geniş yayılmış *Bos Primigenius boj* növünə aiddir [190,25; 192, 292-294]. Öküzlər əsasən təbii ölçüdə, ucları xaricə istiqamətlənmiş iri, dalğavari buynuzlarla təsvir olunmuşlar. Onlar ev turlarından daha böyükdür.

Öküz təsvirləri

Öküz təsvirləri qədim tayfa və xalqların öküzə sitayışı ilə bağlı müşahidələr üçün çox qiymətli materiallardır. Azərbaycan süjet motivləri Ukraynanın cənubunda Çertomliks kurqanında tapılmış qızıl möhür üzərindəki böyürən öküz təsviri ilə [40, 382] bəzi oxşarlığa malikdir. Sonralar, tunc dövründə müxtəlif qızıl, gümüş, tunc bəzək əşyalarında və qablarda öküz təsvirlərini tez-tez təsadüf olunurdu. Maykop kurqanının tədqiqi zamanı gümüş qab üzərində öküz təsvirləri, tunc fiqur şəklində və öküzləri yandan təsvir edən qızıl yastı nişanlar formasında heykəl təsvirləri aşkar edilmişdir [198,15-78]. Qədim Misir, Şumer, Babilistan, Assuriya, Xett rəssamlarının öküz təsvirli əsərləri məlumdur.

Qədim Şumer dövlətinin qüdrətli şəhərlərinin (Ur) birində e.ə. IV minilliyə aid edilən lazuritlə bəzədilmiş qızıl öküz başı tapılmışdır [6,55]. Şumerlərdə Ur şəhərinin hi-mayəçisi və baş Allahı öküz obrazı ilə ilahiləşdirilən Nanna-Sina ay Allahı idi [182,189]. E.ə. III minilliyin sonu - II minilliyin əvvəlinə aid edilən, alında firuzə qaşlı aypara olan öküzün qızıl maskası Altun təpədə (Cənubi Türkmənistan) aşkar edilmiş və güman ki, eyni rəmzi mənə daşıyırdı [6,127]. Həqiqətən də, öz bədii ifa tərzinə görə insanı heyran edən bir çox məşhur Qobustan öküz təsvirlərinin paleolit incəsənətinə yaxınlığını inkar etmək olmaz (ill. 31; 32; 33; 34; 35; 36; şək. 15). Lakin Şonqardağ dağında həmin növ heyvanların kobud təsvirləri də (şək. 8; 9; 10) paleolit dövrünün realistik təsvirləri ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Avropa qayaüstü təsviri incəsənətində kifayət qədər tədqiq edilmiş paleolit ənənələri yuxarıda adı çəkilən heyvan təsvirlərinin paleolit dövrünə aid olmasını ehtimal etməyə imkan verir. Bütün bu nadir nümunələr kiçik formalı incəsənət üçün səciyyəvidir. Adətən təsvirlər mədəni təbəqələrdə olan kiçik daş qırıqları və sümük üzərində həkk olunurdu.

Ovçular mağarasında 45 №-li daş üzərində (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi) çəkilmiş öküzün boynunda kəndirin olması onun əhliləşdirilməsini sübut edir (ill. 21). Öküzün nə vaxt və harada əhliləşdirilməsi haqqında vahid bir fikir yoxdur. Tədqiqatçılar müxtəlif bölgələrin adlarını çəkirlər: Cənubi Asiya, Aralıq dənizinin cənub-şərq hissəsi, İspaniya və s. Bu proses e.ə. təxminən VIII -V minilliyə aid edilir [8.403]. Şimali Yunanıstanda *Bos Primigenius boj* öküzə e.ə. VI minillikdə əhliləşdirilmişdir [36,126]. Vəhşi öküzün əhliləşmiş əcdadları haqqında müxtəlif əsərlərdə, çar Urikaqinin (e.ə. III minillik) qanunvericilik sənədlərində, sonralar isə Arğıstanın oğlu Sərdurun (Zaqafqaziya) daş plitələrindəki yazılarda xatırlanır [181, 38-42, 74-75; 207, 140].

Naxçıvan ərazisində aşkar olunmuş eneolit və erkən tunc dövrünün zoomorf heykəltəraşlıq təsvirləri Azərbaycanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik heykəllərin hazırlanmasında üstünlük öküz heykəllərinə verilirdi. Eneolit və tunc dövründə Azərbaycan ərazisində öküzlər təsərrüfatda böyük əhəmiyyət kəsb edirdilər. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bu sitayiş maldarlığın himayədar kişi ilahiliyi ilə əlaqədar idi [2, 250]. Eyni zamanda, bu, Şortəpə və Kültəpə tapıntıları ilə - tunc və dəmir dövrü abidələri olan öküz başı formasında hazırlanmış ocaq altlıqları [2, 142] ilə, ayrıca öküz başı [241, 86, tablo XVI] ilə təsdiqlənir. Həmin dövrün kiçik öküz fiqurları Qazax rayonu Baba Dərviş yaşayış məskəmindən [2, 141] və Çeçenistanın Sərgənyurd düşərgəsindən [2, 142] əldə olunmuş tapıntılardan məlumdur.

Öküzə sitayiş etmək bir çox dinlərdə xüsusi yer tuturdu. Zərdüştlər öküzü müqəddəs varlıq hesab edirdilər. Assuriya və İranda müqəddəs məbədləri qanadlı öküzlər bəzəyirdi. Xerublara - ikisifətli, qanadlı öküzlərə sitayiş qədim yəhudi dininin əsasını təşkil etmişdir. Qədim Yunanıstanda isə öküz Zevsə ithaf

olunmuşdur. Asiya, Afrika və Avropanın bir çox xalqlarında öküzə sitayiş predmeti olaraq zaman keçdikcə ilahi qüvvəyə çevrilir.

Öküzə pərəstişin ən yüksək inkişafı Qədim Misirdə olmuşdur. Misir müqəddəs öküzü Nil vadisi allahları siyahısına daxil edilmişdir. Onun şərəfinə çoxsaylı nökeri və qulu olan məbədlər və saraylar inşa edilirdi. Ona ehtiram göstərilərək, ölümündən sonra mumiyalayır və sərdabələrdə dəfn edirdilər. Müqəddəs öküzlərin, hətta qəbiristanlığı saxlanılmışdır [71,29]. Öküzlərə dini bayramlar həsr olunurdu. Öküzə pərəstişin kökləri paleolit incəsənətində öz dini dünyagörüşünün parlaq əksini tapmış erkən ovçular dövrünə qədər gedib çıxır.

Kültürünün aşağı qatında [2,142], Qızılburunun daş qutularında, Əliköməktəpə torpaq qəbirlərində, Qobustan qəbir və kurqanlarında [15,169] aşkar olunmuş öküz sümükləri və skeletləri Azərbaycanda eneolit və tunc dövründə öküzə sitayişin mövcudluğunu sübut edir (şək. 16 a, b).

Qobustanın Böyükdaş, Kiçikdaş və Cingirdağ dağlarında maral təsvirlərinin təbiiliyi böyük maraqlıdır. Bu təsvirlərin realizmi öz dəqiqliyi ilə insanı heyran edir. *Cervus elaphus maral Ogilby* nəcis maral təsvirlərinə son pleystosen dövrünün qayaüstü incəsənətində kifayət qədər rast gəlinir. Bu qəbildən qayaüstü rəsmlərə Azərbaycanın bütün rayonlarında təsadüf etmək olar (ill. 37; 38; şək.17). Maralların bədii-ifadəli obrazlarını Yazılıtpədə görmək olar: 24 №-li (1) daşda sifətini yuxarı qaldırmış maral, (şək. 18a), 66 №-li daşda məlahətlə arxaya baxan maral, (şək. 18b); Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 22 və 59 №-li daşlarda qaçan vəziyyətdə maral təsviri (şək. 19; 20) vardır.

Azərbaycanın digər üç rayonunda qayaüstü maral rəsmləri sxematik işlənmişdir. (şək. 21-a;b; 22-a;b; 23; ill. 39). Onların bəzilərinin 2 №-li Böyük Xanlar kurqanından tapılmış tunc və erkən dəmir dövrü saxsı qablarındakı təsvirlərə oxşarlığı vardır. [52,55,118,tablo XIV, XVI, XXIX].

Berlin muzeyində və Ermitajda Koban və Maykop mədəniyyətinə aid olan, həmçinin skif kurqanlarından tapılmış tunc, gümüş və qızıl üzərində maral təsvirləri saxlanılır [189,1-381].

Üst paleolit dövründə çoxlu sayda dağ keçisinə (*Çapra ibex*) rast gəlinirdi. Çox güman ki, onlara tədqiqatçıların hesab etdiyindən də erkən mənşəli olan və təsvirləri realistik tərzdə işlənmiş Qobustan keçiləri aiddir (şək. 14-a; b).

Qobustan, Abşeron yarımadası, Kəlbəcər rayonu və Naxçıvan qayalarında sxematik təsvir olunmuş dağ keçiləri, ehtimala görə, sonrakı dövrlərə aiddir (şək. 24-a;b; 25; ill. 40; 41; 42; 43; 44). Dağ keçilərinin analoji təsvirləri Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Monqolustanda aşkar olunmuşdur. Onların təsvirlərinə, həmçinin Şahtaxtı rəngli saxsı qablarındakı süjetlərdə [15.240] rast gəlmək olar.

Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 42 №-li daş üzərindəki bədəni xətlə kəsilən heyvan təsvirləri onların kannalara çox oxşarlığı haqqında fikirlərə sövq edir (şək. 26-a,b,c; ill. 45). Azərbaycan ərazisində bu növ heyvanların nəslə kəsilmişdir. Ola bilər ki, qədim rəssam kannanı təsvir edib. Bu heyvanın növünü və

mövcud olduğu dövrü dəqiq təyin etmək analoji qayaüstü təsvirlərin yaşının müəyyən olunması üçün vacib amil ola bilər.

Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərində tez-tez rast gəlinən süjetlərdən biri də at - qulan təsvirləridir. Bu təsvirlərə yalnız Qobustanda təsadüf olunur. Kiçik formalı incəsənətdə qulan təsvirlərini nadir hallarda görmək olar. Məsələn, Qobustanda Anazağa mağarasındakı 31 №-li daşda, Ovçular mağarasında 46 №-li daşda olan təsvirləri göstərmək olar (ill. 22;23). Azərbaycanda *Equus heminous Pall* növünə aid vəhşi atlar yaşamışlar. Daha sonrakı dövrlərə aid at təsvirlərinə (qoşqulu və qoşqusuz) Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü rəsmlərində rast gəlmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Əlikömrəkəpə torpaq qəbirlərində, Qızılvəngin daş qutularında və Qobustan kurqanlarında at skeletləri aşkar olunmuşdur. Bu tapıntılar tədqiqatçıları tunc dövründə ata sitayiş edilməsi barədə fikir söyləməyə sövq edir [15,169].

Gazella Subgutturoza Guld ceyran və ahuları xüsusi müşahidə obyektidir (şək. 27; ill. 46). Zaqafqaziyada saxsı qablarda və kiçik heykəllərdə ahu təsvirləri maraqlıdır (55, tablo XIV, XVI, XXIX). Şir, pələng, bəbir və qaban kimi yırtıcı heyvanların təsvirləri də xeyli maraqlıdır (şək. 28; 29; 30; 31-a, b, c; ill. 47; 48). Pələng qədim insanların təsəvvüründə eyni vaxtda həm xeyri, həm də şəri təəcəssüm etdirir, həm dağıdıcı, həm də yaradıcı obrazı təmsil edirdi.

Mifoloji rəvayətlərdə və nağıllarda pələng heyvanların şahı, meşənin sahibi kimi qələmə verilir. Çində isə təkə heyvanların şahı kimi deyil, həm də xəstəliklər gətirən şeytanların qənimi kimi göstərilir. Yaponiyada pələng - igidlik rəmzi, Şamanlıqda fəvqəlinsan gücündə (meşə Allahının ruhudur) təəcəssüm olunur. Atseklərdə pələng günəşin qərbdən batması, Heraldikada erkək və dişi pələng ehtiras və güc rəmzidir. Ukrayna kurqanlarında aparılan qazıntılarda aşkar olunmuş təsvirlərdən bizə bəbir kəllələri, Maykop kurqanından şirləri əks etdirən nişanlar, Semibratsk kurqanından ox qabının qızıl örtüyündə maralı parçalayan şir təsviri məlumdur. Bu şir təsvirləri Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeron qayalarındakı şir təsvirləri ilə müəyyən oxşarlığa malikdir. Gəmiqayada dağ keçisinə hücum edən bəbir təsvirləri, xüsusilə diqqətəlayiqdir və ən maraqlı süjetlərdən biri [14,105] hesab olunur.

Buzlaşmaarası istiləşmə dövründə sayını artıran vəhşi qaban təsvirlərinə Qobustanda və Azərbaycanın digər rayonlarında rast gəlmək olar (ill. 49).

Dəvə təsvirləri çox nadir süjetdir. Onlar əsasən orta əsrlərin sonuna aid edilirlər. Bəzi tədqiqatçılar ehtimal edirlər ki, Azərbaycan ərazisinə dəvəçilik Mərkəzi Asiya-dan gəlmiş və onun inkişafı e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəlinə təsadüf edir.

Bunlar Mingəçevirdə və Füzuli rayonunda tapılmış dəvə sümükləri və skeletləri ilə təsdiq edilir [229,33-40]. Qədim Azərbaycan ərazisində dəvəçiliyin geniş yayılması haqqında antik müəlliflər məlumat verirlər. Klavdi Klian qeyd edir ki, Albanlar dəvələri balıq, balıq yağı və dəvə yunu ilə yükləyib Ekbatana satmağa

aparırdılar [108,226]. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında və orta əsr Azərbaycan bədii əsərlərində də dəvə xatırlanır [244, 30- 58; 255, 122; 125,484-667].

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Daşqışlaq (Kiçikdaş) yaxınlığında yerli maldarlar dəvəçiliklə məşğul olurlar. (Qeyd: müəllifin şəxsi müşahidəsi) (şək. 32, ill. 50; 51).

Nadir süjetlər sırasında naxışlı qoyun (Kiçikdaş dağı, 15 №-li daş), balıq (Kiçikdaş dağı, 5 №-li daş; Böyükdaş dağının yuxarı səkisi 104, 105 №-li daşlar) (ill. 52; 53; 27) və quşların bəzi növlərinin (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 63 №-li daş (şək. 33) təsvirləri vardır. Qoyun təsvirləri Lena yazılarında naxışlı heyvan təsvirlərinə oxşayır.

Kiçikdaş dağı 5 №-li daş üzərindəki balıq təsviri xüsusi tədqiqat predmetidir. Bu təsvir daha çox delfini xatırladır. Delfinlər - afalinlər (*Tursiops truncatus*) hazırda da Aralıq və Qara dənizlərində yaşayırlar [80, səh. 283-300]. Görünür, qədim rəvayətlərdəki delfinlər elə afalinlərdir. Delfinin analoji təsvirlərinə (lakin xeyli kiçikölçülü) Avstraliyanın qayaüstü təsvirlərində rast gəlmək olur (ill. 54).

Quş təsvirləri nadir süjetlərə aiddir. (şək. 33). Gəmiqayada kəklik (ülkəklik) təsvirlərinə təsadüf olunur [237].

Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərinin xüsusi süjetlərindən biri olan ilan təsvirlərinə tez-tez rast gəlinir [şək. 34; 35; 36; 37; 38]. Onlara Abşeron və Dübəndi qayalarında təsadüf olunur (ill. 55).

Real üslubda çəkilmiş canavar təsviri Gəmiqaya petroqlitləri arasında nadir hadisə deyildir. Bitki süjetləri, ancaq Naxçıvanda müşahidə olunur. Yeganə bitki təsviri Gəmiqayada, 102 №-li daş üzərindədir [237].

II.1.2. İNSAN TƏSVİRLƏRİ

Azərbaycan qayaüstü incəsənətində xüsusi yer tutan insan obrazı bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. İnsan təsvirləri ölkəmizin müxtəlif coğrafi nöqtələrində - Qobustanda, Abşeron yarımadasında, Kəlbəcərdə və Naxçıvanda aşkar olunmuşdur. Yaşına, üslubuna, işlənmə texnikası və üsuluna görə bir-birindən fərqlənən çoxsaylı insan təsvirləri bir sıra ümumi cəhətlərə də malikdir, hətta təkrarlanır. Bu obrazlar bəşər tarixində ən qədim təsviri sənət abidələri hesab oluna bilər. Bir çox tədqiqatçılar onları dini etiqad və mərasimlərlə əlaqəsi olan abidələr hesab edirlər. Bu da mövzunun daha diqqətli öyrənilməsinə tələb edir. Müxtəlif rayonların, hətta dünyanın bir çox yerlərində yaşayan müxtəlif xalqların rəngarəng süjetli rəvayətlərinin (miflərin) müqayisəsi nəticəsində öz əksini tayfa incəsənətində tapmış ümumi, əsaslı və ümumbəşəri mifoloji süjetləri olan arxetiplər meydana gəlir. Onlara qadın (ana nəslin başçısı), kişi və digər obyektlərlə kompozisiyada insan mifoloji təsvirlərini aid etmək olar.

Səciyyəvidir ki, əvvəlcədən paleolit dövrünə aid olunan insan fiqurlarının əksəriyyətinə yalnız Qobustanda rast gəlinir.

Paleolit dövrü obrazlarına uzaq ekskursiyaya başlayaq. Paleolit incəsənətində insan təsvirlərini qadın, kişi və digər obyektlərlə kompozisiya təşkil edən təsvirlərə bölmək olar. Qadın təsvirləri üslub və yaş etibarilə ən qədim təsvirlərdir və onları təxminən üst paleolit madlen dövrünə aid etmək olar. Qadın təsvirləri iki qrupa bölünür. Birinci qrupa Qobustanda aşkar olunmuş «İbtidai realizm» üslubunda daş qadın heykəlləri, necə deyərlər, «Venera»lar daxildir. Qobustanda qadın olması yalnız zənn edilən kobud surətdə daşdan hazırlanmış qadın heykəlləri tapılmışdır (ill. 56-a, b, c; 57-b, c). Analoji fransız, italyan (Savinyan), mezinsk (Ukrayna) heykəllərinin yaşı orinyak, qravett, pavlov, solütre dövrləri ilə ölçülür [78, 365], (ill. 57-b,c; 58).

Qobustan «Venera»ları ilə yanaşı, bu qrupa üslublaşdırılmış və qadın cinsinin təcəssümü əlamətlərini əks etdirən təsvirlər və yumşaq daşdan kəsilmiş bir neçə kiçik heykəli aid etmək olar (166, 92-95).

Yaşı dəqiq müəyyən olunmuş Kostenki-1-in üst mədəni təbəqəsində «medalyonlar» formasında qadın cinsi nişanələri olan analoji təsvirlər aşkar olunmuşdur [77; 3; 138, 50-66]. Həkk olunmuş vulva (qadının xarici tənəzlül orqanı) təsvirinə, eyni zamanda Abri Selye (I Orinyak) və La Ferrassi (II Orinyak) mağaralarının yaşı müəyyən olunmuş mədəni təbəqələrində aşkar olunmuş daş qalıqların üzərində rast gəlmək olar [77, 365].

İkinci qrupa, əsasən bir qədər qabağa əyilmiş və yandan çəkilməmiş fiqurların təsviri aiddir. Bunların əksəriyyəti mağara divarlarındakı oymalar və kiçik formalı incəsənət abidələridir [167, 99-103], (ill. 59).

Azərbaycanda sifəti təfərrüatı ilə əks olunmuş paleolit dövrünə aid kiçik fiqurlara təsadüf olunmur. İkinci qrup üçün iri, yoğun budlu, əlsiz və ayaqsız, xüsusi qeyd edilmiş döş və sallanan qarınlı qadın fiqurlarının təsvirləri səciyyəvidir (ill. 56-58).

Yaşı dəqiq müəyyən edilmiş Qarğalar təpəsi və Şulaverisqora - bişirilmiş gildən hazırlanmış eneolit dövrü kiçik heykəlləri xüsusi maraq kəsb edir. Ölçülərinə və formalarına görə onlar Qobustanın Kiçikdaş heykəllərindən birinə bənzəyir. Onların hamısı başsız və qolsuz, yarı-oturaq vəziyyətdə hazırlanmışdır. Bəzi arxeoloqlar Şula-verisqoradan tapılmış qadın fiquru obrazını nəsilartırma ideyası ilə əlaqələndirirlər [104, 163]. Digər tərəfdən güman etmək olar ki, Qobustanın Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki Yeddi gözəl mağarasında aşkar olunmuş bədəni naxışlı qadınlar (ill.60) sonralar öz əksini Mollaisaklı, Mingəçevir, Şamaxı və Qəbələnin antik dövr yaşayış məskənlərində və nekropollarında tapılmış çılpaq ilahələr - gildən hazırlanmış heykəllərdə tapmışdır. Onların belləri kəmə, boyunları isə bir neçə sıra yapma boyunbağı ilə bəzədilmişdir [98, 21].

Paleolit insan təsvirləri yalnız Azərbaycanın cənub-şərq hissəsi - Qobustanla məhdudlaşır. Azərbaycanın digər zonalarında üst paleolit dövrünə aid

olan insan qayaüstü təsvirləri aşkar olunmamışdır. Buraya ilk növbədə üslublu, yandan həkk olunmuş, adətən başsız, naxışlı, (tatuirovkalı) və irəliyə doğru əyilmiş fiqurlar aiddir (ill. 57-a). Adətən bu təsvirlərin başı uzadılmış konusvari çıxıntı formasında olur. Onların Avropanın paleolit dövrü «Venera»ları ilə qəribə oxşarlığı vardır (ill. 57). Madlen dövrü üçün səciyyəvi olan daş üzərində digər oymalar Qobustanın Anazağa mağarasında aşkar olunmuşlar. Burada eyni üsulla daş üzərində bütöv bir qrup fiqurlar təsvir olunmuşdur (şək. 39). Bu, bərqərar olunmuş üslubun mövcudluğunu sübut edir. Bütün fiqurlar kəmər-çinli, başlarında lələk və saçları çıxıntı şəkildə yığılmış formada təsvir olunmuşlar (Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 38 və 34a №-li daşlar), (şək. 40-a,b,c).

Son paleolit dövründə tayfa təsviri sənəti mağaralarda, necə deyərlər, «müqəddəs yerlər»də, yəni divarlarda, müxtəlif təsvirləri həkk etmək üçün xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş dərin yerlərdə yaradılırdı. Bu cür mağaralar Qobustanda çoxluq təşkil edir. Onlardan birində yalnız naxışlı qadınlar (Böyükdaş, yuxarı səki, Yeddi gözəl mağarası), digərlərində qadınlar başqa obyektlərlə əlaqəli (Kiçikdaş, qadınla öküzün əlaqəli təsviri), üçüncüsündə hamilə qadınlar (Böyükdaş, yuxarı səki, 46 №-li daş; şərq hissəsi, 49 №-li daş) təsvir olunmuşlar.

Bədəni naxışla bəzədilmiş (tatuirovkalı) qadın təsvirləri geniş yayılmış süjetdir. Yandan çəkilmiş Qobustan naxışlı qadın təsvirləri daha sonrakı tripol mədəniyyəti heykəlləri ilə, Drutsi I yaşayış məskənlərində aparılmış qazıntılarda tapılmış antropomorf heykəllə [173, 3861 və cənub-şərqi Qaraqumda tapılmış kiçik qadın heykəli ilə (e.ə. IV minillik) [176, 34] oxşarlıq təşkil edir.

Konqoda baluba tayfalarında başçıların taxtını saxlayan çoxsaylı kiçik qadın heykəlləri göbək ətrafında çapıq formalı rombvari naxışla bəzədilmişdir. Onlara çox vaxt rəngli çalarlar verilir [19,19]. Naxışlı antropomorf fiqurların marallarla əlaqəli təsvirlərinə Norveçin (Vingen əyaləti) mezolit dövrü petroqlifləri arasında rast gəlmək olar [292,513]. Müxtəlif məqamları - estetik, dini, ovsun, totemist və sosial məqamları əks etdirən naxış, tatuirovka, bəzək əşyalarının çəkilməsinin bütün rəngarəngliyini təsvir etmək çətindir. Buraya ov və hərbi qənimətləri (öldürülmüş heyvanın dişi) bəzək əşyası kimi taxmaq da aiddir.

Yeddi Gözəl (Qobustan, Böyükdaş dağı) mağarasında oyulmuş ən qadın təsviri aşkar edilmişdir. Onlar çiyinlərindən, çox güman ki, dini ayin və mərasimlərdə istifadə olunan mifik silah büt asılmış və barelyefin əksi formada öndən çəkilmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Amerikanın bəzi alqonkin tayfaları, Fici adalarının yerli əhalisi, Birmada karenlər, ocibve tayfaları silahlara, məişət və digər əşyalara ruh verir, yəni «hər hansı bir xeyirxah ruhu cansız əşyaya yerləşdirib» [183. 290, 330, 352], ona ilahi qüvvə kimi sitayiş edirdilər.

Kiçikdaş dağında qayaların birində qadın təsvirini kəsən öküz rəsmi vardır. Öküz təbii ölçüdə, qadın isə yandan, başsız təsvir olunmuşdur. Madlen dövrü oymaları arasında bu cür səhnələrə misal olaraq, Fransadakı Aşağı Lojeri (qadının maralla həkk olunması) və Mas d'Azil (heyvanın arxasında insan silueti)

təsvirlərini [3,134], Şove mağarasında öküz və qadın təsvirlərini [217,36-53] göstərmək olar. Qobustanda bəzi qadın təsvirinin duruşu, forması, texnikası antropomorf fiqurlarını adı çəkilən, yaşı müəyyən olunmuş Fransa təsvirlərinə daha da yaxınlaşdırır. Orta və Mərkəzi Asiya petroqliflərində də mifik totem süjetlərinə -ulu əcdad və qadın süjetlərinə rast gəlmək olar [216, 271].

İnsan təsvirləri, çox güman ki, mərasim geyimlərində olan qadın təsvirləri xüsusi maraq doğurur. Məsələn, Böyükdaş dağının Anazağa mağarasında, 30 №-li daşda (ill. 10-b; 61-a) Karets burnu (Oneqa gölü) qrupundan paleolit qadın təsvirləri ilə oxşar olan (ill.61-b) çoxsaylı fiqurlara rast gəlmək olar. Bu təsvirlər paleolit dövrünə aid edilir (143.13. şəkil 12). Obrazların izah edilməsində saamların şaman dəfləri üzərindəki «nəslin anası» (*Maderakka*) və «yaradıcı ana» (*Sarakka*) obrazlarını göstərən [300, 47] bəzi qadın təsvirləri kömək edir.

Kişi obrazı çox nadir hallarda paleolit incəsənətinin mövzusu olurdu və əsasən sonrakı dövrlərə aid edilirdi. Faciəli şəraitin təsviri xüsusi maraq kəsb edir. Ox və nizə sancılmış kişi təsvirlərinə (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 46, 66 №-li daşlar), (şəkil 41; 42) də təsadüf olunur. Bəzən bu sxematik çəkilmiş fiqurlarda paleolit ənənələrinin izlərini görmək olur.

Üslub və texnikasına görə daha sonrakı dövrlərə aid olan insan təsvirləri Valkomonikanın (İtaliya) yaşı dəqiq müəyyən olunmuş neolit fiqurları ilə bəzi oxşar cəhətlərə malikdir [277.9].

Beləliklə, etnoqrafik müşahidələr nəticəsində insan təsvirlərinin əsas əlamətləri bunlardır. Göstərilən bütün faktlar mifoloji obrazların qeyri-adi sabitliyini təsdiq edir. İbtidai təfəkkür tərzinə daxil olmağın çox çətin olmasına baxmayaraq, biz bu təsvirləri dərk edib onların məzmununu başa düşə bilirik və təsviri sənət obrazlarında təqdim olunan düşüncələri bərpa edə bilirik.

II.1.3. ANTROPOMORF VƏ ZOOMORF TƏSVİRLƏR

Antropomorf təsvirlər. Azərbaycan qayaüstü incəsənətində mərasim-ayın əlamətləri olan çoxsaylı təfsilatlar (maska-üzlüklər, üçbarmaqlı, çoxyaruslu təsvirlər, heyvan cizgiləri) olmasaydı, onları insan təsvirləri kimi qəbul etmək olardı. Lələkli, quyruqlu və ucları olmayan buynuzlu tac formalı mürəkkəb baş geyimində olan insan fiqurları maraq kəsb edir. Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri arasında bu cür rəsmlər az deyil. Qobustanın Böyükdaş dağında (24 №-li daş) antropomorf fiqurlar təsvir olunmuşdur: onlardan biri yandan quyruqla, digəri başında buynuzla çəkilmişdir; qolları aşağı salınmış, ayaqları aralı, əllərində silah vardır (cədvəl II, şəkl. № 1, 2, 3). Heyvan əlamətləri (buynuz, quyruq) sayəsində insan heyvana çevrilir. Görünür, bu fəvqəltəbii əcdadların, yarıinsan-yarıheyvan təsviridir.

Böyükdaşın 33 №-li daşında bir fiqur dirsəyi qatlanmış və maraqlı baş geyimində, digəri lələkli baş geyimində, qolları aşağı sallanmış, ayaqları dizlərdən bir qədər bükülmüş vəziyyətdə təqdim olunur [cədvəl II, şəkil № 4, 5].

45 №-li daşda (Böyükdaş dağı) ayaqları çox aralı, başında çıxıntı (yəqin ki, lələk) və quyruğu olan fiqur təsvir olunmuşdur (cədvəl II, şəkil № 6).

126 №-li daşda qolsuz antropomorf rəsmləri görmək olar. 10 №-li şəkildəki fiqur boyun və baş ətrafında bəzəklə təsvir olunmuşdur [cədvəl II, şəkil № 7, 8, 9, 10].

Gəmiqayada 47 №-li daş üzərində ayaqları çox aralı, dirsəkləri bükülü və başında lələkli, buynuzlu maska olan fiqur həkk olunmuşdur. Bu cür fiqurlara Gəmiqayada tez-tez rast gəlmək olar [cədvəl II, şəkil № 11], [237, şəkil №16 (2); 254, daş № 219, 238, 520].

Bu təsvirlər üslubuna və texnikasına görə Şişkinə kəndinin Lena yazılarında (28 (600) №-li daş) buynuzlu maskada olan antropomorf fiqura yaxındırlar [cədvəl II, şəkil №7], [131,58, tablo 25]. Analoji təsvirlər Qızıl Göl [136, 27] qayaüstü təsvirlərində, Oneqa gölünün qayalarında [136, 106, 143, 21], [cədvəl II, şəkil № 12,16] dəfələrlə təkrarlanır.

Qobustanın Böyükdaş dağındakı 263 №-li daş üzərində olan yarınsan-yarıheyvan təsvirləri maraqlıdır. Fiqur kifayət qədər sxematik çəkilmişdir [cədvəl 2, şəkil № 1 5], lakin diqqətlə baxdıqda maraqlı təfəsilatlar meydana çıxır. Fiqur insan təsviridir, amma onun yuxarı hissəsi heyvan başı, alt hissəsində ayaqların sonu heyvan dırnağıdır. Beləliklə, qarşımızdakı təsvir, yarınsan-yarınsan insanın qarışıq obrazıdır. Bəzi buna bənzər zoomorf təsvirləri neolit dövrü fiqurları arasında və digər regionlarda (sığın dırnaqları ilə bitən, uzun ayaqlı, sümük insan fiquru) müşahidə etmək olar [143, 21]. İnsanların heyvan cildinə maskalanması adətini bir çox xalqlarda qədimdən mövcuddur. İlahilərin heyvan sifətində göstərilməsi qədim Misir mədəniyyəti üçün səciyyəvidir: mərhumların himayədarı olan Anubis çaqqal başı ilə, müharibə ilahəsi Sohmet şir başı ilə təsvir olunurdu [71, 29]. Heyvan cildində maskalanma ayini Abşeron da inkişaf etmişdir. İnsanların, necə deyirlər, «mifik məxluqlar» olan heyvan maskalarında [cədvəl II, şəkil № 13] təsvirlərini Abşeronun meqalit (iri daşlardan hazırlanmış qədim tikililər qəbirlər) daşlarında müşahidə etmək olar [17, 164].

Gəmiqayanın antropomorf təsvirlər kolleksiyasında Fransanın Kombarel mağarasındakı rəsmləri [237; 78, 368] xatırladan mifik məxluq (48 №-li daş) obrazı seçilir (cədvəl II, şəkil № 14). Abşeron daşında bir gözü olan insan təsvirinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Oğuz türk tayfalarının «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında tərəgöz haqqında əfsanə mövcuddur [cədvəl III, şəkil № 18], [226. 74].

Antropomorf təsvirlərin ayrıca yarımqrupunu üçbarmaqlı məxluqlar təşkil edir. Yazılıtdəki 25 №-li daşda ibadət vəziyyətində üçbarmaqlı yarınsan obrazına rast gəlinir [cədvəl III, şəkil № 19]. Gəmiqayadakı 75 №-li daşda

üçbarmaqlı məxluqun maraqlı təsviri aşkar olunmuşdur. Rəsmdə mifik personajı təxmin etmək olar [cədvəl III, şək. № 20].

Azərbaycanın antropomorf təsvirlərinin digər süjeti kahinlik əlaməti olan heyvan üslubunda maska-üzlüklü fiqurlardır. Yazılıtəpənin (Qobustan) 14 №-li daşında kahinlik əlaməti olan fiqur təqdim olunur [cədvəl III, şək. № 21], [68]. Azərbaycan qayaüstü təsvirləri arasında (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 29 №-li daş) lələkli maskada kahin rəsmini də xüsusi qeyd etmək olar [cədvəl III, şək. № 22], [68].

Gəmiqayadakı (Naxçıvan) 60 №-li daş üzərində maskaüzlüklü fiqur qeydə alınmışdır [237]. Yandan təsvir olunmuş quş maskasında olan antropomorf fiqur öz zahiri görünüşündə insan və quş əlamətlərini uzlaşdırır [cədvəl 111, şək. № 23]. Onun başı quş, bədəni insandır. Bu, mifoloji obrazın mürəkkəb totemist xarakterini və onun ikililiyini sübut edir.

Dünyanın müxtəlif yerlərində quş-insana sitayişin böyük yayılma sahəsi mövcuddur və quş vasitəsilə əcdadlarla əlaqə yaradılması haqqında təsəvvürlər geniş yayılmışdır. Animalizm və bir zahiri görünüşdə həm insan, həm quş təsviri Misir rəssamlığında geniş yayılmış süjetdir. Qədim misirlilərin sənəti öz kamilliyi ilə insanı heyran edir. Müdriklik allahı quş-insan olan pavian (əntər) Totun təsviri bizə məlumdur [71, 29].

Azərbaycanın antropomorf təsvirlərinin tədqiqi nəticəsində çoxyaruslu fiqurları ayırmaq mümkün olmuşdur.

Qobustan petroqlifləri arasında çoxpilləli obraz üç dəfə qeydə alınmışdır. (Böyükdaş dağının 24 №-li daşındakı rəsmlər nəzərdə tutulur) [cədvəl III, şək. 24, 25], [68]. Ən maraqlı çoxpilləli personajlardan biri Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 29 №-li daş üzərindədir [cədvəl III, şək. 26], [68]. Ola bilsin ki, qədim rəssam əsas obrazlardan birini əks etdirmişdir. Bu təsvir öz əksini son tunc və erkən dəmir dövrü Şərqi Zaqafqaziyanın saxsı qablarında, xüsusilə Kilikdağın 3/6 №-li kurqanlarından və Gəncəçayın sol sahilində, Xanların qərbində yerləşən Topalhəsənli yaxınlığındakı 1-3 №-li kurqanlarından aşkar olunmuş saxsı qablarda tapmışdır [55; 110, 112, 125, tablo XIV, XVI, XXIX], (şək. 43-b, c, ç). Bunlar Yuxarı Lenanın daha sonrakı dövrə aid olan antropomorf fiqurları ilə oxşarlıq təşkil edir. Həkk olunmuş mürəkkəb fiqur səkkizlik formasında təqdim olunur (şək. 43-a), [132, səh. 143]. Analoji ikiyaruslu fiqurlara Gəmiqayanın qayaüstü rəsmlərində rast gəlmək olar [cədvəl III, şək. 27], [237, 61 №-li daş; 254, 219 №-li daş]. Buna oxşar özünəməxsus çoxpilləli obrazlara Monqolustanın, Sibirin, Koreyanın və Qərbi Avropanın qayaüstü təsvirlərində təsadüf olunur [cədvəl III, şək. 28, 29, 30, 31], [129, səh. 45]. Arxeoloqlar çoxpilləli fiqurları nəslin davamçısı olan qadına sitayiş təsvirləri ilə əlaqələndirirlər. Çin qrafik formaları arasında buna bənzər heroqliflərə «SOU» (uzunömrülülər) rast gəlmək olar. Burada erkən qrafik formada qolları səmaya qaldırılmış, ayaqları dizdən bükülmüş

və aralı qoyulmuş vəziyyətdə birində iki, digərində üç nəsil qadın təsvir olunmuşdur [128,21 22].

Beləliklə, qayaüstü təsvirlərdə antropomorf obrazların əsas məzmununu Azərbaycanın ibtidai tayfalarının həyatı, ayin və etiqad sirləri, mərasim fəaliyyəti təşkil edir.

Azərbaycan qayaüstü incəsənətində zoomorf təsvirlər

Azərbaycan petroqlifləri arasında məlum canlı məxluqların heç biri ilə müqayisəyə gəlməyən fantastik təsvirlərə tez-tez rast gəlmək olur. Onlar iki qrupa bölünür. Bunlardan biri elmə məlum olan heyvanların hamısından fərqlənən zoomorf təsvirlər, digəri isə insan kimi qəbul edilə bilən antropomorf rəsmlərdir. Səciyyəvi nümunələrdən biri məlum heyvan təsvirləridir [cədvəl IV, şək. 1-22].

Azərbaycan zoomorf təsvirləri yalnız uydurma heyvan təsvirləri deyil, həm də qədim rəssamın yüksək bədii fantaziyası, xülyası ilə şərtlənir. Bu rəsmləri primitiv adlandırmaq olmaz. Qədim rəsmlər üst paleolit dövründən başlayaraq ibtidai insanın öz təsəvvürünün, düşüncəsinin və kifayət qədər inkişaf etmiş mədəniyyətinin olmasını göstərir. Qaya üzərində rəsmlərin işlənilmə texnikası təcrübəli texniki bacarığı və həqiqətən, dahiyənə bədii fantaziyanı sübut edir.

Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcərdə və Abşeron yarımadasında bu cür əsərlər yaratmış qədim rəssam, həqiqətən, öz dövrünün bacarıqlı, mahir sənətkarı olmuşdur.

Azərbaycan qayaüstü antropomorf və zoomorf incəsənətinin ideya əsası özündə qədim insanın gündəlik məişət təcrübəsini və zəngin mənəvi dünyasını əks etdirir.

Azərbaycan heyvan, insan, zoomorf və antropomorf təsvirləri arasında süjeti bolluq və bərəkət, heyvan-totem, məşhur əcdadlar haqqında mifik təsəvvürlərdən yaranan rəsmləri xüsusi qeyd etmək olar.

Qayaüstü incəsənətə dair əldə olunmuş materiallar Azərbaycanın qədim tayfalarının dünyagörüşünü və dinin erkən formalarını açıqlayan etibarlı mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

II.1.4. KOMPOZİSİYA SƏHNƏLƏRİ

Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində tez-tez rast gəlinən süjet kompozisiya səhnələridir. Qayaüstü incəsənətə dair əldə olan materiallar arasında ayrı-ayrı süjetləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ən qədim təsvirlər ov səhnələri və mərasim rəqsləridir (ill. 62; şək. 44).

Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində rəqs süjetlərinə tez-tez təsadüf olunur. Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 39 №-li daş üzərində real ölçüdə rəqs edən insanlar təsvir olunmuşdur (şək. 45). Bu rəqs edən insanların ən qədim təsviridir.

Bundan heç də az maraqlı olmayan digər təsvir Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 67 №-li daş üzərində aşkar olunmuşdur. Bu təsvirlər daha sonrakı dövrə (e.ə. VI-IV minillik) aid edilir (ill. 62). Böyükdaş dağının yuxarı səkisində olan Ovçular mağarasında 46 №-li daş üzərində bir-birinin əlindən tutaraq rəqs edən insanların sxematik təsvirləri vardır. Bu müasir «Yallı» rəqsini çox xatırladır. Analoji təsvirlərə qazıntılar vaxtı aşkar olunmuş ayrı-ayrı daşlarda rast gəlinir (şək. 46-a). Bu təsvirlərin Yuxarı Lena qayalarında, Talma və Xon-Şulun adlanan yerlərdə yaşı bir qədər az olan insan təsvirləri ilə bəzi oxşar cəhətləri vardır [135, 145, 157].

Ova mifik hazırlıq - mərasim rəqsləri geridə qalmış qəbilə quruluşlu tayfalar arasında geniş yayılmışdır. Avstraliya aborijenləri ova çıxmamışdan əvvəl mərasim rəqsi ifa edirdilər. Görünür, Qobustan ovçuları da ovun uğurlu olması üçün öz ovsun rəqslərini yerinə yetirirdilər (Böyükdaş, yuxarı səki, 24 №-li daş) (ill. 64-a, b).

Daha sonrakı dövrlərə aid olan rəqs süjetlərinə Gəmiqayanın qayaüstü təsvirlərində rast gəlmək olar (şək. 46-b). Bu təsvirlər Qızılvəng nekropolundan tapılmış çoxrəngli-naxışlı səhəng üzərindəki təsvirlərə bənzəyir [15, şək. 35-42; 2, 309]. Abşeronda rəqs edən iki adamın qayaüstü təsviri də maraq doğurur (ill. 63-c).

Qayaüstü incəsənətin erkən inkişaf mərhələsindən başlayaraq qayaüstü təsvirlər mövzusunda ən mühüm süjetlərdən biri ova sitayiş olmuşdur. Qədim ovçu qayalar üzərində öküz sürüsünü təqib edən oxatamı [Böyükdaş yuxarı səki, 45 №-li daş], (ill. 65), heyvanları tutmaq üçün müxtəlif çəpər və tələləri [Kiçikdaş, 19, 58 №-li daşlar] (ill. 66) təsvir edərək mərasim ayini sayəsində özünü uğurlu ovla təmin etməyə səy göstərirdi. Şumer və Assuriya bəlyeqlərində vəhşi öküz ovu səhnələri buna parlaq misaldır.

Ətraflı təhlil etmədən də, ov səhnələrinin məzmunundakı fərqi görmək olar. Bu səhnələrdə müxtəlif dövr ovçularının ideya və təsəvvürləri əks olunur. Bir qədər qədim təsvirlərdə realizm, heyvan obrazı ön plana çıxır. Sonrakı dövr təsvirlərində sxematizm müşahidə olunur. Buna baxmayaraq, onların hamısı istər ovçuluq, istərsə də sitayiş sahəsində kollektivizmi əks etdirir. Bu süjetlərin daha maraqlı cəhəti ov silahlarının müxtəlifliyidir.

Paleolit dövrü ovçularının kürəklərində dırmıq şəklində olan dişli, xüsusi silahlar asılmışdır (Böyükdaş, yuxarı səki, 29 (47) №-li daş; 32 (1), 49, (10) №-li daşlar; Kiçikdaş, 19 №-li daş, Yeddi gözəl, Qayaarası və Ceyranlar mağarası) (ill. 66). Çox güman ki, bunlar mifik silah - fetišlərdir (bütlərdir). Bu təsvirlər əsasən qadın obrazları üçün səciyyəvidir. (Bax: «İnsan təsvirləri» bölməsi) Kişi ovçular, adətən ox və kamanla təsvir olunmuşlar (Böyükdaş, yuxarı səki, 23, 29, 38, 39 №-li daşlar). Ox və kaman ən qədim dövrlərdən - mezolit dövründən başlayaraq orta əsrlərədək qayaüstü süjetlərdə səciyyəvi detaldır. Ox və kamanla yanaşı, daha sonrakı ov süjetlərində adi nizə və üçdişli nizə təsvirləri meydana gəlir (şək. 47; 48; 49). Qobustanın Ovçular mağarasında yerləşən 45 №-li daş üzərində (ill. 65) və

Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 46 №-li daş üzərində həkk olunmuş oxatanların ov səhnəsi müəyyən dərəcədə Levante (İspaniya) qayaüstü təsvirlərinə oxşayır [271, səh. 49-51]. Tunc dövrünə aid bu səhnələr, həmçinin metal məmulatlar üzərində, xüsusilə Gədəbəy rayonunun Paradiz nekropolunda (95 №-li qəbir) aşkar olunmuş əşya üzərindəki təsvirlə müəyyən oxşar cəhətlərə malikdir [265, səh.16-18].

Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeronun çoxsaylı ov səhnəsi təsvirləri (şək. 23; 24-b) arasında yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz səhnələrin analoji və kompozisiya cəhətdən onlara yaxın süjetlərinə tez-tez rast gəlmək olar. Onların hamısı az və ya çox dərəcədə Qobustanın paleolit dövrü rəssamlarının ən qədim yaradıcılıq nümunələrinə aid edilir və uzun zaman Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin saxsı qablarında və bədii tunc üzərində ənənə şəklində qalmışdır.

Sonrakı dövr süjetlərində məzmun dəyişir. Piyada ovçuların yerinə atlılar, ov heyvanı öküzün yerinə maral gəlir. Ov idmana, əyləncəyə çevrilir. Yazılıtpədə, 100 №-li daş üzərində yaba və ya üçdişli nizə ilə silahlanmış atlın maralı nişan alması səhnəsi təsvir olunmuşdur (şək. 47). Analoji rəsmlərə elə orada, 40 №-li daşda (şək. 48) və 34№-li daşda rast gəlmək olar.

Yazılıtpənin 9 №-li daşı üzərindəki təsvir (şək. 49) maraqlı kompozisiya təşkil edir. Atlılar nəcib maralı ovlayırlar. Ovçulardan biri üçdişli nizəni ona tuşlamışdır. Təsvir rəssam tərəfindən çox canlı, dinamik şəkildə təqdim olunur. Arxa planda paralel xətlərlə kəşişən düzbucaqlı rəsmləri görmək mümkündür. Çox güman ki, bu təsvirlər ovsun məqsədilə həkk olunmuşdur.

Gəmiqayada maralın ovlanması səhnəsinin qayaüstü təsviri böyük maraq doğurur. Bu süjetlər tarixi mənbədir və Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini, dini təsəvvürlərinin erkən formalarını bərpa etməyə kömək edir və eyni zamanda, bu ərazinin qayaüstü incəsənətinin xronologiyasını təsvir etməyə imkan yaradır.

II.1.5. HƏRƏKƏT VASİTƏLƏRİNİN TƏSVİRLƏRİ

Digər maraqlı kompozisiya o dövrün hərəkət vasitələrinin təsviridir. Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində qayıq və araba təsvirləri xronoloji araşdırmalar üçün böyük maraq kəsb edir. Dünyanın müxtəlif bölgələrində qayıq təsvirləri qayaüstü incəsənətdə geniş yayılmış süjetdir.

Azərbaycan qayaüstü incəsənətində qayıq təsvirlərinə yalnız Qobustanda rast gəlmək olar.

Bizə qədər gəlib çatmış qayıq təsvirlərinə diqqətlə baxsaq, əmin ola bilərik ki, bu süjetlər Qobustan mədəniyyətinin ən erkən mərhələlərində meydana gəlmiş və minilliklər ərzində mövcud olmuşdur. Tədqiqatçılar bu qayıq təsvirlərini növlərinə görə üç yerə bölürlər: xətti, siluet və hörmə qayıq təsvirləri [257, 87-96], (ill. 67; 68; şək. 50; 51).

Qobustan qayalarında təsvir olunmuş qayıqların qədimliyini onların həkkolunma texnikası və eyni qaya üzərində qayıqlarla yanaşı, qadın, ovçu və öküz

təsvirlərinin olması da sübut edir. Arxeoloqlar qayıqları orta daş dövrünə - mezolitə aid edirlər. Ehtimal olunur ki, onların ən qədimi 2 -6 nəfərlik kiçik qayıq təsvirləridir. Bu tip qayıqlara Böyükdaş dağının yuxarı və aşağı səkilərində və Kiçikdaşda rast gəlmək olar [257, 87; 167, 55].

İkinci növ - burun hissəsində günəş təsvir olunmuş qayıq siluet təsvirləridir. Bu cür qamışdan hazırlanmış qayıq növü Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 29, 34, 35 №-li (şək. 50; 51; ill. 69), aşağı səkisindəki 1 və 8 №-li daşlar üzərində (ill. 67; 70) və Kiçikdaş dağının 8, 19, 50, 99, 123 №-li daşları üzərində (ill. 66) təqdim olunur. Bu cür orağabənzər qayıqların əksəriyyətində 40 nəfərdən artıq adam sxematik təsvir olunmuşdur.

Həkkolunma üslubuna və texnikasına görə Qobustan qayıqları dünyanın şimal və şərq bölgələrinin qayıqlarından bir qədər fərqlənir. Anazağa mağarasının arxasında yerləşən qayadakı qayıq rəsmini ən erkən və maraqlı təsvirlərdən biri hesab etmək olar (şək. 50). 29 №-li daş üzərində (şimal tərəfi) qamışdan olan böyük qayığın barelyef (qabarıq) təsviri xüsusilə diqqətəlayiqdir (burada qədim rəssam qayanın təbii çıxıntısından məharətlə istifadə etmişdir) (ill. 71). İşlənilmə texnikasına görə bu təsviri ən erkən petroqliflər sırasına aid etmək olar.

Qamışdan hazırlanmış qayıq təsvirləri Dəclə və Fərat çayları ətrafı ərazilərdən, Misir, indiki Suriya, Livan və İsraildən Kiprədək, Krit, Korfu, Malta, İtaliya, Sardiniya, Liviya, Əlcəzair, Mərakeşin Atlantik sahillərindən məlumdur. İspaniyanın Atlantik sahili olan Kadis limanında (qədim Finikiya limanı) suyun altından tapılmış Finikiya qabının üzərindəki burnunda günəş şəkli olan qamış qayıqlarının relyef təsviri Qobustan qayıqları ilə bəzi oxşar cəhətlərə malikdir.

Misir və Əlcəzair Saxarasının bu növ qədim qayıq təsvirləri e.ə. VII-V minilliyə aid edilir. Onlara Nil vadisi ilə Qırmızı dəniz arasındakı Misir səhralıqlarında rast gəlmək olar [187, 256; 290, 185]. Qərbi Xəzəryanı əraziləri Misir, Hindistan, Nil vadisi və Qırmızı dəniz sahillərindən minlərlə kilometr məsafə ayırır, lakin burnu günəşli qayıqlar haqqında təsəvvürlər uzaq şimal tayfalarına da gedib çatmışdır.

Skandinaviya və Qobustanın qayaüstü qayıq təsvirlərinin oxşar cəhətləri vardır [305, 366, 367, 368; 291, 60 63]. Qamış totoradan hazırlanmış böyük qayıqlar haqqında Pasxi adasından tapılmış arxeoloji materiallardan məlumdur. Buna sübut olaraq Pasxi adasının erkən dövrünə aid totoradan hazırlanmış qayıq təsvirli heykəli qeyd etmək olar [290,150].

Qayaüstü qayıq təsvirlərini tədqiqatçı-alimlər müxtəlif cür şərh edirlər. Bəziləri hesab edirlər ki, qayıq təsvirləri qədim qobustanlıların təsərrüfat fəaliyyəti olan balıqçılıqla əlaqədar idi və buna sübut olaraq mədəni təbəqələrdə aşkar olunmuş ağırlıq materiallarını, balıqtutan torların hazırlanması üçün bizləri, balıq sümüklərini qeyd edirlər [169,55]. Digərləri önündə günəş olan qayıq təsvirlərini ayin təsəvvürləri ilə əlaqələndirirlər. Onlar hesab edirlər ki, qədim insanların inanclarına görə, günəş allahının şərafinə vəfat etmiş insanların ruhu bu qayıqlarda

axirət dünyasına aparılırdı [152, 61-74]. Bəzi tədqiqatçı-alimlər isə qayıqları günəş mifi ilə əlaqələndirirlər [203, 38-39].

Belə kompozisiyaların əmələ gəlməsi əcdadların sitayiş ideyaları ilə də əlaqədar ola bilərdi.

Hun-sarmat dövründə Monqolustanın Tsaqaanqola dərəsində qayıqda dəfn olunma təsvirləri çoxdur [129, 60, 3-166]. Qayaüstü təsvirlərdə qayıqların kütləviliyi Baykaldan Ağ dəniz və Baltikayadək, Skandinaviyadan Misirə, fironların dəfn olunmuş qayıqlarınadək uzanmışdır.

Digər tərəfdən, Xəzəryanı zonada ibtidai dövrdə balıq ovu haqqında əldə olunmuş arxeoloji nümunələr balıqçılığın inkişafı haqqında fikirləri təsdiq edir [169,55]. lakin balıq ovunun texniki üsullarını və xüsusiyyətlərini göstərə bilən arxeoloji materiallar, xüsusilə müxtəlif növ ağırlıq daşları tapıntıları çox azdır. Etnoqrafik dəlillər göstərir ki balıq ovu xüsusi üsullarla yanaşı, həm də nizənin, mizraqlı kəndirin, yəni quruda ov üçün nəzərdə tutulmuş silahların köməyi ilə aparılırdı [42, 144, 145]. Çubuq və qamışdan hörülmüş torların qurulması üçün ağırlıq daşlarından istifadə olunması da istisna deyil [100, 51].

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qədimdə qayıqlardan, ilk növbədə təsərrüfat məqsədilə, yəni balıq ovu üçün istifadə olunmuşdur. Qobustan ovçularının iqtisadi həyatında ən vacib hərəkət vasitələrindən biri olan qayıq təsvirlərinin sitayiş - semantik mənasını da istisna etmək olmaz.

Araba təsvirləri ayrıca və kiçik qrupda birləşir. Arabaların ən erkən təsvirləri Ur və Akkaddan məlumdur. Onlar Urukdan aşkar olunmuş silindrik möhürlər üzərində Hatac və Suz saxsı qablarında təsvir olunmuşdur [210, 203, 224-225,231].

Təkərlər üzərində günəş sxematik təsvirləri, necə deyərlər, «Solyar arabaları» Skandinaviya, Monqolustan, Orta Asiya, Qafqaz, Tıva və Novqorod yaxınlığında aşkar olunmuşdur [203, 59].

Azərbaycan ərazisində arabaların meydana gəlməsinin tarixi son eneolit dövründən başlanır [2,175; 15,133]. Onlar tunc və erkən dəmir dövrü tayfalarının təsərrüfat həyatında vacib hərəkət vasitəsi idi. Bunu Azərbaycan ərazisində tunc dövrünə aid müxtəlif yaşayış məskənlərindən tapılmış çoxlu gil təkər nümunələri sübut edir [246,53; 2,139-140; 15,175].

Arabaların qayaüstü təsvirləri Naxçıvanın Gəmiqaya dağında dəfələrlə qeydə alınmışdır. Qobustanda isə yalnız bir təsvir aşkar olunmuşdur (şək. 52). Bundan başqa, Qobustanda daş təkər də tapılmışdır.

Gəmiqaya və Qobustanın araba qayaüstü təsvirlərinə, həmçinin Urmiya ətrafı yaşayış məskənlərindən tapılmış çoxrəngli yazılı saxsı qablar üzərindəki rəsmlərə əsasən söyləmək olar ki, tunc dövründə at və öküzlərdən əsas qoşqu heyvanı kimi istifadə olunurdu. Bu isə arabalardan intensiv istifadə olunmasını göstərir.

Arabaların ən səciyyəvi nümunəsi Gəmiqaya kolleksiyasında təqdim olunur. Məsələn. 76 və 77 №-li daşlarda [237,18 (I), 22 səh. 46-47], [cədvəl VI] yandan arxalan bir-birlərinə tərəf uzanmış iki heyvan təsvir olunmuşdur. Onların kürəkləri boyunca çox güman ki, qoşqu ağacını təsvir edən uzun şırım vardır. Onların arxasında iki dairə - milsiz təkər təsvir olunmuşdur. Təkərlər qısa şırımla - oxla birləşirlər. Digər variant - bir heyvan qoşulmuş araba təsviridir [yenə orada].

Bir qədər başqa cür təsvir olunmuş arabaya Qobustanın Cingirdağ dağında 55 №-li daş üzərində rast gəlmək olar (şək. 52). Bu təsvir e.ə. II minilliyə aid edilir. Bu arabalar Monqolustanın qayaüstü araba təsvirləri ilə bir

sıra oxşar cəhətlərə malikdir [cədvəl IV [129, 59-90, şək. 24,75 23, 162, 159-198]. Onlar əsason inkişafetmiş tunc dövrünə aiddir [129, 59-90] və quruluşuna görə ən qədim Mesopotamiya arabalarına bənzəyirlər. Arxeoloqlar ehtimal edirlər ki, 3 min il bundan əvvəl bu iri Yaxın Şərq taxta arabaları Altay dağlarını keçərək bütün Mərkəzi Asiyada, [127,43] güman ki, elə bu yolla da Azərbaycan ərazisində yayılmışdır.

Gəmiqayada araba təsvirləri erkən tunc dövrü Valkamonika (İtaliya, Foppe di Matro əyaləti) petroqlifləri ilə [277, 17, şək. 22], Çaqanka (Qara Oyuq) [211, səh. 57-63, şək. 5], Yeniseyin Sayan dərələri, Tıvanın Sın-Çurek, Üstü-Mozaqi dağının ətəklərindəki Altay arabaları ilə qəribə oxşarlığa malikdir.

Alimlər araba təsvirlərini müxtəlif cür şərh edirlər. Bəziləri onlarda şümləmə ayini və ya araba ilə gəzinti görürlər [216, 277]. Digərləri əkinçi təqvimini hesab edirlər [yenə orada, 279].

Azərbaycanın yüksək və əlçatmaz dağ yerlərində araba təsvirlərinin olmasını tədqiqatçılar onunla izah edirlər ki, tunc dövründə Naxçıvanda araba əsas nəqliyyat vasitəsi olmuşdur. Buna görə də bu yerlərin qədim əhalisi düzən zonalarda istifadə edilən arabaları təsvir edirdilər [15,176; 252, 24-29, 3-210]. Bundan əlavə, yüksək dağ yerlərində araba təsvirləri həm də günəşli arabalar haqqında qədim inanclarla əlaqədardır [15, 176].

II. 1.6. İŞARƏ VƏ DAMĞALAR

Qədim dini rəsmlərin tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir. Dairə, svastika, xaç, üçbucaq kimi qədim rəmzlərin mənası artıq tədqiq olunmuşdur. Onlar bütün dünyada yayılmış və od, günəş, su, həyat, torpaq kimi eyni məna kəsb etmişdir. Lakin Qobustanın bir çox qədim işarələri tədqiqatçıların diqqətini hələ də cəlb etməmişdir. Bunlardan ehtimal edilən qadın işarələrini göstərmək olar. Bu cür qadın işarələri Şonqardağ 4 kolleksiyasının 1, 2, 3, 4 №-li daşlarında aşkar olunmuşdur [170, 98-100].

Bu tədqiqat işinin aparılmasına səbəb Böyükdaş dağının aşağı səkisində olan 8№-li daşın şimal tərəfində üzə çıxarılmış tapıntı olmuşdur (ill.72; 73). Burada qayıq təsviri üzərində işarə həkk olunmuşdur. Bu işarə Fransanın Abri

Selye (orinyak) və La Ferasi (II orinyak) mağarasındakı qadın cinsi əlamətlərinin rəmzi təsvirləri ilə oxşardır. [78, şəkl. 590, 372; 5, 37 şəkl. 5]. Ən qədim təsvirlər tipinə aid qadın cinsi işarələri Kombarel, Arsi-sür Kür, Perqonsse, Qarqas, Bedeyak kimi azsaylı üst paleolit dövrü ərazilərindən bizə məlumdur. [78, 370] Monqolustanın qayaüstü təsvirlərində - Delqer-Murena dağlıq ərazisində və Tes çayı vadisində oxşar işarələrə rast gəlmək olar. Yerli əhali bu işarələri «dırnaqlar» (tədqiqatçılar bunu nəslə artıran anatomik orqan kimi izah edirlər) adlandırırlar [23, 163, 174, 197], (şəkl. 53).

Qadın cinsi işarələrinin təsvirlərinə Boliviyanın, Kaliforniyanın (ABŞ), Santa-Krusun (Argentina) qayaüstü təsvirlərində də rast gəlmək olar. [269, 74-76] Bu qrup təsvirlərə Qobustan qadın işarələrini də aid etmək olar. Buraya, həmçinin Böyükdaş dağının yuxarı səkisinde yerləşən Kənzə düşərgəsindən aşkar olunmuş kiçik ölçülü incəsənət abidələri - daşdan hazırlanmış qadın cinsi işarələrinin heykəl təsvirləri aiddir. (166, 92-95), (ill.57). Bu növ oxşar təsvirlər Rusiyanın Kostenki paleolit düşərgəsində də tapılmışdır. (78, şəkl. 592, 373).

Qobustanın qədim işarələri sırasına dairə, yarım dairə, çala işarələrini daxil etmək olar. Qədim Şərqi dinlərində, xüsusilə qədim induizm dinində, həmçinin qədim Çinin ayin təsvirlərində bu cür çalalar nəslə artıran ana torpağa sitayişlə əlaqələndirilir. Bu, həyatın başlanğıcı olan ana bətninin rəmzidir. (131, tablo 26, № 608, tablo 27, № 635). Qədim Hindistanda su çalalarını ana bətninin simvolu ilə əlaqələndirirdilər. Bunların bəzilərini tədqiqatçılar hətta alt paleolit dövrünə, mustye dövrünə aid edirlər (281. 19). Təbii daş çatlarından istifadə edərək oyulmuş çalalara da rast gəlmək olar. Bu, şübhəsiz, vulva (qadının xarici tənəsül orqanı) işarəsidir. Bu işarələri arxeoloqlar ilahiləşdirmə, sitayiş və hətta ayin aktları ilə əlaqələndirirlər və qeyd edirlər ki, bütün bunlar hind-avropa mifologiyasında geniş yayılmış süjetlərdir. (279, 127 128).

Qobustanda bu cür çalalar çoxluq təşkil edir (Böyükdaşın aşağı və yuxarı səkisi, Kiçikdaş və Cingirdağ). Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Qobustanda bu cür çalalar mərasim məqsədilə qurbankəsmə (Böyükdaşın aşağı səkisi, 21, 25 №-li daşlar) və su yığıcı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qobustanda şirin su mənbələrinin olmamasını nəzərə alaraq bu fikir istisna edilmir. Eyni zamanda ehtimal etmək olar ki, bəzi çalalar ayin üçün nəzərdə tutularaq boyaların hazırlanması üçün istifadə olunurdu.

Dairələr başqa məna kəsb edirlər. **Solyar dairələr** günəşin həyatverici gücü haqqındakı ideya ilə əlaqədardır. (102, №23). Paleolit və sonrakı dövrlərin incəsənətində tez-tez təkrarlanan dairə və yarım dairə formalı obrazlar günəş və ay mənasına malikdir. Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində kifayət qədər bu cür işarələr vardır. Qobustanın Kiçikdaş dağındakı Firuz-2 düşərgəsindən şərqi və cənub-şərqi 18, 19, 20, 97, 98, 99 №-li daşların arasında əmələ gəlmiş qapalı sahədə öküzə, günəşə və oda sitayiş izləri aşkar olunmuşdur. (249, 144- 148), (ill. 74-a). 97 №-li daşın şərqi hissəsində daxilində bir neçə dairəcik olan dairə şəklində 20-dən

artıq günəş işarələri (bir-birinin içərisində) qeydə alınmışdır. Onlardan 6-sı yer səviyyəsindən hündürdə, qalanları isə yerin altında, mədəni təbəqə səviyyəsində olmuşdur. Buradan son eneolit və erkən tunc dövrünə aid ocaq və maddi mədəniyyət (saxsı qırıqları və s.) qalıqları aşkar edilmişdir. (257, 92). Qabarıq dairə rəsmlərini Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanın saxsı qablarındakı təsvirlərlə müqayisə edən arxeoloqlar Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsinin izlərini görürlər (249,144-148, 87-a, 48).

Qobustan günəş işarələri işlənilmə texnikasına və üslubuna görə İrlandiya menqirlərindəki və Şotlandiya qayalarında işarələrlə bəzi oxşar cəhətlərə malikdir. (305, şəkl. 366, 367, 368), (ill.74-b). Analoji günəş işarələrinə Sakaçi-Alyanda da (Aşağı Amur) rast gəlinir [74,155], (şəkl. 54). Gəmiqayada çox maraqlı təsvir aşkar olunmuşdur. Burada rəqs edən insanlar arasında günəş işarəsi - şüa saçan dairə təsvir olunmuşdur. Arxeoloqlar bu səhnənin bərəkət mərasimi bayramı ilə əlaqələndirirlər [15,175].

Öz növbəsində spiralvari və əyri xətlə ornamentlərlə bəzəməni arxeoloqlar neolit dövrünün son mərhələsinin səciyyəvi əlaməti hesab edirlər. Bu ornamentlə bəzəmə Sakit okeanın etnoqrafik mədəniyyətində [134, 112-122] və aşağı Amur tayfalarında [74, 155] geniş yayılmışdır. Azərbaycan petroqliflərinə oxşar arxeoloji təsvirlərə Avstraliya materikində də rast gəlmək olar [95, 317; 199, 123-128].

Şüa saçan dairə işarələrinə Cingirdağda, Böyükdaş dağının ətəklərindəki Sofi Novruz Baba piriinin qəbirüstü daşlarında təsadüf olunur [246,94], (şəkl. 55). Gəncəçay sahilindəki Quşçu kəndinin, Kilikdağın kurqan və qəbirlərində aşkar olunmuş saxsı qabların, Azərbaycanın orta və son tunc dövrü qədim bəzək əşyalarının spiralvari ornamentlə bəzədilməsi [55, tablo 11, 10; XXII, 1; 49, 136, fiq.5, № 88(1/8); 50, 27-41; 51 inv. № 7721k, inv. № 961. IV tablo] də bu qəbildəndir və Gəmiqayanın 19a, 22, 242 №-li daşları üzərindəki spiral qayaüstü təsvirləri ilə uyğunluq təşkil edir [237; 254; 158; 160; 261], (şəkl. 56 - a, b,c).

Bizim petroqliflərin digər ən mühüm işarə süjeti yağış və suyu təmsil edən ziqzaqlardır. Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 29№-li daş üzərindəki ziqzaq şəkilli oyma böyük maraqlı doğurur. Çox güman ki, bu, yerə tökülən yağış suyunu təmsil edir. Təxminən üst paleolit dövrünə aid olan ovçu təsviri yağış rəmzini qabaqlayır. Beləliklə, ehtimal etmək olar ki, yağış təsviri ovçu təsvirindən əvvəl həkk olunmuşdur. Ola bilsin ki, bu təsvirlər eyni dövrə aiddir. Lakin bu rəsmlərin xronoloji nisbətində əməl etmək lazımdır.

Paleolit mahiyyət nöqtəyi-nəzərindən həmin 29№-li daş üzərindəki qayaüstü kompozisiya, çox güman ki, nağıl xarakteri daşıyır. Analoji ayrışdırılmaz ornamentlərə kiçik formalı incəsənətdə də rast gəlinir. Qobustan qoruğunun fondlarında (inventar № 2467, 2488) 1977-ci ildə Anazağa mağarasından tapılmış iki kiçik ölçülü çay daşı (ill. 75) və 1975-ci ildə Kəvizə sığınacağıının 2,55-2,65m dərinliyində aşkar olunmuş əhəngdaşı (inventar №1479, çöl kitabında №1095) saxlanılır (ill.76-a). Bu daşlar üzərində Şonqardağ kolleksiyasındakı (ill.77) ziqzaq

şəkilli qayaüstü təsvirlərlə eyni olan əyrixətli rəsmlər həkk olunmuşdur. Ziqzaqvari elementlər-badama oxşar fiqur şəklində işarələr daxildə tor formalı kəşişən xətlərlə cizgilənmişdir. Bu ziqzaqvari rəsmlər Kostenki-1 düşərgəsinin ilk mədəni təbəqəsindən aşkar olunmuş sümüklər üzərindəki incəsənət əsərləri [138, 57, 59] və Prcemostda (Moraviya) Pavlovsk düşərgəsindən tapılmış sümüklərdəki ornamentli bəzək əşyaları ilə oxşardılar [78,714], (ill. 78-b,c).

Arxeoloqlar bu növ işarələri «küknarabənzər fiqurlar» adlandırırlar. Onlara Monqolustanın paleolit dövrü Xoyt-Tsenxeriyn-aquy mağarasında və Franko-Kantabri vilayətindəki mağaralarda rast gəlmək olar [129,28, şək. 6]. Bu işarələrə çox vaxt Avrasiyanın paleolit dövrü mağaralarının divarlarındakı üçbucaqlar, klaviforlar, qadın və kişi işarələri, heyvan təsvirləri ilə bir yerdə təsadüf olunur [yenə orada, 29], (şək. 57 a,b).

Beləliklə, Qobustan və Şonqardağın kolleksiyalarında «küknarabənzər» təsvirlər paleolit dövrünün digər abidələri ilə müəyyən mənada oxşardılar [185, 24-33; 192, 62 65; 266, 18]. Avropa və Asiyanın müxtəlif yerlərinin qayaüstü təsvirlərinin oxşar və eyni məna kəsb etməsi onların bərabər inkişaf səviyyəsini sübut edir. Ziqzaqvari işarələr Azərbaycanın eneolit və tunc dövrünün Qızılburun, II Kültəpə saxsı qablarında geniş yayılmış süjettir. [12. № 1], [55, cildlər XVI, 3; XVII, 35; 49, 136, № 82 (1-8; 82 XIV tablo], (şək. 58 -a,b,c,ç). Bu qrup petroqliflərə Böyükdaş dağı, yuxarı səki, Ovçular mağarasının, 45 və 33 №-li daşlarında və Böyükdaş dağının aşağı səkisinin 9 №-li daşlarındakı tor təsvirlərini aid etmək olar (baxmayaraq ki, onlar müxtəlif məna daşıya bilirlər).

Bununla əlaqədar, Lena ziqzaqvari təsvirlərinin [131, 83, tablo № XIX] və Kareliyanın Oleneostrov qəbiristanlığında aşkar olunmuş kəsmə ornamentli qumdaşından olan əşyanın Qobustan abidələri ilə (Şonqar dağı 9№-li daş üzərindəki qayaüstü təsvirlər (ill. 77) və Böyükdaş dağı yuxarı səkisinin Anazağa mağarasında aşkar olunmuş iki kiçik (inv. № 2467. 2488) çaydaşının (ill. 75 a,b) bəzi oxşarlığı xüsusi məna kəsb edir. Spiral, ziqzaq, əyri və dalğalı xətt şəklində ornament Filippin və İndoneziyadan tutmuş Okeaniya və Avstraliyadək yayılmışdır [220, 573]. Spiralvari təsvirlərə Naxçıvanda-Gəmiqaya təsvirlərində rast gəlinir və tədqiqatçılar tərəfindən neolit və tunc dövrünə id edilir [236, 35].

Qobustan və Gəmiqayanın işarə və damğa təsvirləri tədqiqləşdirilərək 21 qrupa bölünmüşdür [251, 8-9]. Qəbul olunmuş ənənəyə əsasən, hesab edilirdi ki, Qobustanın ən qədim işarə və damğaları orta əsrlərə aiddir. Lakin Monqolustanın mezolit dövrü abidələri arasında bu damğalara oxşar abidələrin aşkar olunması Qobustan damğa təsvirlərinin daha qədim mənşəyi haqqında məntiqi nəticəyə gəlməyə əsas verir.

Xaç işarələri və xaçabənzər təsvirlər tədqiqat üçün qiymətli materiallardır. Qobustanın Anazağa mağarasında (31 №-li daş) [68; 250, 19-21], (ill. 78), Cingirdağda (35№-li daş) svaslika işarələri (ucları düzbucaq şəklində əyilmiş xaçşəkilli nişanə) təqdim olunur (ill. 79). Xaç işarələrinə Böyükdaşın aşağı

səkisində (16 №-li daş). Roma yazısı yaxınlığında (ill. 80) rast gəlmək olar. Bu işarələr Lüləli dərə yaxınlığındakı son tunc və erkən dəmir dövrü kurqanlarından (№ 15, 16, 18), Gəncəçayın sağ sahilində, Xanlardan cənub-şərqdə yerləşən kurqanlardan (№ 2/9. № 4/18), Gəncəçayın sol sahilində, Xanlardan qərbə Topalhəsənli yaxınlığındakı kurqanlardan (№ 1 -3) tapılmış saxsı qablar üzərində [55, tablo XVI, XVIII, XIX, 112, 114, 115], (şək. 59 (1-7). Gədəbəy rayonunun tunc dövrü daş qəbirlərindən (Daşqutu) aşkar olunmuş asma bəzək əşyalarında [241, 113], (şək.60-a), Naxçıvanın eneolit və tunc dövrü saxsı qablarında [2,307 (15)], (şək.60-b), Qazax rayonunun Kilikdağındakı Sarıtəpə yaşayış məskənlərində aşkar olunmuş saxsı qablar üzərindəki svastika işarələri ilə oxşarlıq təşkil edir [57, 84a, fiq.1, d.101.fiq. 1.203; 55; tablo XVII (11, 16, 17, 31), III (26, XVI 92)].

Dairə içərisində svastika işarəsinin təsviri Gəmiqayada qeydə alınmışdır [237, şək. № 7], (şək. 61). Bir çox tədqiqatçılar svastika və xaç işarələrində günəş rəmzini görürlər. Yunanların qədim günəş allahı Apollonun, şimal xalqlarının allahı Torun, Assuriya-babil allahı Anunun rəmzi xaç formasında idi. Misirlilər xaçı «günəş əbədiliyi ilə əlaqədar olan ölməzlik rəmzi» hesab edirlər [72, 196-202]. Svastika işarəsinin insan və ya heyvan təsvirləri ilə əlaqəli verilməsini (Xanlardan şimalda tapılmış qab üzərindəki ov səhnəsi təsviri) arxeoloqlar dini ovsun anlamı kimi qəbul edirlər [57, 84a, fiq. 1.d.101 fiq. 1,203; 141, 87-97].

Qobustanda heyvanın xaç və ya svastika ilə əlaqəli çoxlu sayda maraqlı təsvirləri vardır [Böyükdaş, aşağı səki, 20la №-li daş, Cingirdağ - Yazılıtpə, 59, 7 №-li daş] (şək. 62; 63-a,b). Bundan başqa, Qobustanda (Yazılıtpə, 47 №-li daş, qərb tərəf) [69, 5-347] və Gəmiqayada (143 №- li daş) (254. 193), (ill. 81, şək. 64-a, b) maraqlı və xüsusilə də oxşar işarələr təsvir olunmuşdur.

Azərbaycanın, xüsusilə Qobustanın ən erkən qayaüstü incəsənət abidələrinin çoxu ola bilsin ki, təsviri işarələr (*signs icons*) idi [284, 391, 109]. Məsələn, ayaq izini təsvir edən erkən ovçuluq piktoqrafiyası (şəkillər vasitəsilə ifadə edilən ən qədim yazı üsulu) təsvirlərini məhz bu cür şərh etmək olar [83, 408 418, 202], [260, 2-19]. İnanca görə, burada İmam Əlinin izi qalmışdır. Bu daş sonralar yerli əhali tərəfindən «Əli ayağı» adlandırılmışdır (ill. 82).

Daş üzərində iz formalı analoji çalalara Şimal rayonu Karqopolye ayin daşları arasında rast gəlmək olar. Rəvayətə görə, «İsa peyğəmbər və ya hansısa digər müqəddəs» buradan keçmişdir. Bu cür daşlara ehtiram hazırkı dövrdə də davam edir [215, 57-65]. Monqolustanda ayaq izinin 22 analoji işarəsi qeydə alınmışdır [23, 197]. Avstraliya petroqlifləri arasında və mərasim-ayin əşyalarında insan pəncəsi təsvirlərinə rast gəlmək olar [289]. Caduya qarşı sümük tiyənin qabı üzərində olan analoji insan pəncəsi təsvirləri Peterburqun Antropologiya və etnoqrafiya muzeyində saxlanılır (kolleksiya № 921-79) [94].

Azərbaycan qayaüstü incəsənətində damğalar xüsusi rol oynayır. Ehtimal olunur ki, bu süjetlər pleystosen dövrünün sonu və erkən holosen dövründə, maddi mədəniyyətdə mühüm dəyişikliklər dövründə meydana gəlmişdir. Şərqi (Arşanxad

əyaləti) və Cənubi Monqolustanın (Tsaqan-ayriqə əyaləti) sal daşları və qayaları üzərindəki analoji damğalar mezolit dövrü işarələrinin əsas növüdür. Arxeoloqlar bunları ən qədim Çin piktoqram və qrafik təsvirlərinə bənzədirlər. [129, 31, 32, şək. 7]. Azərbaycanda bu işarələrin tayfa və nəslin totem işarələri olmasını məntiqi qəbul etmək olar. Cingirdağın ətəyində, karvan yolunda özünəməxsus işarələri olan Damğalıdaş qayası vardır. (123 Nəli daş) (ill. 83; 84). Maraqlıdır ki, eynilə bu cür, lakin metal alətlə həkk olunmuş damğalara Qaraçı karvansarayının divarlarında (ill. 85; 86), Şonqardağın qayaüstü kolleksiyasında, Böyükdaş dağının ətəyindəki qəbiristanlıqda (ill. 87; 88), Böyükdaşın yuxarı səkisində (52 №-li daş) və Qobustanın bəzi pirlərinin (Qaraatlı, Sofi Novruz baba, Sofi Həmid pirləri) qəbirüstü daşlarında rast gəlmək olar [247, 93-103]. Subuktuyədə (Baykalyanı) [28, 42, şək. 68], (şək. 65), həmçinin Orta Asiya qayaüstü incəsənətində - Tamqalı (Qazaxıstan), Zaraut Kamara (Özbəkistan), Şaxta mağarası (Tacikistan) kolleksiyasında analoji təsvirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar Xaraut-Kamara və Şaxta mağarasını mezolit dövrünə aid edirlər [200, 74].

Adətən belə işarəli daşlara karvan və ticarət yollarında təsadüf olunur. Analoji daşlara Peruda [269, 29], Monqolustanın Arşan-xad mezolit abidələrində (Şərqi Monqolustan) [129, 31; 127, səh. 64] rast gəlmək olar.

Qobustan damğalarının oxşarlarına Şri-Lankanın [282, 341, şək. 2-ci] və Keniyanın [283, 33-47, 36; 3-358, şək. 2-ci] (şək. 66-a,b) qayaüstü təsvirləri arasında təsadüf edilir.

Arxeoloqlar bu təsvirləri mülkiyyət işarələri kimi qeyd edir və güman edirlər ki, onlar müəyyən dərəcədə imza rolunu oynaya bilərdilər. Yazılı sübutların azlığı və ya olmadığını nəzərə alaraq damğalar əvəzəlməz mənbə ola bilər və tayfa, etnik qrupların yerləşməsini, hərəkəti yollarını göstərə bilər [129, 115-117]. Monqolustanda mezolit dövrünün əsas işarələri arasında Qobustan damğalarına oxşarları vardır. Bununla əlaqədar, arxeoloqların ehtimalları Xəzər dənizinin qərb sahillərində ilk ovçuların yerdəyişmə yolları haqqında düşünməyə vadar edir.

Labirint (dolanbac) qayaüstü təsvirləri (daxilində həndəsi ornament olan düzbucaqlı və dairəvi təsvirlər) də maraq doğurur. Məsələn, Qobustanın Böyükdaş dağının yuxarı səkisində (23, 99. №-li daş), (şək. 67 a,b). Cingirdağda (1, 7,12) №-li daş), (ill. 83; 84), Gəmiqayada (117, 118 №-li daş) (şək. 68-a,b) və Abşeronun mezolit daşlarında [16,31], (111. 56) olan təsvirləri göstərmək olar. Düzbucaq şəkilli təsvirlərə Şimali Qafqazın və Dağıstanın orta əsr daşları və kərpic abidələri üzərində rast gəlinir. Bəzi müəlliflər onları labirint adlandırırlar [22, 105; 171, 90]. Digərləri isə bu təsvirlərin qədim dini məna kəsb etdiyini bildirirlər. Buna nümunə olaraq, Qavurqala məbədinin daş döşəməsi üzərində çəkilmiş bu növ sehrli təsvirləri göstərmək olar. Sonralar bu təsvirlər oyun mənasını kəsb etməyə başlayır [267, 170-173]. Buna oxşar təsvirlərə Şamaxı rayonunun Quşçu kəndi yaxınlığındakı Abdal damı mağarasının daş döşəməsi üzərində təsadüf olunur [247, 93-103]. Yeni Cənubi Uelsin qərbində labirint heyvan, ov səhnəsi və mərasim -

ayın rəqsləri ilə əlaqəli verilir [301, 115]. Naxışlı labirint təsviri ilə bəzədilmiş sədəfli balıqçulaqlarından Avstraliyanın qərbində sitayış ayınlərində istifadə olunurdu. Onları müqəddəs hesab edir və yalnız sitayış ayini keçirən kişilər taxırdılar. Bu balıqçulaqları tayfaarası mübadilə vasitəsilə bütün Avstraliyada yayılmışdır. Onlardan yağışın yağması üçün, həmçinin məhəbbət ovsunlarında istifadə olunurdu [93, 275-296] Labirint təsvirləri bizə Mezin üst paleolit məmulatlarından tanışdır [4]. Labirint motivini V.R.Kabo dini -ovsun mərasimləri ilə əlaqələndirir və güman edirdi ki, paleolit insanın mağarası sirlı yeraltı yolu ilə əlaqə yaradırdı [93. 275 296]. Labirint təsvirlərinə madlen dövründə də, mezolit, eneolit, tunc dövründən orta əsrlərədək rast gəlinir. Onlar Aralıq dənizi ətrafı, Qafqaz, Şərqi Asiya, Peruda da geniş yayılmışdır.

Ayındır ki, Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin erkən mərhələləri yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz özünəməxsus üslubla səciyyələnir. Onların fərqi antropomorf obrazlarının müxtəlifliyi, heyvan obrazları və onların yayılma sahəsi, nəhayət, yerli tayfaların təsərrüfatı, məişəti və mənəviyyatı ilə səciyyələnir. Əsas nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda petroqliflərdə əks olunmuş mədəni-tarixi proses göründüyündən də zəngin və mürəkkəbdır.

II. 2. AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ

Qayaüstü incəsənət əsərlərinin işlənilmə texnikası onların yaşını müəyyən etmək üçün ən mühüm və təyinedici şərtlərdən biridir. Petroqliflərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış ilk elmi təsnifatını, onların işlənilmə texnikasının dəqiq və ətraflı təhlilini Q.Flaman vermişdir. Şimali Afrika və Saxara petroqliflərinin çoxillik tədqiqatı əsasında Q.Flaman qayaüstü təsvirlərin iki əsas tipini təyin etmişdir - cilalanmış kontur xətlı oyma təsvirlər və qırıq-qırıq xətt şəklində həkk olunmuş təsvirlər. Üslubuna görə petroqlifləri 3 hissəyə bölmüşdür - təbii, yarısxematik, sxematik. Müəyyən etmişdir ki, təbii və yarısxematik təsvirlər dərin oyma texnikası ilə işlənilmişdir.

Qobustanın dərin oyulmuş qayaüstü təsvirlərini işləmək üçün ibtidai rəssamlar bərk kəsici və döyücü əmək alətlərindən istifadə edirdilər. Belə daş alətlər Firuz-2, Qayaatlı, Öküzlər, Kənizə, 7 №-li (Kiçikdaş dağı) düşərgələrdə aşkar olunmuşdur. Bunlar rəsmləri həkk etmək üçün sancaq, çaydaşı və çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlərdir [159, 8- II; 160, 4 10; 164, 92-94]. Kənizə yaşayış məskənində itiüclü, lakin qayalar üzərində rəsmlərin həkk olunması nəticəsində kütləşmiş alətlər tapılmışdır [160. 4 10]. Ən qədim rəsmlər daş üzərində oyma texnikası ilə işlənilirdi. Nümunə olaraq Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 64 və 65 №-li daşların üzərində həkk olunmuş öküz təsvirlərini göstərmək olar (ill. 28; 29). Bu texnika ilə heyvan fiqurları, adətən şırımın uzunluğu 5-2 mm, eni 10-30 mm oyma xətlərlə çəkilirdi, yəni ucu iti əşyalarla

oyma yolu ilə kontur xətləri dərinləşdirilirdi [61, 304]. Bu cür işlənilmə texnikasına Böyükdaş dağının aşağı səkisindəki qadın təsvirini də aid etmək olar.

Petroqliflərin növbəti tipi - batıq barelyef şəklində həkk olunmuş qadın və kişi təsvirləridir. Məsələn, Böyükdaş dağı (yuxarı səki) 29 №-li daşda (cənub və şimal tərəfi) və ya Kiçikdaş dağının 49 № -li daşında təsvirlər əvvəlcə oyulmuş, sonra isə sürtülmüşlər. Böyükdaş dağının (yuxarı səki, 48 №-li daş) Yeddi gözəl mağarasındakı qadın təsviri (ill. 60) və həmin dağın (aşağı səki) 8 №-li daşı üzərindəki qayıq təsvirləri (ill. 70) qayaüstü rəsmlərin işlənilmə texnikasının öyrənilməsi üçün maraq kəsb edir. Arxeoloqların fikrincə, həkkolunma texnikasına görə qayıq təsvirləri xüsusi maraq doğurur. Bu təsvirlərdə daha bacarıqlı rəssam işi, xüsusən daha mükəmməl alətdən istifadə olunması hiss olunur [38, 229].

Nöqtə metodu ilə oyma texnikasından Böyükdaş dağının yuxarı səkisində, 159 №-li daş üzərindəki öküz təsvirində (şək. 6) istifadə olunmuşdur. Öküz hücum vəziyyətində və ya qəzəblənmiş halda təqdim olunur.

Qobustanda qarışıq texnikaya da rast gəlinir. Buna nümunə olaraq 29№-li daş üzərində (şimal tərəf) təsvir olunmuş qayıq göstərmək olar. Bu oyulmuş təsvirlər qayanın təbii relyefinə uyğunlaşdırılmışdır (ill. 71). Qayıqın alt hissəsi ucu iti alətlə yerinə yetirilmiş, üst hissəsi isə mağara divan səthinin təbii ayrılığı və çıxıntılığından istifadə olunaraq verilmişdir. Böyükdaş dağının yuxarı səkisində (2 №-li daş) olan öküz təsviri də daşın təbii relyefindən istifadə olunaraq çəkilmişdir (şək. 5). Bundan başqa, keçi təsvirində də qədim rəssam daşın kiçik çıxıntısından istifadə edərək onun konturunu oyma xətlə göstərmişdir [68, 18].

Dünyada belə nümunələr çoxdur. Bütün bunlar ibtidai rəssamın inkişaf etmiş bədii təxəyyülünü sübut edir. O, relyef təsviri əldə etmək üçün qaya səthinin ayrılığından, qabarıqlığından istifadə edir. Paleolit dövrü rəssamının təbii relyeflərdən, mağara divarlarındakı çıxıntı və çuxurlardan istifadə etdiyi təsvirlərin paleolit (bəzən, hətta orinyak dövrü) mahiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu cür texnika ilə Rufinyak mağarasında at başı, Fonde-Qomda atın arxa hissəsi və Kastilyoda bizon təsvir olunmuşdur [5 ?111]. Bəzi arxeoloqlar hesab edirlər ki, ən qədim təsvirlər təbii qaya səthindən istifadə olunaraq çəkilmiş rəsmlərdir [78, 321]. Beləliklə, Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki (29 №-li daş, şimal tərəfi) qayıq təsvirini üst paleolit dövrünə aid etmək olar.

Cingirdağın 25 №-li daşı üzərində sonrakı dövrə aid edilən təsvirdə rəssam çalalardan istifadə edərək, qurban-kəsmə səhnəsini əks etdirmişdir (şək. 69).

Qobustanın oxra ilə rənglənmiş petroqlifləri xüsusi qrup təşkil edir. Məsələn, Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 24a №-li daşdakı təsviri rəssamlığın şah əsəri adlandırmaq olar (şək. 3) [262, 28 -29]. Burada qədim rəssam qırmızı rəngli oxra ilə leopardın xallı maralı təqib etməsini təsvir etmişdir. Qayaaltı kolleksiyanın 11 №-li daşında üzərində boya qalıqları olan öküz və buzov təsvirləri vardır [167, 102]. Böyükdaş dağının aşağı səkisində, 112 və 116 №-li daşlarda oxra qalıqlarına rast gəlmək olur (ill. 89; 90). Arxeoloqlar Qobustandakı bir çox rəsmlərin

rənglənmiş olduğunu güman edirdilər [yənə orada, 102]. Avstraliyalılar boya əldə etmək üçün çalalarda boyaq maddəsi parçalarını əzərək toz halına salırdılar (ill. 91-a), [78, 332]. Qobustanda mağara və qayaüstü təsvirlərin yaxınlığında çoxsaylı çalalar aşkar edilmişdir. Yəqin ki, Qobustanın ibtidai ovçuları bu texnikadan istifadə edirdilər (ill. 91-b). Avropanın paleolit dövrü mağaralarında rəsmlərin rənglənməsi üçün tərkibində dəmir olan oxradan istifadə olunurdu. Bu oxradan sarı, qəhvəyi rənglər əldə edilirdi [5.10]. Macarıstanda isə oxra əldə etmək üçün üst paleolit yataqlar mövcud olmuşdur [78, 329]. Böyük Qobustan ərazisində çoxlu neft-qaz yataqları vardır. Bəzi yerlərdə neft və qazın yer üzünə təbii tullantıları nəticəsində qırmızımtıl rəngdə dəmir turşu kütləsi səpələnmişdir. Ola bilsin ki, o vaxtlar qədim rəssamlar bu cür prosesləri müşahidə etmiş və dəmir turşusundan rəsmlərin rənglənməsi üçün istifadə etmişlər.

Sürtülmə texnikası ilə yerinə yetirilmiş rəsm Böyükdaş dağının aşağı səkisi, 239 №-li daşdan məlumdur. Cızma və oyma (çox güman ki, metal alətlə) yolu ilə yerinə yetirilmiş rəsmlərə Qobustan və Gəmiqaya qayalarında rast gəlmək olar.

Gəmiqayada neolit və tunc dövrü qayaüstü təsvirləri daş alətlərlə həkk olunurdu. Rəsmlər, əvvəlcə nöqtə vurmaq texnikası ilə döyülür, sonra sürtmə yolu ilə konturlar dərinləşdirilirdi. Bundan başqa, Gəmiqayada sürtmə yolu ilə yerinə yetirilmiş rəsmlərə də təsadüf olunur [14, 104-108].

Abşeronun bəzi meqalit daşları üzərində insan və heyvanların bəryef təsvirlərinə rast gəlmək olar (ill. 92; 93). Təsvirlərin bir çoxu şaquli vəziyyətdə olan yastı daşlar üzərində həkk olunmuş, sürtmə yolu və ya iri çaydaşından olan alətlərlə oyulmuşdur [27a, 85].

Beləliklə, Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində tədqiqatçı-alimlər tərəfindən işlənilmə texnikasının bir neçə növü - oyma, sürtmə, döymə və ya iti metal əşya ilə cızma, nöqtələrlə döymə, rəngləmə texnikası [237, 71; 258, 5; 167, 99 103; 86, 91 98; 226, 68 71] və qayanın təbii relyefindən istifadə texnikası müəyyən edilmişdir.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ

Qayaüstü incəsənət üzrə tədqiqatçının rastlaşdığı ən mühüm və çətin məsələ qayaüstü təsvirin yaşının müəyyən edilməsi problemdir. Bu isə öz növbəsində, tarixi inkişafın uzun mərhələlərində abidənin yerinin düzgün müəyyən edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qayaüstü təsviri olan ayrı-ayrı daşların və mədəni təbəqə qalıqlarının stratigrafiyası (süxurların laylanması formalarının, yer qabığının əmələgəlmə prosesinin tarixi ardıcılıqla öyrənilməsi), tipoloji təhlil və digər elmlərin-geologiya, paleozoologiya, paleobotanika və s. köməyi ilə təsvirlərin yaşını bəzən təyin etmək mümkündür. Lakin əldə olunmuş məlumatlar son dərəcə təxmini xarakter daşıyır və onların daha dürüst yaşları haqqında suallar cavabsız qalır.

Qayaüstü incəsənətin (xüsusilə paleolit dövrü incəsənətinin) yaşının müəyyən edilməsi probleminin həllində Breyl [295], Qrasiozi [303], Laminq-Kmperer [296] və xüsusilə Lerua Quranın [297] tədqiqat işləri və monoqrafiyaları mühüm rol oynamışdır.

Xronologiya məsələsi xüsusi müzakirə tələb edir. İbtidai arxeologiya üçün qayaüstü incəsənət ibtidai insanların təfəkkürünün öyrənilməsi istiqamətində mühüm mənbədir. İbtidai arxeologiyayı antropologiya, dördüncü dövr geologiyası, paleobotanika, paleocoğrafiya, osteologiya və digər elm sahələri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Lakin son illər fizika, kimya, biologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar arxeologiyanın təbii və dəqiq elmlərlə əlaqəsinin yeni üsul, imkan və yolları meydana gəlmişdir.

Hazırkı dövrdə daha dürüst yaş təyin etmək üçün gilin zolaqları üzrə yaşın təyin edilməsi, spor-tozcuq təhlili, radiokarbon, dendroxronoloji, arxeomaqnit, termoluminessent və digər üsullardan istifadə olunur. Arxeologiyada nisbi xronologiya metodları yaxşı işlənib tədqiq olunmuşdur. Arxeoloqlar formal-səciyyəvi və stratigrafik metodlardan istifadə edərək hər hansı bir hadisəni səhvsiz bu və ya digər dövrə (daş, tunc və ya dəmir) aid edə bilirlər.

Qayaüstü rəsmlərin nisbi yaşını müəyyən edərək təsvirin üslubundan başqa, həkkolunma texnikası və patinləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, YUNESKO-nun dəstəyi ilə 2003-2004-cü illərdə Qazaxıstan və Özbəkistanda (Tamqalı, Kulcabası və Sarmıssaye çöllükləri) keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik seminarlarda rəsmlərin yaşının müəyyən edilməsində köməkçi amillərdən biri olan daş və qaya səthində patin nümunələrindən uğurla istifadə olunmuşdur. 2004-cü ilin dekabrında Hindistanda keçirilən qayaüstü incəsənətə dair X Beynəlxalq Konqres zamanı Bimbetka (Bhimbetka). Çambal Vali (*Chambal Valley*) ərazilərində mədəni təbəqələrdən tapılmış tapıntıların termoluminessent üsulu ilə yaşının müəyyən edilməsi nümayiş etdirilmişdir. (Qeyd: müəllifin şəxsi müşahidə və tədqiqatlarından).

Paleolit dövrünün incəsənət nümunələrinin dövrləşdirilməsi üzərində daha ətraflı dayanaq. XX əsrin I yarısında Fransada arxeoloji tapıntıların təkamülü və yeni növ alətlərin meydana gəlməsi əsasında üst paleolit dövrünü üç mərhələyə böldürlər: orinyak, solütre və madlen. G.Peyroni [298, 9-10] sübut etmişdir ki, bu bölgü paleolit mədəniyyətinin inkişafını əks etdirmir və bir qədər fərqli bölgü təklif edir. Sonralar A.Lerua-Quran bu dəlillər əsasında üst paleolit xronoloji cədvəlini tərtib etmişdir [cədvəl № VII].

Orinyak mərhələsinə inkişafın iki xətti - Qərbi Avropada üst paleolit başlanğıcında təxminən eyni vaxtda mövcud olmuş orinyak və periqord xətləri daxil idi. Periqord mərhələsi üçün Şatelperron tipli ucluqlar adlandırılan qabarıq retuşlu ucu olan çaxmaqdaş lövhəciklər, sümük bizlər, silindr formalı nizə ucluqları səciyyəvidir. Bu dövr düşərgəsi radiokarbon metodu ilə e.ə. 31, 690+250 və 31.550+400 ilə aid edilir. Avropada Şatelperronun xarakterik düşərgəsi Arsi-sür-Kürdür [36, 188 189, 285].

Qeyd etmək lazımdır ki, Kiçikdaş dağındakı Qayaarası sığınacağından üst paleolit əmək alətləri və onların arasında Şatelperron tipli bıçaqlar [168, 21; 165, 7-8; 137, İş № 1], seqmentvari bıçaq lövhəcikləri (QTBQ fondu, inv. № 5684), prizma şəkilli nukleuslar (QTBQ fondu, inv. № 5722, 6207) aşkar edilmişdir. Analoji nukleuslar Kiçikdaş dağının Ceyranlar düşərgəsində (QTBQ fondu, inv. № 814), Böyükdaş dağının Kəniyə düşərgəsinin 3,8-4,2 m dərinliyində (QTBQ fondu, inv. № 2018-3, 2006-2, 1799 -1, 1760-4) aşkar edilmişdir.

Prızmaşəkilli nukleuslar, bıçağa oxşar çaxmaqdaş lövhəcikləri, sümük bizlər üst paleolit dövrü üçün səciyyəvidir [230,58]. Bıçaqşəkilli çaxmaqdaş lövhəcikləri, həmçinin Kiçikdaş dağının Qayaarası (inv. № 5684, 5689, 5705) və Ceyranlar (inv. 904, 905, 907) düşərgələrində kar olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, lövhəcikdən bir çox alətlərin hazırlanmasına üst paleolit əvvəllərində başlanılmışdır [36, 194].

Həmin mədəni təbəqələrdən üzərində təsvir olan ayrı-ayrı daşlar da aşkar olunmuşdur. Kəniyə düşərgəsinin 4,3 m dərinliyində üzərində şir (inv. № 2049) və kəmərcinli insan təsviri olan (inv. № 2050) daşlar tapılmışdır.

Qayaaltı sığınacaqlarında və bəzi çoxqatlı təsviri olan qayaların ətkələrində sonralar aparılmış tədqiqat və qazıntı işləri zamanı əldə olunmuş qənaətlər Qobustan abidələrinin xronologiyasına yenidən baxılması zərurətini yaradır. Yaxın vaxtlaradək Qobustan abidələrinin qədimliyi barədə problem prinsipial deyil, daha çox fərdi xarakter daşmışdır. Xronologiya problemlərinə dair ilkin nəşrlər vardır, lakin bu problem indi daha dərinlən tədqiq olunur. Bununla əlaqədar, təsvirlərin yaşına dair tamamilə yeni dəlillər əldə olunmuşdur. Bu gün Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində yaş məsələsinə tam və kifayət qədər konkret cavab vermək üçün bəzi imkanlar vardır. Əgər kiçik formalı incəsənət əsərlərinin yaşı tapıldıqları arxeoloji təbəqəyə görə əksər hallarda düzgün təyin olunursa, qayaüstü təsvirlərin yaşının müəyyən edilməsi böyük çətinliklər doğurur. Lakin Qobustanın bəzi

petroqliflərinin tarixini müəyyən etmək olur. Mədəni təbəqə səviyyəsində yerləşən Qayaarası mağarasının divarlarındakı qayaüstü təsvirlərin müəyyənləşdirilməsi buna misal ola bilər. Bu mədəni təbəqədən tapılmış üst paleolit dövrünə aid əşyalara [165, 7-8] - Şatelperron tipli bıçaqlara və üzərində təsvirlər olan ayrı-ayrı daşlara əsasən təxmini nəticəyə gəlmək olar ki, bunların yaşı 31,5 min ildir.

Bundan başqa, xronologiya problemini dəqiqləşdirmək üçün paleontoloji və geoloji materiallardan istifadə olunması çox vacibdir. Xəzər dənizinin transgressiyası, regressiyası və üst pleystosen faunasının nəslə kəsilmiş nümayəndələrinin daşlaşmış qalıqlarının yaşı haqqında materiallar xronologiyayı təyin etməyə imkan verir.

Azərbaycan petroqliflərinin müəyyən edilmiş yaşı, məlum olduğu kimi, şərti, ilkin xarakter daşıyır. Adətən, vəhşi heyvan təsvirləri nisbətən erkən qrup rəsmləri kimi nəzərdən keçirilir. Əksər hallarda biz vəhşi öküz-tur və ona qarşı ov səhnələri ilə rastlaşdıqda təsvirlərin təhlilini təsdiq etməyə imkan yaranır. Bəzi hallarda tədqiqatçılar, hətta öküz-turu bizon kimi də qeyd etməyi mümkün hesab edirlər [163, 40-49, 43].

Beləliklə, Azərbaycanın Xəzəryanı ərazilərində turun ehtimal olunan məskunlaşması dövrü haqqında əldə olunan materiallar, vəhşi öküz təsviri petroqliflərin bəzi qruplarının yaşının müəyyən olunması üçün istifadə etməyə imkan yaradır. Bu tapıntılar vəhşi öküzün iştirakı ilə olan süjetlərin yuxarı xronoloji həddini təyin etməkdə əsas ola bilər. Biz qayaüstü təsvirlərin yayıldığı rayonların müasir landşaft - iqlim şəraitinin konkret təhlili və nəzərə alınması hesabına bu məlumatları bir qədər dəqiqləşdirə bilərik və qayaüstü təsvirlərin xronologiyasında bəzi dəyişikliklər edə bilərik. Buna baxmayaraq, petroqliflərin yaşının müəyyən edilməsində bu və ya digər nəslə kəsilmiş və ya nəslə kəsilməkdə olan heyvan təsvirlərinin ənənəvilik amili problem olaraq qalır.

Binəqədi faunasının Fələstin, Suriya və Livanın paleolit mağaralarındakı heyvan təsvirlərinin siyahıları ilə müqayisə edərək, arxeoloqlar Binəqədi çöküntülərinin mövcudolma dövrünü təxminən mustye və orinyak dövrünə aid edirlər [40, 157]. Qobustanın ən qədim qayaüstü təsvirlərinin orinyak və solütre mədəniyyətinə aid olması haqqında E.Anatinin [278, 32, 60; 192, 292 294; 193, 194] ehtimallarını nəzərə alsaq, bu məsələyə dair ədəbiyyatda hamı tərəfindən qəbul olunmuş tarixdən (ədəbiyyatda üst paleolit sonu - mezolitə əvvəl qeyd olunur) fərqli olaraq Qobustan qayaüstü təsvirlərinin daha qədim tarixi haqqında məntiqi nəticələrə gəlmək olar [165, 7-8].

Şübhəsiz, Qayaarası düşərgəsindən aşkar olunmuş üst paleolit dövrü çaxmaqdaşı bıçaqları [165, 7 8; 190, 25] Böyükdaş dağının Kəvizə düşərgəsinin, Kiçikdaş dağının Qayaarası düşərgəsinin divarlarındakı bəzi petroqliflərin üst paleolit dövrünə aid olmasını təsdiq edir. Altamir, Qarqas, Trua Frer, Qornos de la Penya, La Qrez, Pernon-Per mağaralarının əhəngdaşı divarlarında əvvəlcə səthi sonra isə daha dərin qazılmış oymaları arxeoloqlar periqord dövrünə aid edirlər [5,

9- 29]. Onlar bəzi Qobustan təsvirləri ilə (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 29, 64, 65 №-li daşlar üzərindəki öküz təsvirləri) müəyyən oxşarlıq təşkil edirlər (ill. 12; 28; 29). Bu cür oymalar Labatyu, Lossel Fiqye, Qorj d'Anverdəki fiqur təsvirləri kimi, tədricən əsl barelyefə keçir. Heyvan təsvirləri ilə yanaşı, insanı təsvir edən əsl barelyeflərə (Loseldəki periqord dövrü) rast gəlinir. Analoji, lakin əks barelyef insan təsvirlərinə Qobustanda, Böyükdaş dağının yuxarı səkisində (29 №-li daş) və Kiçikdaş dağında təsadüf olunur.

Qayaüstü təsvirlərin nisbi yaşını təyin etmək üçün bütün şərtlər nəzərə alınır. Məsələn, üzərində təsvir olan daş və qayanın səthi vaxt keçdikcə müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Patin, turşuma, qayanın işlənmiş səthi ilə birgə əhəng sızıntıları fiqurun səthini yekcins edir [294].

Nəqli kəsilməmiş heyvan təsvirləri petroqliflərin qədimliyini sübut edir. Qobustanın Böyükdaş dağındakı Anazağa, Kəvizə, Kiçikdaş dağındakı Qayaarası-1, Firuz-1, Firuz-2 kimi mağaralarında bəzi qayaüstü təsvirlər bu və ya digər dərəcədə arxeoloji təbəqə ilə bağlıdır. Bu halda yaşı dəqiq təyin etmək olar.

Təsvirlər mədəni təbəqənin yaranmasından əvvəl və ya onunla eyni vaxtda həkk olunmuşdur. Anazağa, Qayaarası, Qayaarası-2, Ceyranlar, Kəvizə düşərgəsində üst paleolit dövrü çaxmaqdaşı bıçaqları səviyyəsində aşkar olunmuş qadın, öküz və qayıq təsvirləri və bu düşərgələrin divarları - 43 qaya üzərində digər rəsmləri olan ayrı-ayrı daş və onların qırıqları məlumdur [168, 21]. Böyükdaş və Kiçikdaş dağının yuxarıda qeyd olunan düşərgələrinin üst paleolit periqord dövrünə aid edilən bəzi təbəqələri [190,25; 192, 292-294; 193; 196, 62 65; 276, 18] bu mağaraların divarlarındakı petroqliflərlə tam eyni üslubda şəkilməmiş ayrı-ayrı daşlar üzərindəki təsvirlərə malik idilər. [137, iş № 1, 2, 3; 167, 99 103, şəkil 2, 2; 163, 40-49, 42]. Beləliklə, ayrı-ayrı daşlar üzərindəki bu rəsmlərin aşkar olunduqları mədəni təbəqədən əvvəl təsvir olunmaları haqqında nəticəyə gəlmək olar.

Divarlar üzərindəki təsvirlərin dəniz qumu təbəqəsi ilə örtülüb olması hallarına da təsadüf olunur. Buna misal olaraq, Firuz-1 düşərgəsindən 500-600 m şimalda yerləşən Ceyranlar yaşayış məskəni göstərmək olar.

Bəzi rəsmlər (öküz, qadın, ovçu və balıq rəsmləri) dəniz qumu səviyyəsindən aşağıda aşkar olunmuşdur (1 metrədək qazıntıdan sonra dəniz qumu təbəqəsi aşkar olunmuşdur). Bu da bir tarixi dövrdə dəniz səviyyəsinin dünya okeanı səviyyəsindən aşağı, digər dövrdə 118 m [192, 292 294] hündürlükdə olmasını göstərir. Beləliklə, qazıntıların nəticələri və nukleuslar, trapesiyalar, sancaqlar, mikrolövəciklər, çopperlər və s. bu kimi üst paleolit dövrünə aid əşyaların əsasında Ceyranlar mağarasının petroqliflərini təxminən [165, 7-8] periqord dövrünə şamil etmək olar [137, iş № 1, 2-14].

Qobustan qayaüstü rəsmlərinin tarixinin müəyyən edilməsində çətinliyin əsas səbəbi uzaq dövrlərdən bizə gəlib çatmış sənədli sübutların yarımçıq olmasıdır. Amma, digər tərəfdən bu vəziyyətin səbəbi uzaq dövrlərin müxtəlif

elmlərlə kifayət qədər uyğunlaşdırılmış tədqiq olunmamasıdır. Bu tədqiqat işində maksimal dəqiqliyə nail olmaq üçün paleontologiya, geologiya və digər bu kimi müxtəlif elmlərin məlumatları əsasında problemin geniş, kompleks öyrənilməsi metodundan istifadə olunmuşdur.

Yaş probleminə bir qədər başqa tərəfdən, ənənəvi üsul və təsəvvürlərdən imtina edərək yanaşmaq lazımdır. Qobustanın bəzi qayaüstü təsvirlərinin yaşı haqqında qeydlər şəklində ilkin nəşrlər artıq mövcuddur [165, 7-84; 256, 96; 190, 25; 192, 292-294; 193; 194; 196, 62 65; 276, 18]. Nəticədə rəsmlərin yaşına dair tamamilə yeni rəqəmlər əldə edilmişdir.

Azərbaycan qayaüstü incəsənəti öz mövzularına görə bizi paleolit dövrünə aparmış və əgər biz bu abidələrin üslub xüsusiyyətlərinə müraciət etsək, onda bu yaxınlaşma daha aydın və əsaslandırılmış görünür. Paleolit incəsənətinin inkişafını başa düşmək üçün tədqiqatçılar, hər şeydən əvvəl, tapıntıları xronoloji ardıcılıqla düzürlər. Lakin təbii təzahürləri daş alətlərlə eyni qaydada ayırmaq mümkün deyil, buna görə də biz yaşı dəqiq müəyyən olunmuş mədəni qruplara istinad etməyə cəhd edəcəyik.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, paleolit abidələrinin dövrləşdirmə sxeminin hazırlanmasına dair tamamlanmamış iş hal-hazırda da davam edir. Bu üslub xronologiyası indiyədək aparılmamışdır. Buna görə də biz qərb tədqiqatçıların üslub sxemlərinə istinad edəcəyik.

Orinyak incəsənəti haqqında Herbert Kyun yazırdı: «...bu təsviri sənət əsərlərinin üslubunda həlledici amil - dərinliyin olmamasıdır, bu onların səthliliyi, müstəvi üzərində sözsüz sakitliyidir. Ən mühümü isə hər bir şeyə riayət olunaraq dərin və bir dəfəyə cızılmış kontur qətiyyətlə və möhkəm həkk olunmuşdur». «Pair non Pair»-dən olan orinyak fiqurlardan birini təsvir edərək o deyir: «Təsvir bir müstəvi üzərində durur». Arxeoloqlar hesab edirlər ki, orinyak üslubu təsvirin hamısının konturda yerləşdirilməsidir» [302].

Arxeoloqların orinyak təsvirlərinin üslubu haqqında bu iddiaları Qobustanın (məhz obrazların realistik şərh verilən) bəzi qayaüstü təsvirlərinə müəyyən mənada aid edilə bilər.

Azərbaycanın qayaüstü təsviri incəsənəti qrafik düz səthlidir. Təsvirlər bütöv və ya konturlu siluetlə həkk olunmuşlar. Perspektiv və həcm mövcud deyildir. Heyvan və quşlar həmişə yandan təsvir olunmuşlar (Böyükdaş dağı, Anazağa mağarası). Fiqurların öz aralarında mütənəsibliyi şərti təəssürat yaradır. Bəzən heyvan və quşlar bir-birlərinə əks istiqamətdə (başı yuxarı və ya aşağı və s.) təsvir olunurlar. Heyvanların səciyyəvi cəhətlərini canlı əks etdirən bu düz səthli və realistik təsvirlər bəzi fərqlərə baxmayaraq, orinyak təsvirlərinə oxşayırlar (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 64, 65 №-li daşlar). Bu fikrin təsdiqi kimi, orinyak incəsənətinin bəzi elmi səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmək olar. Paleolit incəsənətinin inkişafının birinci mərhələsinin (orinyak-solütre) (1906-cı il A.Breylin həkkolunma üslubuna görə) üslubu üçün geniş və dərin şırımlar

səciyyəvidir, siluetlər həmişə yandan verilir, heyvanların isə əksər hallarda cəmi iki ayağı göstərilir [294, 370], [5, 9- 29].

Öz növbəsində madlen dövrü incəsənəti daha yüksək pilləni əks etdirir. Burada üçölçülük (eni, uzununu və hündürlüyü), nisbətən mürəkkəb kompozisiyalar fiqurların dinamikliyini, ayrı-ayrı hissələrini əks etdirir [143, 1-32].

A.Lerua-Quran Qərb paleolit incəsənəti abidələrini təhlil edərək üslubların özünəməxsus xronologiyasını yaratmışdır [297].

I üslub. Heyvan başlarının və qadın cinsi işarələrinin primitiv və kobud təsvirləri (Kastane, Selye, La Ferrasi). Bu üsluba Şonqar - 1 dağında (1, 4, 5 №-li daşlar) (şək. 70-a) (170, 83, 86, 87) və Kiçikdaş dağında Qarayarası mədəni təbəqəsində üst paleolit çaxmaqdaşı bıçaqları kompleksi səviyyəsindən ayrıca daşda, Böyükdaş dağının Öküzlər-2 və Kəniyə mağaralarında [167,99-103, şək. 22] aşkar olunmuş öküz başının təsvirlərini, həmçinin Böyükdaşın aşağı səkisi 8№-li daşdan şimalda yerləşən qadının güman edilən cinsi işarəsi (ill. 72; 73) və 9 №-li daşdakı (Böyükdaşın yuxarı səkisinin şərqi hissəsi) tamamlanmamış süstünlü öküz təsvirini (şək. 70-b), [5, 9-29] [69, 137] şamil etmək olar.

II üslub. Yandan təsvir olunmuş heyvan fiqurları ilə səciyyəlidir. Onlar boyun-kürək xətti ilə çəkilmişlər, buynuzlar çox vaxt üz tərəfdən verilir. İnsan fiqurları (heykəllər və barelyeflər) isə sanki romb daxilinə əlavə olunmuşlar. Bu üsluba Per-non-Per, Lojeri-Ot, La Ferrasi, Villendorf, Dolni-Vestonitse, Lossel, La Qrez, La Mut, La Kroz a Qontran, Şabo, Le Fiqye nümunələri aiddir. Bu üsluba Böyükdaş dağı, yuxarı səkisinin 78№-li daşı üzərindəki təsviri də aid etmək olar (ill. 60).

III üslub. İri və enli bədənli heyvan təsvirləri, ayaqları qabağa və qısa verilmişdir. Buynuzlar real görünüşdə təqdim olunur. Bu üslubda dördbucaqlı (dama şəkilli) və klaviform işarələr təsvir olunmuşdur. Bu üslub qrupuna Rok de Ser, Furno-dyu Dəbl, Lasko, Fon de Qom, La Mut, Peş Merl, Qarqas, Altamir, Kastilyo, Paseqa, Rökamadur, Kuniyak, Kovalanas yaşayış məskənləri aiddir. Bu üsluba rəsmi işlənmə texnikasını nəzərə alaraq (kontur dərin şırımla açılmışdır) Böyükdaş dağının aşağı səkisi, 15№-li daş üzərindəki [68, 264] və Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 112 №-li daş üzərindəki heyvan təsvirlərini şamil etmək olar. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, Qobustanda klaviform işarələri tez-tez rast gəlinən süjetdir (şək. 71).

IV üslub. İki hissədən ibarətdir:

- qədimi (orta madlen dövrünə uyğun);

- ayrı - ayrı daşlar üzərində parlaq və dəqiq, qayaüstü rəsmlərdə isə natamam təqdim olunan sonrakı dövr üslubu.

A. Lerua Le Quranın bütün bu üslublarını Qobustan paleolit təsvirləri üçün qəbul etmək olar.

Azərbaycanın ən qədim tarixinin paleolit dövrü incəsənətinin xronoloji ardıcılıqla öyrənilməsi vacib və mürəkkəb məsələdir. Diqqətimizi dəqiq tarixi

məlum olan mədəni qrupların bədii tərzinin, kompozisiyalarının, işlənilmə mövzularının müqayisəsinə yönəldək.

Azərbaycanın bəzi təsvirlərinin texnikasına və üslubuna görə Avropanın yaxşı tədqiq olunmuş qədim təsvirləri ilə oxşarlığı xüsusi maraq doğurur. Bu nümunələri Qobustanın bədii irsində müşahidə etmək olar. Ən qədim rəsmlər sırasında çoxsaylı insan təsvirlərini [68, 281, 230, 15, 226, 241, 257, 60, 65], üst paleolit fiqurları üçün səciyyəvi olan, yandan çəkilmiş qadın təsvirlərini nümunə göstərmək olar (şək. 39). Bu rəsmlər Qobustanın Kənizə mədəni təbəqəsində aşkar olunmuş kiçik daş heykəlləri ilə (ill. 56; şək. 54-b), [166, 92-95] müəyyən mənada oxşar cəhətlərə malikdir və mezin paleolit veneraları [145, 200, 1, 194, 203], (ill.57-a-b), Pindal, Nio Madlen dövrü mağaraları (ill. 58-b; 59) və İrkutsk yaxınlığında Masta kəndinin Kostenki kiçik heykəlləri ilə analoji oxşarlığı vardır (ill. 57, 58, 59). A.P.Okladnikov paleolit dövrünün insan təsvirlərini tədqiq edərək, belə nəticəyə gəlmişdir ki, qadın obrazları erkən üst paleolit dövründə meydana gəlmiş, kişi təsviri isə madlen dövrünə aid edilir. Bunlar əsasən «üst-üstə həkk olunmuş, müxtəlif dövrlərdə lay-lay çəkilmiş heyvanların oyulma təsvirləridir» [133, 80]. Bu cür fiqurların səciyyəvi nümunəsi-Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 29 №-li daş üzərindəki ovçu təsviridir (ill. 12; 13; 14; 15; şək. 71).

Bundan əlavə, yuxarıda adları çəkilən rəsmlərin paleolit dövrünə aid olmasını Anazağa, Kənizə, Qayaarası, Qayaarası-2, Ceyranlar mağaralarının üst paleolit dövrü çaxmaqdaşı bıçaqları səviyyəsində aşkar olunmuş ayrı-ayrı daşlar üzərindəki qadın, ovçu, öküz, qayıq təsvirləri və bu mağaraların divarları olmuş 43 qaya üzərindəki rəsmlər təsdiq edir [168, 21], (ill. 98 (13,14); 57; şək. 72-a-b). Avropanın müxtəlif paleolit abidələrindən tapılmış kiçik heykəllərlə (ill. 56; 57-b,c; 58; 59) oxşar olan Kənizə mağarasından aşkar olunmuş daş qadın heykəllərinin hissələri qadın qayaüstü təsvirlərinin yaşını müəyyən edən mühüm amildir. Bu kiçik heykəllərdə və qadın təsvirlərində üst paleolit dövrünə xas olan cəhətlər izlənilir. Qadın və bəzi öküz təsvirlərinin yaranma tarixi öküz başı təsviri ilə eyni səviyyəli mədəni təbəqədən aşkar olunmuş «şatelperron bıçağı» əsasında müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan təsvirlərinin paleolit dövrünə aid olması xüsusiyyətləri C.Rüstəmovun və digər alimlərin tədqiqatları əsasında nəzərə alınmış və paleolit dövrünün dünya analoqları ilə müqayisədə tamamlanmışdır. Gələcək tədqiqatlar, görünür, bu suala daha inamla cavab verməyə imkan yaradacaqdır.

Bir sıra dəlillər Qobustan abidələrini Qərbi və Mərkəzi Avropanın tanınmış paleolit abidələri ilə yaxınlaşdırmağa imkan verir, lakin Avropa nümunələri ilə bəzi ümumi cəhətlərə baxmayaraq, onlar özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdirlər. Qobustanın daha qədim dövrünün yaş probleminin həll olunmasında Cingirdağdakı tərsinə çəkilmiş keçi təsviri maraq kəsb edir (ill. 95). Bu, qayanın əvvəllər yuxarıda

yerləşdiyini göstərir. Beləliklə, bu daş üzərindəki insan təsvirləri sonradan həkk olunmuşdur.

Bundan başqa, müxtəlif rayonlarda yerləşən Azərbaycan qayaüstü təsvirləri yalnız o yer üçün səciyyəvi olan bəzi özünəməxsus üslub cəhətlərinə malikdir. Qobustandan qərb (Kəlbəcər, Gəmiqaya, Sünik və Göyəm) və şimal-şərqə (Abşeron) (ill. 96; 39-a,b; 4ü-a,b; 41; 42; 43; 44; 48; şək. 24-a,b; 25 a,b; 29) tərəf getdikcə, təsvirlər çox sxematik olur. Bu, Qobustan incəsənəti ilə Kəlbəcər, Gəmiqaya və Abşeron incəsənəti arasında bədiə ənənələrin varisliyinin mümkünlüyü ilə bağlıdır. Qobustanın paleolit incəsənətinin üslub xüsusiyyətləri onun yerli özünəməxsusluğuna haqqında danışmağa imkan verir.

Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin dövrləşdirilməsi

Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin dövrləşdirilməsi sahəsində arxeoloq İ.Cəfərzadə mühüm işlər görmüşdür. Onun tədqiq etdiyi Qobustan petroqlifləri üslubuna, məzmununa və tarixinə görə ən qədim dövrlərdən orta əsrlərədək 6 tarixi-xronoloji qrupa bölünür:

- ən qədim, erkən dövr;
- neolit dövrü;
- eneolit dövrü;
- tunc dövrü;
- dəmir dövrü;
- orta əsrlər dövrü.

Lakin bu gün petroqliflərin tarixinə dair əldə olunmuş yeni dəlillər İ.Cəfərzadənin tərtib etdiyi xronologiyaya bəzi düzəliş və dəyişikliklər edilməsini tələb edir.

Son pleystosen və erkən holosen dövrü abidələri. Qayaüstü təsvirlərin yaşını müəyyən etmək üçün biz onların süjetləri ilə bu və ya digər rayonların iqlim şəraitinin dəyişməsi və faunanın təkamülü haqqında məlumatlarla müqayisəsini əsas götürmüşük.

Bu mənada Kiçikdaş dağının 5 №-li daşı üzərindəki 4 m 23 sm uzunluğunda iri balıq təsviri xüsusi maraq kəsb edir [IV cədvəl, şəkil 1]. Ehtimallara görə, bu təsvir, bölgədə nəslə kəsilməmiş delfin rəsmidir. Xəzər dənizində delfinin yaşaması üst dördüncü dövrə aid edilir. Bundan əlavə, ətəyində üst paleolit dövrünə dair mədəni təbəqə aşkar olunmuş erkən ovçular mağarasının divarında bu təsvirin həkk olunması dediklərimizi təsdiq edir. Beləliklə, rəsm tarixini təxminən üst pleystosen dövrünün sonuna - Xəzər hövzəsinin (Xvalın dənizi) son iri transgressiyası dövrünə aid etmək olar [40, 80, 88]. Bu dövrdə Aralıq dənizinin suları Qara dənizdən, yəni Manıç boğazından keçərək Xəzərə tökülürdü [192, 292-294].

Anazağa mağarasının divarlarının birində qalın torpaq qatı altından aşkar olunmuş qayaüstü təsvirləri (ill. 10) Vürm buzlaşması dövrünə, 27-20 min il əvvəl [209, 452] aid etmək olar. O vaxtlar dəniz səviyyəsi nisbətən aşağı idi (bax: I bölmə). Böyükdaş dağının yuxarı səkisində, Öküzlər-2 düşərgəsinin (163, 43) mədəni təbəqəsindən aşkar olunmuş 6 Didacna balıqqulağı düşərgənin paleolit yaşını müəyyən edən maraqlı faktlardan biridir. Yalnız şirin sulara yaşayan bu molyusklar [21] Xəzər dənizinin şirin sulu olduğu dövrdə, yəni üst dördüncü dövr üst pleystosen dövründə yaranmış Xvalın dənizində mövcud ola bilərdilər [192, 292-294] (bax: Xvalın dənizinin geoloji xəritəsi).

Dediklərimiz düşərgənin üst paleolit dövrünə aid olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Mütləq geoxronologiyaya görə, Xvalın dənizinin mövcudluğu e.ə. 34 min il əvvələ şamil edilir [101, 129]. Bu dövr Azərbaycanda üst paleolit dövrünün başlanğıcı ilə (e.ə. 40-35 min il əvvəl) üst-üstə düşür [228, 415]. Beləliklə, Kiçikdaş dağında delfin təsvirinin bu dövrə aid olduğunu güman etmək olar. Bu dövrdə Maniç boğazının açıq olduğunu da [192, 292- 294] nəzərə alsaq, bu fərziyyənin tamamilə mümkün olduğunu qeyd edə bilərik.

Qeyd etmək lazımdır ki, son paleolit mədəniyyəti Qərbi Avropa ərazisində daha dolğun öyrənilmişdir. Ona görə də tarixçilərin əksəriyyəti Qərbi Avropa tapıntılarına istinad edirlər. Üst paleolitın ən erkən mərhələsi orinyak dövrüdür. Mərkəzi Avropada bu dövr e.ə. 42 min il əvvələ aid edilir [36, səh.182]. Orinyak dövrü üçün müxtəlif növ daş sancaqlar, kəsici və sümük alətlər, əsasən bizəoxşar ucluqlar və deşicilər səciyyəvidir. Qeyd etdiyimiz kimi, inkişaf etmiş orinyak dövrünə qadın fiqurları - «Veneralar» və bəzi barelyeflər aid edilir. Tipik Qərbi Avropa mədəniyyəti olan solütre dövrünə (e.ə. 19 min il əvvəl) «dəfnəyarpaqlı ucluqlar»dan əlavə, ilk sümük iynələr də xasdır. Paleolitın son mədəniyyəti üçün (e.ə. 15 min il əvvəl) müxtəlif daş alətlər - burğular, bıçaq-mişarlar və mikrolitlər səciyyəvidir. Mezolit (epipaleolit) dövrü (e.ə.13 min il əvvəl) kiçik daş alətlərin (mikrolitlərin) inkişaf dövrüdür. Bu dövrdə alətlərin əksəriyyəti sümük və ağac tutacaqlarla təmin olunurlar.

Qobustan mağara və sığınacaqlarında aşkar olunmuş arxeoloji nümunələr qayaüstü təsvirlərin bəzi yaş problemlərini həll etmək üçün qiymətli materialdır. Qərb və rus tarixçilərinin mədəniyyət bölgüsünə əsaslanaraq onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. Öküzlər-2 yaşayış məskəni (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi). Düşərgənin inventarı trapesiya, seqment, sancaq, deşici və digər alətlərdən ibarətdir. Çaxmaqdaşlı ucluqlu sancaq (şək. 72-a) daha çox Malta mağarasından tapılan üst paleolit çaxmaqdaşlı alətləri formasına yaxındır (şək. 73-b). Qabarıq lövhə qırıqlarından hazırlanmış digər sancaqlar (şək. 73-c,ç) VIII Kostenki düşərgəsinin Telman mədəniyyəti sancaqları ilə (şək. 73-d) və Şatelperron iti ucluqlar tipində olan erkən **Kapsi** mədəniyyətində (Qafs, Şimali Afrika) təmsil olunan ucluqlu sancaq lövhəciyi ilə (ill. 97) oxşarlıq təşkil edir. Mustye bazası üzərində Kapsi mədəniyyəti (Qafs, Şimali Afrika) Orta Avropanın orinyak

mədəniyyəti ilə eyni vaxtda mövcud olmuşdur (145, 206-207). Forma etibarlı ilə Böyükdaş dağının Öküzlər-2 düşərgəsində tapılmış daş alətlər Sibirin Kokorev (şək. 74-a, b) və Afontov (Afontov dağı) mədəniyyətlərinin üst paleolit daş alətləri ilə bəzi oxşar cəhətlərə malikdir. Üst paleolit texnikası və alətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə əsasən onların olduqları yeri müəyyən etmək olar. Bu əlamətlər müəllifə, bu yaşayış məskəninin yaşını ehtimal etməyə imkan vermişdir. Bu mədəni təbəqədə aşkar olunmuş *Didacna* balıqçulaqlarına əsasən, düşərgənin üst paleolit dövrünə aid olduğunu söyləmək olar.

Anazağa mağarası, 5 №-li sığınacaq (*Böyükdaş dağının yuxarı səkisi*). Düşərgənin inventarı prizma şəkilli (inv. № 4287, 4575, 4476), (ill. 98 (1, 2, 3)) və silindrik nukleuslardan (inv. 4149) (ill. 98 (4)) ibarətdir. Qədim insanlar bu nukleuslardan son paleolit dövrü üçün səciyyəvi olan qırıqları və lövhəcikləri qoparırdılar [78,132, şəkil 194]. Bəzi nukleuslar [inv. 4154, 4215, 4269], (ill. 98 (5.6.7)) Uştata (Tunis) düşərgəsindən aşkar olunmuş nukleuslara [78, 155] oxşarırlar. Inventar №-ləri 4570 və 4303 (ill. 98 (8,9)) olan mikrolövhəciklər üçün İber-mavritan (Uştata düşərgəsi, Tunis) [78, 155] və Kapsi mədəniyyətinə xas olan cəhətlər səciyyəvidir [78, 158]. Inventar №-si 4828 olan döyücü alətləri (ill. 98 (10)) Çexiyada, Mlazitsedon tapılmış sadə erkən paleolit dövrü kobud alətlərlə oxşardır [yenə orada, 137, şəkil 196]. Qayaarası (inv. №6040) (ill.99(1)) və Ceyranlar (inv. № 820) (ill. 100 (1)) düşərgələrindən olan alətlərlə oxşarlıq təşkil edən çaydaşı alətləri (inv. 4892) (ill. 98 (11)) qravetti dövrünə (e.ə. 25 min il əvvəl) aid edilən Pavlov mədəniyyətinə (Prcomosti, Moraviya) uyğun gəlirlər [36, 65]. Bu dövrə aid üzərində insan təsvirləri olan ayrı-ayrı daşlar aşkar edilmişdir (QTBQ-nin fondu - inv. № 2314, 2418) (ill. 98 (13, 14)). Analoji petroqliflərə Böyükdaşın yuxarı səkisində və Kiçikdaş dağında rast gəlinir. Bu mədəni təbəqədən balıqçulağından hazırlanmış bəzək əşyaları (inv. № 4542) aşkar edilmişdir (ill.98 (12)).

«Kəniyə» yaşayış məskəni (*Böyükdaş dağının yuxarı səkisi*). 3,8-4,2 m dərinlikdə aşkar olunmuş iti ucluqlar (inv. № 1892, 1904, 2001, 2001-2) (ill. 101 (1,2,3,4)) qərbi Fransanın tipik solütre dövrünə aid iti ucluqları ilə oxşarırlar [78, 148]. Silindrik nukleus (inv. № 1768-1) (ill 101 (5)) son paleolit dövrünün tipik nümunəsidir [yenə orada, 132, şəkil 194]. Bu mədəni təbəqədən şir (inv. № 2049) (ill. 101 (6)) və kəmərcinli insan (inv. №92050) (ill. 101 (7)) təsvirləri olan daşlar aşkar olunmuşdur. Qobustan qayalarındakı analoji təsvirləri elə həmin dövrə aid etmək olar.

1 №-li sığınacaq (*«Maral», Böyükdaş dağının yuxarı səkisi*). Daş alətlərin hazırlanmasında iş plitəsi rolunu oynayan daş (inv. № 6572) (ill. 102 (1)) (daş üzərində zərbə izləri var) üst paleolit dövrü üçün səciyyəvidir [yenə orada, 165]. Inventar №-si 6515 olan döyücü alətində (ill. 102 (2)) üst paleolit dövrü emalının izləri vardır. Şarabənzər alətlər (inv. № 6550 (ill. 102 (3)) Kapsi mədəniyyəti alətləri ilə oxşarırlar [yenə orada, 224], (ill. 97).

Qayaarası yaşayış məskəni (*Kiçikdaş dağı*). 2,7-3m dərinliyində aşkar olunmuş daş alətlər (inv. № 6040), (ill. 99 (1)) qravetti dövrünün düşərgəsindən (Pavlov, Prcemosti, Moraviya) olan alətlərə bənzəyirlər. Analoji alətlər Ceyranlar (inv. №820) (ill.100 (1)) və Anazağa (inv. № 4892), (ill- 98 (11)) mağaralarında aşkar olunmuşdur. Arxeoloqların ehtimallarına görə, bu alətlər daşı emal etmək üçündür [78. 170. 178]. Bıçaqvari və kəsici lövhələr (inv. № 5705, 5718), (ill. 99 (2,3)) Moraviyanın Dolni Vestonitse daş bıçaqları ilə oxşar cəhətlərə malikdir. Bu düşərgədən tapılmış sümük bizlər və bizkəsicilər (ill. 99 (4)) kapsi, iber-mavrusin, Moraviyada Nova Drateniska mağarasından madlen, Avstriyada II Vielendorf sümük məmulatları ilə eynilik təşkil edir [yenə orada, 158,237,203,148].

Ceyranlar yaşayış məskəni (*Kiçikdaş dağı*). Qayaarası (inv. № 6040) (ill. 99 (1)) və Anazağa (inv. № 4892) (ill. 98 (11)) mağarasından tapılmış alətlərlə oxşar olan çaydaşı alətləri [inv. № 820] (şək. 71) Pavlov mədəniyyətinin cilalanmış alətlərinə bənzəyir və qravetti dövrünə aid edilir. Arxeoloqlar hesab edirlər ki, bu, paleolit dövründə cilalanmış daşın azsaylı nümunələrindəndir [yenə orada, 178]. Obsidian və çaxmaqdaşı qırıqları (ill. 98 (2)) da Dolni Vestonitse (Moraviya) düşərgəsinin Pavlov paleolit nümunələrinə yaxındır [yenə orada, 153].

Qobustan abidələrinə qısa nəzər salmağımıza baxmayaraq, düşərgələrin paleolit dövrünə aid olması şübhə doğura bilməz. Bəzi hallarda, hətta orinyak, solütre və madlen dövrlərini də müəyyən etmək olar.

Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin xronologiya probleminin həll edilməsində çox vacib və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən amil Qobustanın paleoantropoloji məlumatlarından istifadədir. Bu məlumatlar Qobustanda məskunlaşmanın qədimliyini müəyyən etməyə imkan yaradır. 1970-ci ildə Kiçikdaş dağında yerləşən Firuz mağarasının mədəni təbəqələrinin birində 11 skelet (ikisi uşaqlara, qalanları böyüklərə məxsus) aşkar olunmuşdur. Bu skeletləri C.Rüstəmov e.ə. VIII-VII minilliyə aid etmişdir [168, 21].

Paleoantropoloji məlumatlara görə, yer təbəqəsinin sürüşməsi nəticəsində aşkar olunmuş sümüklərin anatomik quruluşu pozulmuşdur. Həmin təbəqədə çaxmaqdaşı və çaydaşı alətləri, mikrolit alətlər, sancaqlar, nukleuslar, həmçinin, çaydaşından asma bəzəklər, qaban köpək dişləri və digər heyvanların dişləri aşkar edilmişdir [99, səh.158-162]. İstisna deyil ki, torpaq sürüşməsi nəticəsində mədəni təbəqələr də sürüşmüşdür. Beləliklə, bu təbəqənin mezolit dövrünə aid olması şübhə altına alınmalıdır. Bu ehtimalın təsdiqi kimi, bu qəbirlərin yaşı paleoantropoloji qalıqlara görə deyil, C.Rüstəmovun qoyduğu tarixə görə müəyyən olunmuşdur. (Müəllifin qeydi: Mötəbər tədqiqatçıların fikirlərini əsla inkar etməyərək, müəllif müzakirə üçün digər nöqtəyi-nəzəri mümkün hesab edir. Bu qəbirlərin daha qədim mənşəli olması tamamilə mümkündür).

Əldə olan paleoantropoloji materiallar birmənalı cavab üçün kifayət deyildir. Belə mürəkkəb problemlərin uğurlu həlli üçün Qobustanda geniş miqyaslı kompleks tədqiqatların aparılması zəruridir. Arxeoloqların, antropoloqların,

geoloqların, etnoqrafların bu rayonda birgə əməkdaşlığı Azərbaycanın yerli əhalisinin qədim tarixini yenidən canlandırmaq üçün qiymətli material verə bilər.

Digər tərəfdən insan kəllələri olan həmin təbəqədə qaban köpək dişləri və nəslə kəsilməmiş digər heyvanların qalıqları aşkar olunmuşdur. Onlar bu kəllələrin yaşının müəyyən edilməsində istiqamətverici ola bilərdi. R.M.Qasimova qeyd etmişdir ki, Azərbaycanın paleoantropologiyasında çoxlu coğrafi və xronoloji boşluqlar vardır [yənə orada, 161]. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Qobustan yaşayış məskəninə arxeoloji tapıntıların yaşının müəyyən edilməsi radiokarbon üsulu ilə aparılmamışdır. Tapıntıların kifayət qədər dəqiq müəyyən olunmamış yaşına və onların natamamlığına baxmayaraq, ehtimal etmək olar ki, Qobustandakı insan kəllələri avropoid tipli uzunbaşlı, dar sifətli, tünd dərilili insana, Xəzər tipinin yerli variantlarından birinə məxsus olmuşdur [99, 162].

Beləliklə, hətta, bu cüzi material Qobustanda qədim Aralıq dənizi tipinin olmasını ehtimal etməyə imkan verir [yənə orada, 160]. Bu nəticələrin təsdiqi kimi, Öküzlər, Maral (№5) və Qayaarası düşərgələrindən tapılmış əmək alətlərinin kapsi mədəniyyəti alətləri ilə oxşarlığını göstərmək olar.

Bu mənada tədqiqat nöqtəyi-nəzərindən Xəzər dənizinin qərb (Qobustanın timsalında) və şərq sahilləri tunc dövrü kurqanlarının müqayisəli təhlili böyük maraq doğurur. Müəyyən mənada bu kurqanlar dəfn mərasimi, qəbirlərin səmti, oxranın mövcudluğu və qismən saxsı qablara görə oxşardılar. Hər iki bölgənin kurqanları torpaq quyu, su, daş qutu olan daş yığımı və ya daşlardan ibarət dairə şəklində təqdim olunurlar. Mərhumlar qıvrılmış vəziyyətdə, başları əsasən şərq və ya şimal-şərq səmtində dəfn olunmuşlar [246,25-42; 43,126-151]. Qeyd edək ki, Qobustanda iki kurqanda skeletlərin səmti cənub-qərbə qalanları isə şimal və şimal-şərqə yönəlmişdir. Xəzər dənizinin şərq sahilə və Türkmənistanın yaşayış məskənlərində aşkar olunmuş saxsı qablar kobud şəkildə, naxışsız və ya cüzi həndəsi ornamentlə hazırlanmışdır. Qobustanın tunc dövrü qəbirlərində tapılmış ləvazimat şərqə Xəzəryanı düşərgələrdə aşkar olunmuşlarla müəyyən mənada oxşardır. Bu barədə hələ 1977-ci ildə Formozov xatırlatmışdır [201,49]. Həmçinin hər iki bölgədə tunc məmulatı (metalın tərkibinə görə oxşar-qalay tuncu) aşkar olunmuşdur [246. 78; 43, 129]. Qeyd edək ki, geoloji və geokimyəvi məlumatlara görə, Azərbaycanda, habelə Zaqafqaziyada qalay yataqları yoxdur və buna görə tunc məmulatlarının tərkibində qalay cüzi miqdardadır [70, 64]. Arxeoloqlar N.M.Vinoq-radova və Y.Y.Kuzmina hesab edirlər ki, «...dəfn olunma mərasiminin kurqanaltı ayinləri, şərqə səmt və saxsı qablar III Volqaboyu doğrama mədəniyyəti üçün səciyyəvidir, qəbilələrin daş quruluşu, mərasimlərində odun rolu Andronov təsirini göstərir. Beləliklə, Xəzəryanı və Türkmənistan qəbiristanları və quyular yaxınlığındakı düşərgələr doğrama mədəniyyət birliklərinə məxsus olan çoban tayfaları tərəfindən tərk edilmişdir, lakin onlar Fedorov tipli Andronov əhalisinin təsirini hiss etmişlər». [43, 129]. Təəssüf ki, müəlliflər Xəzər dənizinin qərb sahilinin, xüsusilə Qobustanın qiymətli arxeoloji məlumatlarından istifadə etməzlər,

İran və Orta Asiyanın cənubunda yaşayan əkinçi xalqların çöl tayfalarının mədəni inkişatına hər hansı bir təsirini inkar edirlər. Bununla yanaşı, arxeoloqlar qoyunçuluqla məşğul olan əhalinin gəlmə olduqlarını, onların Volqaboyu və Uralətrafı ərazilərdən cənuba gəldiklərini qeyd edirlər [yenə orada, 130-131].

Qobustanda hələ erkən üst paleolit dövründə yaşayış olmasını və həyatın burada fasiləsiz olaraq orta əsrlərədək davam etməsini nəzərə alsaq (bunu arxeoloji məlumatlar təsdiq edir) və dəfn mərasimində, səmt məsələsində (şərq və ya şimal-şərq), tunc məmulatlarında metalın tərkibi, saxsı qabların bəzi oxşar cəhətlərini xatırlatsaq, onda qərbi Xəzəryanı bölgələrdən şərqə köçmə haqqında fikir söyləmək mümkündür. Onu da qeyd edək ki, Qobustanın paleoantropoloji nümunələri tipinə görə Türkmənistan qəbiristanlıqlarından tapılmış kəllələrlə müəyyən qədər oxşardırlar. Lakin yaşına görə çox-çox qədimdirlər. Hər iki bölgənin kəllələrini tədqiqatçılar Aralıq dənizi tipinə aid etmişlər [99,158-162; 43-131]. Bu problemi nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu ehtimallar daha ətraflı tədqiqat tələb edir və gələcəkdə Avrasiya mədəniyyətlərinin xronologiyasının təsdiqi üçün vacib istiqamətverici amil ola bilər.

Digər etibarlı, xronoloji cəhətdən istiqamətverici amil vəhşi öküz, maral və leopardların təsvirləridir. Belə ki, Azərbaycanda bu heyvanların peyda olmaları vaxtı nisbətən dəqiq müəyyən olunmuşdur. Qobustanda real ölçülü öküz təsvirləri qayaüstü rəsmlərin yaşını müəyyən etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir (şək. 5; 6; 24; şək. 75-a,b; ill. 12; 28; 29; 35) Çünki, bu heyvanlar üst pleystosen dövrü faunasına aid edirlər. Aşağı Lojeri (Fransa) (şək. 75-a) və Foz-Koa (Portuqaliya) (ill. 103) turlarının Qobustan öküz - tur təsvirləri ilə son dərəcə oxşarlığı faktını nəzərə alaraq, onların xronoloji cəhətdən eyniliyi qənaətinə gəlmək olar. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, arxeoloji ədəbiyyatda bərqərar olmuş ənənəyə görə, paleolit dövrü qayaüstü rəsmlərinə yalnız nəslə kəsilməmiş pleystosen faunası təsvirlərini aid edirlər. Lakin pleystosen dövründə indi nəslə kəsilməmiş heyvanlarla yanaşı, son vaxtlaradək mövcud olmuş nəcib maral, ceyran və kulanlar da yaşamışlar [11,5-18; 165,7-8]. Onlar ov obyektinə olmuşlar. Sümük qalıqları tez-tez paleolit abidələrində aşkar olunur [Qeyd: Qaya arasında aparılmış qazıntılar zamanı əksəriyyəti ceyrana aid olan külli miqdarda osteoloji materiallar tapılmışdır, 165, 7,8]. Buna görə də onların bəzilərinin paleolit rəssam tərəfindən həkk olunması istisna deyildir. Azərbaycan ərazisində paleolit dövrü ovçusunun əsas obyektinin öküz olması ehtimalı ilə razılaşmaq olar. Ov ayinləri ilə əlaqədar, məhz bu heyvanların təsvirləri qayalarda həkk olunmuşdur.

Faunanın nisbi təkamülünün nümunələri əsasında onların təsnifatını tərtib etmək olar. Belə ki, onlar yalnız petroqliflərə deyil, həm də oxra ilə rənglənmiş (leopard xallı marala hücum edir. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 24-c Ne-li daş) nadir təsvirlərə də şamil edilir [162,7-9], (şək.3). Azərbaycanın qayaüstü incəsənəti üzrə təxminən dövrləşdirilmə aşağıdakı kimidir:

1. Qədim öküz-tur dövrü. Bu dövrdə nəslə kəsilməmiş fauna təmsilçisi - öküz-turların primitiv-təbii təsvirləri, həmçinin klaviform təsvirləri, qadın işarələri. yandan və başsız paleolit «Veneralar» və əks-barelyefi texnikasında həkk olunmuş təsvirlər təqdim olunur (ill.58-a).

Erkən ovçular və mərasim rəqsləri təsviri (ill. 64; şək. 45), çoxsaylı qayıq təsvirləri bu dövr üçün səciyyəvidir. Bu dövr öz növbəsində bəzi əlavələrlə dörd üslub qrupuna (Lerua-Qurana görə) bölünür:

I üslub. Kiçikdaş dağının Qayaarası düşərgəsindəki öküz başının təsviri, həmçinin Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, Öküzlər-2, Kəməzə yaşayış məskənlərindəki ayrı-ayrı daşlar üzərində öküz başı təsvirləri. Şonqar (şək. 6, 7). Böyükdaşın yuxarı səkisi 33 (45) №-li daş və ehtimal olunan qadın işarəsi (Böyükdaş dağı, aşağı səki, 8№-li daşdan şimala) (ill. 73; 74).

II üslub. Təbii ölçülü öküz təsvirləri, əks-barelyef insan təsvirləri (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 65. 29№-li daş) (ill. 29;12).

III üslub. Qısa ayaqlı və gen bədənli öküz təsvirləri (ill. 35), Böyükdaş dağı, yuxarı səki 29, 65 №-li daşlardakı klaviform işarələri (şək. 70).

IV üslub. 1) Ox və kamanlı kişi ovçuların əks-barelyef təsvirləri (ill. 14; 15); 2) Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki Öküzlər-2, Kəməzə, Kiçikdaş dağının Qayaarası və Şonqar dağının yaşayış məskənlərinin mədəni təbəqələrində aşkar olunmuş ayrı-ayrı daşlar üzərindəki təsvirlər (ill. 13, 14, 56, 98 (13,14, 101(7) şək. 54-e). Burada, əsasən ovçular, qadınlar, öküzlər və qayıq rəsmləri təqdim olunur.

II Vəhşi atlar və öküzlər dövrü (əhliləşmişlərdə daxil olmaqla). Burada vəhşi öküz və kulanların ovlanması səhnəsinin təsvirləri təqdim olunur. (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 45 №-li daş (ill. 22; 23). Bu dövrdə əhliləşdirilmiş, öküzlərin real təsvirləri meydana çıxır (yənə orada, 45 №-li daş), (ill. 21). Mərasim-ovsun mənasını daşıyan rəsmlərə də rast gəlinir (kollektiv rəqslər, qurbankəsmə səhnələri və s. Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 67 №-li daş), (ill. 62).

III. Marallar dövrü. 1) Maral və dağ keçilərinin çoxsaylı təsvirləri. Rəsmlər real ölçüdə təsvir olunmuşlar, vəhşi qaban və ev heyvanlarının təsvirləri də həkk olunmuşdur. (Cingirdağ, Yazılıtəpə, 4, 9, 92, 33, 54 №-li daşlar, Böyükdaş dağının yuxarı səkisi 46 №-li daş, aşağı səkisi 10 №-li daş), (şək. 25-b, c; ill. 25; 26; 37; 38: 49); 2) İnsanların ov səhnələrində və mərasim-ovsun səhnələrindəki üslub təsvirləri (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi. 59 №-li daş (şək. 19; 20; 21-a, b).

IV Keçilər dövrü. I qrup - Kiçikdaş dağında maral və Cingirdağda keçi təsvirləri (Cingirdağ 13. 33, 36, 63, 54 №-li daşlar; Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 42 №-li daş, cənub tərəf) (şək. 76 a, b, c, d), II qrup - Kəlbəcər, Gəmiqaya (21, 33, 34, 54 №-li daşlar) və Abşerondakı heyvan təsvirləri (şək. 22-a,b; 24 ill. 39; 40; 41; 42; 43: 44). Yeni obrazlar - buynuzlu keçilər, dairə şəkilli günəş işarəsi (Gəmiqaya 21 №-li daş) meydana çıxır (şək. 77; 78). İnsan təsvirləri yandan və üzdən, hərəkətdə (heyvanı təqib edərək, rəqs və ya ovsun ayinlərini yerinə yetirərkən) təqdim olunurlar (şək. 23).

V Dəvə dövrü. Dəvələrin, şirlərin sxematik təsvirləri, atlı və ov səhnəsi təsvirləri (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi. 90, 103 №-li daş və aşağı səkisi, 155 №-li daş. Kiçikdaş dağı 37№-li daş, Yazılıtpə 24, 42, 38. 40 №-li daşlar), latın, ərəb və fars yazıları (şək. 32; ill. 50:51).

Nəzərdən keçirdiyimiz materiallar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Üst pleystosen dövründə ovun əsas obyektı sürü halında yaşayan iri heyvanlar idilər. Ova kollektiv halında gedirdilər. İnsan təkbaşına qida əldə edə bilmirdi. Qobustan qayaüstü təsvirlərində də aparıcı yeri əsas yaşayış mənbəyi olan heyvanlar - öküz-tur, vəhşi at və başqaları tuturdu. Lakin pleystosenin sonu holosenin əvvəlində iqlim şəraiti dəyişilir. Buna müvafiq olaraq ov obyektı də dəyişir. Bu dövrdə qayaüstü incəsənətdə müasir holosen faunasının (maral, keçi, vəhşi qaban, quş və s.) təsvirləri meydana çıxır.

Neolit və tunc dövrləri abidələri

Azərbaycanın neolit və tunc dövrləri petroqliflərinin süjetlərində ov üslubu izlənilir. Həkkolunma üslubuna görə, onlar üst paleolit və mezolit dövrlərinin rəsmlərindən fərqli olaraq daha sxematik tərzdə çəkilmişlər. Neolit və tunc dövrünün petroqliflərində insan təsvirlərinin faiz nisbəti bir qədər azalır. Daha çox heyvan təsvirləri müşahidə olunur. Üslub xüsusiyyətlərinə görə, bu dövrün rəsmlərini 2 qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daha real təsvir olunmuş heyvan rəsmlərini aid etmək olar. Məsələn, Kiçikdaş dağında maral və Cingirdağda (33, 54№-li daşlar) keçi təsvirləri. Burada, bəzi heyvan təsvirlərində neolit dövrünün ənənələri qorunub saxlanmış, lakin onların məzmunları daha geniş və rəngarəngdir. Onlardan bəziləri sakit, digərləri rəqs edən vəziyyətdə - arxa pəncələri üzərində bir-birinə qarşı təsvir olunmuşlar (Böyükdaş, yuxarı səki, 42№-li daş (cənub tərəf); Yazılıtpə (13, 63, 54, 36 №-li daşlar), (şək. 76-a,b,c,ç,e).

İkinci qrupa Kəlbəcər, Gəmiqaya (21№-li daş) və Abşerondakı (şək. 22-a,b; 24; ill. 39; 40; 41; 42; 43; 44) heyvan təsvirləri aiddir. Çəkilmə üslubuna və məzmununa görə, ikinci qrup petroqlifləri Qobustanın sonrakı dövr təsvirlərinə yaxındır. Bu rəsm qrupunda yeni meyillər aydın izlənilir. Yeni obrazlar - buynuzlu keçilər, dairəvi günəş işarəsi (Gəmiqaya 21№-li daş) meydana gəlir (şək. 79;80). İnsan təsvirləri hərəkətdə (heyvanı təqib edərkən, rəqs və ya ovsun ayinlərini yerinə yetirərkən) təqdim olunurlar (şək. 23). Gəmiqayanın Nəbiyurd adlanan yerində 2002-ci ildə aşkar olunmuş yaşayış məskəni, qəbiristan, saxsı qabların qırıqları tədqiqatçılar üçün bəzi qayaüstü təsvirlərin (insan, keçi və marallar təsvirləri) yaşını müəyyən etmək üçün əsas olmuşdur (e.ə. IV minilliyin sonu - III minilliyin əvvəli) [254, 125- 126].

Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərinin yaşını müəyyən edərkən, arxeoloqlar yaşayış məskəninə və e.ə. III minilliyə aid olan dairəvi tikilinin qalıqlarını əsas götürmüşlər. Bu yerdə *şurf* vasitəsilə erkən tunc dövrünə aid mədəni təbəqə aşkar

olunmuşdur. Burada bıçaqvari lövhəciklər, obsidiandan hazırlanmış ox ucluqları və səciyyəvi yarımşara bənzər tutacaqları olan sadə və hamar qablar aşkar edilmişdir. Mədəni təbəqə, qayaüstü təsvirlər və daimi yaşayış məskənlərinin mövcudluğunu arxeoloqlar zəngin otlaqları olan yüksək dağ bölgələrində intensiv məskunlaşma ilə əlaqələndirirlər (87, 491-492; 243,53).

Qobustanın, Gəmiqayanın, Kəlbəcərin və Abşeronun neolit və tunc dövrü abidələrinin xronologiyası tədqiqatçılar tərəfindən hərtərəfli öyrənilmiş və bunun nəticəsində onların yaşı kifayət qədər dəqiq təqdim olunmuşdur. Bundan əlavə, Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərində bəzi elementlər onları neolit, eneolit və tunc dövrünə aid etməyə imkan verir (236.34-36).

Beləliklə, Azərbaycanın neolit və tunc dövrü petroqliflərini nəzərdən keçirərək, biz müəyyən edirik ki, çəkilmə üslubuna və məzmununa görə hər iki qrupun təsvirlərini marallar və keçilər dövrünə aid etmək olar.

Erkən dəmir dövrü və orta əsrlər abidələri

Bu bölmədə e.ə. II minilliyin II yarısından başlayaraq orta əsrlərin sonunadək yaradılmış qayaüstü təsvirlər nəzərdən keçirilir.

Nəzərdən keçirilən dövr Qobustanın qayaüstü incəsənətində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə səciyyələnir. Təsvirlər daha çox sxematik olur. Rəsmlərin çəkilməsində yeni üslub tərzini meydana çıxır. Yeni ifadə tərzində süvari ov səhnələri və maralların təqibi səhnəsi. (Yazılıtpə. 9. 38. 40. 90.136 №-li daşlar; Böyükdaş, yuxarı səki, 103 №-li daş; Gəmiqaya, 54 №-li daş) meydana çıxır (şək. 22-a,b; 49: ill.64). Qolsuz antropomorf fiqurları bu dövrün vacib təzahürüdür (şək. 81).

Təsvirlərdə izlənən səciyyəvi xüsusiyyət qurbankəsmə səhnələridir (Yazılıtpə, 24, 25 №-li daşlar). İ.Cəfərzadə bu səhnələri e.ə. II və I minilliklərə aid edir. Məzmununa görə daha erkən - maral və keçilər dövrünün təsvirlərindən qalma çoxlu elementlər saxlanılmışdır. Bu dövrə, həmçinin, bəzi həndəsi təsvirlər, ayrı-ayrı xaçabənzər şəkillər və ya dairəyə salınmış petroqliflər şamil edilir. Baykalyanı, Lena çayı [131, 129, 131], Amur ətrafının [111. tablo № 91,92,93] analoji yazıları ilə müqayisəli təhlil nəzərdən keçirdiyimiz rəsmləri tunc dövrünə aid etməyə imkan verir.

Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeronun qayaüstü kolleksiyaları böyük maraq doğurur. Bu rəsmlər üslubuna görə Qobustan abidələrinə yaxındır. Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində dəvə karvanlarının təsviri xüsusilə diqqətəlayiqdir (Böyükdaş dağı, aşağı səki, 155 №-li daş), (şək. 32).

Beləliklə, e.ə. II-I minillikdən orta əsrlərədək Azərbaycan qayaüstü rəsmlərini nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üslubuna və kompozisiyaya quruluşuna görə heyvan və insan təsvirləri dövələr dövrünə aiddir.

Əldə olunmuş nəticələrə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, tunc dövrü petroqlifləri arasında yeni süjetlər, araba və atların təsviri meydana çıxır. Bu dövr

üçün heyvan bədənlərinin çoxsaylı həndəsi fiqurlara parçalanması üslubu səciyyəvidir. Buna oxşar təsvirlərə tunc dövrü Monqolustan təsvirlərində rast gəlmək olar (129. 82.şək. 27) (şək. 82).

Beləliklə, qayaüstü rəsmlərin yaşını müəyyən edərkən, təsvirin üslubundan başqa həkkolunma texnikası (bax: Fəsil 2.2) və patinləşmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Patinləşmə daş və qayaların səthini parlaq qabıq şəklində, qaradan sarı rəngədək hamar edən, necə deyərlər, səhra qaralmasıdır. Bu qaralmanın yaranması barədə mütəxəssislərin fikirləri müxtəlifdir. Ehtimallardan biri - daş süxurlarının günəş istisinin təsiri nəticəsində tərləməsi ya da dəmir və manqan məhlullarının ifrazıdır [96,152]. Belə hallara bir çox dağ süxurlarında təsadüf olunur.

Hələ keçən əsrin 50-ci illərində alimlər sübut etmişlər ki, qaya səthi üzərində əmələ gələn parıltılı qabıqlar daşın növündən asılı deyil. Bu səthin tərkibinə dəmir və manqan turşuları daxildir. Bunlar isə vaxtaşırı qayalardan sızılan məhlullarla nəmlənir və ya daşın səthi üzərində yığılıb qalan boş yığılmalar arasından süzülür [44, 30; 45, 76]. Bu sızıntı yığılmalarında silisium turşusu (və ya fosfor turşusu) və manqan birləşmələrinin müəyyən edilməsində bəzi göbələk və birhüceyrəli yosun növlərinin mikroorqanizmləri mühüm rol oynayırlar [44, 41]. Beləliklə, dəmir və manqan turşuları, birhüceyrəli yosun koloniyaları və günəş şüalarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində qaralmanın parıltılı qabıqları əmələ gəlir.

Azərbaycanda patinləşmə Kəlbəcər, Gəmiqaya, Naxçıvan dağ süxurlarında və Qobustan qayalarının əhəngdaşı səthində müşahidə olunur. Məsələn, Böyükdaş dağının yuxarı səkisində yerləşən Yeddi Gözəl mağarasında üzərində rəsmlər olan qayanın səthi açıq terrakota (sarı və ya qırmızı gil) rəngli parıltılı qabıqla örtülmüşdür.

Əhəngdaşından olan qayaların daxilində minilliklər ərzində duzların miqrasiyası prosesi gedir. Yağışdan sonra qayalar həm nəmlənir, həm də onların dərin qatlarında kalsium duzlarının yuyulub çıxması baş verir, qayaların səthində isə kalsit qabıqları əmələ gəlir. Keçən əsrin 80-ci illərində arxeoloqlar ehtimal etmişlər ki, «qoruyucu qabıqların yaranması prosesi, onun sürəti və qalınlığı rəsmlərin yaşını müəyyən etmək üçün real əsas ola bilər» [40, 52].

Gəmiqaya və Kəlbəcərdə günəş şüaları nəticəsində 3000m hündürlükdə daşların səthi qara və sarı rəngli çalarlarda parıltılı qabıqla örtülmüşdür. Bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar ola bilsin ki, Azərbaycanın bəzi qayaüstü təsvirlərinin yaş problemini həll edəcəkdir. Digər istiqamətverici amillərin olmadığı üçün patinləşmə dərəcəsi petroqliflərin nisbi yaşının müəyyən olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan qayaüstü incəsənət abidələrinin dövrləşdirilməsi üzrə tədqiqatçıların fikirlərinə və dünyanın analoji abidələrinin tədqiqat materiallarına əsaslanaraq, Azərbaycan petroqliflərinin aşağıdakı şəkildə dövrləşdirilməsini təklif edirik:

I. Ən qədim erkən mərhələ - son pleystosen və erkən holosen dövrü öküz-tur dövrü - ən erkən hüdudu e.ə. 34000-ci ilə aid edilir. Bu dövr, öz növbəsində dörd üslub qrupuna bölünür:

I üslub orinyak üslubu (e.ə. 34000-ci il): Kiçikdaşın Qayaarası düşərgəsindəki öküz başı təsviri, həmçinin Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki Öküzlər-2, Kəməzə yaşayış məskənində, Şonqar dağında (şək. 8, 9, 10) ayrı-ayrı daşlar üzərindəki, Böyükdaşın yuxarı səkisi, 33 (45) №-li daşdakı öküz başı təsvirləri və Böyükdaş dağının aşağı səkisi, 8 №-li daşdan şimala qadın işarəsi ehtimal olunan abidə (ill. 72; 73).

II üslub - solütre-madlen üslubu (e.ə. 19000-15000-ci illər): Təbii ölçüdə öküz təsvirləri, qadınların əks-barelyef təsvirləri (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 65, 29 №-li daş) (ill. 12; 29).

III üslub - madlen üslubu (e.ə. XV-XIII minillik): Qısa ayaqlı və gen bədənli öküz təsvirləri (ill. 19; 34; 36) klavitorm işarələri (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 29 65 №-li daşlar).

IV üslub madlen-mezolit üslubu (e.ə. XIII-VIII minillik): 1) Kişi ovçuların əks-barelyef təsvirləri və ox-kamanlı ovçu təsvirləri (ill. 14; 15); 2) Böyükdaş dağının yuxarı səkisində yerləşən Öküzlər - 2, Kəməzə, Kiçikdaş dağının Qayaarası və Şonqar dağının mağaralarının mədəni təbəqələrindən aşkar olunmuş ayrı-ayrı daşlar üzərindəki təsvirlər (şək. 72; ill. 56; 98; 101). Burada, əsasən ovçu, qadın, öküz və qayıq təsvirləri təqdim olunur.

II. Neolit dövrü - vəhşi at və öküzlər dövrü (e. ə. VII- VI minillik)

Vəhşi öküz və kulanların ovlanması səhnəsi (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, Ovçular mağarası, 45 №-li daş) (ill. 22; 23), əhliləşdirilmiş öküzlərin real təsvirləri (yenə orada, 45 №-li daş) (ill. 30-a,b). Böyükdaş dağının yuxarı səkisi. 67 №-li daş), (ill. 62).

III. Eneolit dövrü - Maral və keçilər dövrü (e.ə. VI-IV minillik)

1) Maral və keçilərin çoxsaylı təsvirləri. Rəsmlər real ölçüdə təqdim olunurlar. Vəhşi qaban və ev heyvanlarının da təsviri vardır. (Cingirdağ, Yazılıtpə, 4, 9, 92, 33, 54 №-li daşlar, Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 46 №-li daş; aşağı səki, 10 №-li daş) (şək. 17; 26-b, c; ill. 25; 26; 38; 49).

2) Ov səhnələrində və mərasim-ayın səhnələrində insanların üslub təsvirləri (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 59 №-li daş) (şək. 19; 20; 21-a, b).

IV. Tunc dövrü - keçilər dövrü (e. ə. IV-III minillik) 2 qrupa bölünür: I qrup - Kiçikdaş dağında maral və Cingirdağda keçi təsvirləri (13, 33, 36, 63, 54 №-li daşlar) Böyükdaş dağı (yuxarı səki, 42 №-li daş (cənub tərəf) (şək. 75).

II qrup - Kəlbəcərdə, Gəmiqayada [21 №-li daş] və Abşeronda (şək. 22 a,b; 24; ill. 39; 40; 41; 42; 43; 44) heyvan təsvirləri, buynuzlu keçi təsvirləri, dairə şəkilli günəş işarəsi [Gəmiqaya - 21 №-li daş] (şək. 76; 77), araba və digər təsvirlər (şək.78).

V. Dəmir dövrü (e.ə. II-I minillik)

Maralların təqibi səhnəsi (Yazılıtpə, 9, 38, 40, 92, 136 №-li daşlar; Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 103 №-li daş; Gəmiqaya, 54 №-li daş) (şək. 21-a-b; 36; 47; 49), qurbankəsmə səhnələri (Yazılıtpə, 24,25 №-li daşlar), qolsuz antropomorf fiqurlar (şək. 81), Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeronun bəzi insan, keçi və maral təsvirləri.

VI. Orta əsrlər dövrü (I-XVIII əsrlər)

Dəvə karvanları təsvirləri (Böyükdaş dağı, aşağı səki, 155 №-li daş) (şək. 32), nizə ilə silahlanmış atlılar, işarələr və damğalar, islam dini məzmunlu yazılar və təsvirlər (Böyükdaşın aşağı səkisində mehrab təsviri, ərəb və fars yazıları).

IV FƏSİL

AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİNİN SEMANTİKASI

Azərbaycan qayaüstü təsvirləri qədim Azərbaycan əhalisinin müxtəlif dini təsəvvürlərinin formalaşmasının öyrənilməsinə imkan yaradır. Üst paleolit, mezolit, neolit və digər dövrlərin petroqlifləri, qədim arxeoloji komplekslər əsasında ayin təsəvvürlərinin rəngarəngliyini müşahidə etmək olar. Qədimdə Azərbaycan əhalisi arasında animizm, totemizm və ulduz ayinləri kimi etiqadlar mövcud olmuşdur.

Animizm - bəşər mədəniyyətinin erkən mərhələlərində meydana gələrək inkişaf etmiş və yer üzünün bütün dinlərinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Etnoqrafiyada elə bir din yoxdur ki, animizmi qəbul etməsin. Totemizm, ovsunlarda, fetişizm, mərhumlara sitayiş, ibtidai dinin bütün formalarında mustə dövründən üst paleolitə keçid zamanı ruhlar, onların mənəvi müəmmalı təsiri haqqında təsəvvür, yəni animistik təsəvvürlər mövcud olmuşdur. Bu özünü, əlxlüsüs dəfn mərasimlərində əyani büruzə vermişdir. İbtidai dövrdə təbii fəlakət qüvvələri, müəmmalı hadisələr qarşısında qorxu animistik təsvirlər əmələ gətirmişdir. İbtidai insanlar çoxsaylı ruhlar dünyasında yaşayırdılar.

Müqəddəs dağlara sitayiş ən qədim və geniş yayılmış adətlərdən biridir. Sonralar dağlara sitayiş bəzi dinlərə keçmişdir. Hindistanda Himalay dağlarına, Fələstin yəhudiləri Sinay dağına, Yunanıstanda Olimp dağına sitayiş edilmişdir. Mərkəzi Asiyanın (Monqolustan, Qazaxıstan, Özbəkistan və s.) ən hündür dağ zirvələrində dağların ruhu üçün qurbangahlar olan daş qalaqları «obo» yığırdılar. İndi də buradan keçənlər «obo»ya nəinki daş, həmçinin şirniyyat və ya kökə qoyurlar. Bu nəzirlər yerli əhaliyə iltifat üçün dağların ruhuna verilirdi [127.39].

Kökləri ilə uzaq keçmişə gedib çıxan dağlara və daşlara sitayiş Azərbaycanın bir çox rayonlarında öz əhəmiyyətini saxlayır. Onlardan Xızı rayonunda Şahbuz [213,19]. Beşbarmaq dağlarını, Qobustanda Cingirdağı (əvvəllər Cingir Baba adlanırdı), Qonaqkənddə Həzrət Baba, Ordubad rayonunda Əshabi-Kəhf və Gəmiqayanı göstərmək olar.

Arxeoloqlar dağlara sitayişin mövcud olması və yayılmasını bu cür izah edirlər ki, dağ zirvələrinin göylərə ucaldığı və bura buludların yığıldığı, ildırımlar çaxdığı yer olduğu üçün (ildırıma səbəb olan təzahürlərdən - bulud və yağışlardan əkinçilik, məhsuldarlıq insanın firavanlığı üçün əsasdır) bu dövrdə dağlara və onların ruhlarına sitayiş əmələ gəlmişdir [222, 384].

Qobustanda hal-hazırda da qədim ənənə saxlanılmışdır - yerli camaat üçün toy günü Böyükdaş dağını ziyarət etmək mütləq mərasimdir. Bu, dağlara ehtiramın qədim formalarının qalıqlarıdır.

Son illər ərzində Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin öyrənilməsi sayəsində əldə olunmuş materiallar qayaüstü incəsənətlə dağ və daşlara sitayiş arasında

əlaqənin olması haqqında fərziyyə irəli sürməyə imkan yaradır. Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcər rayonunda qədim rəssamlar uzaqdan görünən, öz ölçüsü və gözəlliyi ilə insanların diqqətini cəlb edən hündür qayalarda rəsm çəkirdilər. Yəqin ki, keçmişdə nəslin himayədarı kimi sitayiş edilən dağlar müqəddəs dağlara çevrilmişdir. Qobustanda Cingirdağı yerli camaatın Cingir Baba adlandırması da əsassız deyildir.

Cingirdağ adının keçmişdə Dengir, Dengri kimi tələffüz olunması da maraqlıdır. Tenqri «Oğuznamə»nin uyğur variantında ən ali Allah mənasını verir. Alban tarixi mənbələrindən məlum olur ki, Tanqrixanın daş müqəvvası olmuş, burada at və ya digər heyvanları qurban kəsmişlər [266,98,209-210,223].

Qobustan dağının ətraf ərazilərində (Böyük Qobustan ərazisinin, xüsusilə Qobustan qəsəbəsi əhalisinin şifahi məlumatları - M.F.) və Ordubadda (Gəmiqaya dağında) qayaüstü incəsənətin dağlara sitayişlə əlaqəsi haqqında təsəvvürlər saxlanılmışdır [237, 12].

Qobustan ətrafındakı müqəddəs yerlər - pirlər zirvəsi yastı dağ mənzərəsi ilə uyğunluq təşkil edir.

Kiçikdaş dağında Qaraatlı piri vardır. Müqəddəs ocaq qaya üzərində yerləşir. Böyükdaş dağının aşağı səkisində İmam Əlinin ayaq izi hesab olunan çuxurlu daş vardır. Bu daşdan bir qədər aralı, 117 №-li qaya üzərində mehrabı xatırladan təsvir həkk olunmuşdur. Qobustan dağlarının daşları üzərində qayaüstü təsvirlərin yaranması təcrübəsi həm dağlar, həm də daşlara sitayiş haqqında təsəvvürlərlə bağlıdır. Kiçikdaş dağında, Qaraatlı piri yaxınlığında təbii çuxurlu qaya vardır. Buraya insanlar niyyət etmək üçün qayaya gəlirlər. Niyyətlərin həyata keçməsi üçün, adətən qayaya mıx vurub oraya və ya yaxınlıqdakı dağdağan ağacının (Qafqaz dağdağanı - *Celtis caucasica* Wiii) budaqlarına kiçik parça kəsikləri bağlayırlar.

Daşdan təsvirləri həkk etmək üçün material kimi geniş istifadə olunması onun uzun ömürlüliyü haqqında təsəvvürlərlə əlaqədardır. Bu isə daşa sitayiş üçün əsas hesab olunur. Azərbaycanda bu sitayiş müxtəlif növlərə bölünür: dağ, qaya, daş və çaydaşına sitayiş. Azərbaycanın bəzi rayonlarında qəbirlərə qara daş da qoyurdular və belə düşünürdülər ki, insan öldükdən sonra onun ruhu bu daşa keçir. Çox güman ki, elə bu məqsədlə də kiçik insan heykəlləri basdırılırdı [10, 81].

Kökləri ilə uzaq keçmişə söykənən daşlara sitayiş hal-hazırda da Şərqi Hindistanın dağ rayonlarının bir çox tayfa və xalqlarında öz mənasını itirməmişdir [113, 175-188].

Daşlara fəvqəltəbii xüsusiyyət vermək, onlara sehrlı qüvvə kimi baxmaq və ovsun mərasimlərində istifadə etmək bir çox dünya xalqlarına yaxşı məlumdur. Məsələn, Mərkəzi Avstraliya tayfalarında yerli əhali şər qüvvələri qovmaq üçün daş atırdı. Bunun nəticəsində həmin yerlərdə minlərlə daş qalaqları yaranırdı. Daşdan ovçuluq və yağış ovsunlarında geniş istifadə olunurdu [280, 53]. Qobustanda aparılan arxeoloji ekspedisiyalar zamanı qəbirlərdən külli miqdarda

üzərində qayaüstü təsvirlər olan daş-qayalar aşkar olunmuşdur [167, 99-103; 246, 42]. Bütün bunlar daşların ayın üçün nəzərdə tutulması haqqında fikir irəli sürməyə imkan verir.

Üst paleolit mədəniyyətində animistik konsepsiyanın ən parlaq daşıyıcıları bütün bəşəri başlanğıc təcəssümü olmuş qadın əcdadı obrazıdır. Bəzi arxeoloqların fikrincə, qadının «xüsusi mövqeyi» və ona sitayiş hələ orinyak-solütre dövründə meydana gəlmişdir. [180, 257] Bu mühitdə «ümumi qadın» obrazı hakim mövqə tuturdu. Bunun bədii sübutu Qobustan qayalarındakı sifətsiz qadın təsvirləri və paleolit dövrünün əksər «Venera»larıdır [68, 281, 226; 166, 92-95; 145, 200-203]. Mifoloji fantaziyalarla dolğun olan «ümumi qadın» obrazı nəslin artmasına nəzarət edən əcdad ana-başçını təcəssüm etdirirdi.

Hələ üst paleolit orinyak dövründə qadının antropomorf təsvirləri dünya təsəvvürlərinin və ideyalarının yaradıcılarından birinə çevrilir. Bu mövzu özünü həm süjet formasında, həm də işarə yazılarında göstərirdi. Başsız qadın bədənlərinin real və sxematik təsvirləri yeni həyatın sonsuzluğunu əks etdirirdi. Bununla əlaqədar, Böyükdaş dağındakı «başsız» hamilə qadın fiqurları maraqlı doğurur (yuxarı səki, 49 №-li daş), (ill. 58).

«Ümumi qadın» obrazı əvvəlcə kiçik formalarda məhdudlaşdı, sonralar, madlen dövründə isə mağaraların qayaları və divarlarında tək qadın təsvirlərinə rast gəlinir. İbtidai incəsənətin yüksəliş dövrü üst paleolit ortalığı və sonuna təsadüf edir. Bu dövrdə ən geniş yayılmış süjet qadın elementlərini əks etdirən obrazlardır. Oturaq həyat şəraitində qadın-əcdad, nəslin davamçısı, ocağın qoruyucusu və ovçu - ovsun ayınlarını yerinə yetirən olmalı idi [76, 402-404].

Etnoqrafik müqayisələrin aparılması paleolit incəsənəti abidələrini düzgün şərh etməyə imkan yaradır. Bizim günlərdə qorunub saxlanılan yeganə ayın Qərbi Mikroneziyanın Pelau adalarında «nəslin davamçısı»na sitayişdir [186, 554; 184]. Azərbaycanda da ana nəslinin izlərini saxlamış ayınlar vardır.

Ayınlərdən birinə görə, yaşayış məskəninin qadınları öz aralarından «Şah» seçirdilər. «Şah» xüsusi səlahiyyətə malik idi və müxtəlif mübahisələri həll edirdi. Bundan başqa, Zaqafqaziyadan uzaqlarda yayılmış «al-anası»na özünəməxsus inam qadınların həyatında vacib rol oynayırdı. Kürd qadınlarının və Azərbaycanın digər rayonlarının nümayəndələrinin mövhumatçı təsəvvürlərində hündür kürən qadın zalım və çox böyük gücə malik idi. Bu da həmyerlilərin dərin hörmətinə və qorxusuna səbəb olurdu [9, 165-166]. Paleolit dövrü qadın təsvirləri ilə bağlı ideyalar ibtidai insanların təsəvvürlərinin əsasını təşkil edir.

Çoxsaylı qəbirlərdə biz paleolit dövrü insanının (sonralar növbəti dövrlərin insanları da) axirət dünyasına inamını səciyyələndirən animistik təsəvvürlərin mövcudluğu faktının təsdiqini görürük. Belə qəbirlər Qobustanın Firuz düşərgəsində aşkar olunmuşdur. Arxeoloqlar mədəni təbəqədə 11 insan skeleti aşkar etmiş və onları mezolit dövrünə aid etmişlər. Üstü oxra ilə örtülmüş və

mağaranın içində aşkar olunmuş analoji qəbirlər Azərbaycanın neolit, eneolit və tunc abidələri üçün səciyyəvidir. Belə qəbirlərə Qərbi Avropada da rast gəlinir.

Dəfn ayinlərini tunc dövrünə aid olunan qəbirlər də təsdiq edir. Qobustan mezolit və tunc dövrü qəbirlərinin təmsalında ayinlərin bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar.

1) Bir sıra qəbirlərdə qırmızı oxranın olması;

2) Mərhumla birgə əşyaların, silahların, kəsilmiş qurban qalıqlarının (heyvan sümükləri) olması. Məsələn, tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid olan Qobustan kurqanları 3 növə bölünür: quyusuz kurqanlar, quyu kurqanları və daş qutu kurqanları.

Azərbaycanda kurqanaltı quyusuz qəbirlər ilk dəfə Qobustanda aşkar olunmuşdur [246, 105]. Burada mərhumun üstü qırmızı oxra qatı ilə örtülmüş qəbirlərə də dəfələrlə rast gəlinmişdir (Böyükdaş və Kəvizə dağlarının arasında, 9 №-li kurqan [yənə orada, 31, 41, 42]).

Bu hərəkətlərin ovsun mənası daşdığı danılmazdır. Qan rəngində qırmızı boyanın olması, çox güman ki, həyatın mənası sayılan işığı, istiliyi əks etdirirdi [210]. Bir çox tayfalarda qırmızı boya magiya ilə bağlı idi. Ona zalım ruhları qovan sehrli qüvvə, mərhumun həyat gücünün möhkəmlənməsi kimi baxırdılar. Tunc dövründə qədim qobustanlıların dəfn ayinləri haqqında müəyyən məlumatları kurqanlarda aşkar olunmuş iri mal-qara sümükləri bir daha təsdiqləyir [Qobustan, 10 №-li kurqan], [247, 34, 42]. Əcdadların ruhuna ehtiramla bağlı olan dini təsəvvürlərin öyrənilməsi üçün qədim insan qalıqlarının, köhnə qəbirlərin qazıntısı mühüm materialdır. Tədqiq olunan məsələ üçün Qobustan arxeoloji abidələri böyük maraq kəsb edir. Belə ki, aşkar olunmuş Qobustan qəbirlərinin hamısında mərhumlar bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşlar. Bu, qədim qobustanlıların dəfn mərasimlərinin xüsusi cəhətləri haqqında fərziyyə irəli sürməyə imkan yaradır. Mərhumlar, əsasən şimal və şimal-şərq istiqamətində dəfn olunurdular. Şərq və qərb istiqamətində, yəni günəşin istiqamətində edilən dəfnləri, arxeoloqlar skeletin günəşə meyli ilə əlaqələndirirlər və burada artıq günəşə sitayişin olması ehtimalını irəli sürürlər [139, 62]. Göstərilən dəlillərin natamam olmasına baxmayaraq, onlar Azərbaycanın ən qədim tayfalarının erkən dini təsəvvürlərinin rəngarəngliyi və mürəkkəbliyini sübut edir.

Dinin ən qədim formalarından biri, şübhəsiz ki, totemizmdir.

Müxtəlif dünya xalqları arasında totemizmin yayılması kifayət qədər dəqiq müəyyən olunmuşdur. Tarixi inkişafın erkən mərhələlərində totemizm bu və ya digər formada bütün xalqlara məlum idi. Totemizmin klassik ölkəsi Avstraliya hesab olunur [186, 387-388].

Totemist etiqadlar Azərbaycanda da yayılmışdır. Burada indiyədək totemist dünya görüşünün əks-sədası olan adlara rast gəlmək olur: İlandağ, Maraldağ, Ceyran bulağı və s.

Totemizm izlərinə Qobustan, Abşeron, Kəlbəcər və Gəmiqayanın qayaüstü təsvirləri arasında rast gəlmək olar. Azərbaycan petroqliflərinin xüsusi bölməsini heyvan, quş təsvirləri təşkil edir. Qəbirlərdən heyvan sümüklərinin tapılması nadir hadisə deyildir. Əldə olan materiallar əsasında, ehtimal etmək olar ki, onların bəzilərdən sitayiş obyektinə kimi istifadə olunması totemizm elementlərinin mövcudluğunu təsdiq edir. Arxeoloqlar əcdadlarımızın totem təsəvvürlərinin (bəzi heyvan və bitkilərin ilahi qüvvəsinə inam) paleolit dövründə yayıldığını güman edirlər. Eyni zamanda, həm allahlara, həm də heyvanlara şamil edilən jest dilinin tanış olması kimi çox maraqlı ehtimal irəli sürürlər. Bu, qayaüstü incəsənətdə parlaq əks olunurdu [30, 108]. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, paleolit və sonrakı dövrlərdə insanlar qurbanlıq heyvanların təsvirlərini çəkmişlər. Onlara allahın «nümayəndələri və qurbanların mərasim hərəkətləri»nin rəhbəri olan heyvan - yol yoldaşı kimi baxırdılar [yenə orada, 108].

Totemlər ibtidai insanların baxışlarına və təsəvvürlərinə böyük təsir göstərirdi. Totemlər onlarda qorxu və həyəcan hisləri oyadırdı. Təbiət qanunlarına və onun təbii təzahürlərinə cavab tapa bilməyən ibtidai insanlar bunu totemlərin əzəmətli gücü ilə əlaqələndirirdilər. Bu nöqteyi-nəzərdən, Azıx mağarasından aşkar olunmuş, içərisində mağara ayılarının kəllələri olan yeri göstərmək olar [54. 57]. Belə tapıntılar Fransanın bir çox mağaralarında - Lazare kahasının mərkəzində aşkar olunmuşdur. Kəllə, əl-ayaq qalıqları (daha sonrakı dövrlərə - mustyeyə aid) bir sıra Qərbi Avropa mağaralarında qeyd olunur. Hətta mustyeyə dövründə totemistik təsəvvürlərin nişanələri vardır. Draxenlox (İsveçrə) və Petersxel mağaralarının dərinliklərində xüsusi qaydada düzülmiş mağara ayısının kəlləsi və sümükləri tapılmışdır [145,183 184]. Bunun təsdiqi kimi, Azıx mağarasından aşkar olunmuş mağara ayı balasının kəlləsi xüsusi maraq kəsb edir [yenə orada].

Yazılıtpədə (Qobustan) 25 №-li daş üzərində keçiyə təsvirləri və kiçik çalalar həkk olunmuşdur. Keçiləri sanki çalaların yanına qurban kəsmək və qanın çalalara axması üçün gətirmişlər (şək. 36. 69). Bəzi arxeoloqlar hesab edirlər ki, petroqliflər qədim insanlar üçün allahla ünsiyyət vasitəsi olaraq xahiş və cavabı əks etdirir. Qurbankəsmə adəti olmadan allahla əlaqə aqlaşığımaz idi [30, 103]. Ruhlar kimi totemlər də toxunulmaz hesab olunurdular. Totemlər tam qadağalar sistemilə bağlıdır. Onları öldürmək və yemək olmazdı. Lakin bəzi hallarda qadağa götürülürdü. Məsələn, Berinq dənizinin sahillərində ovda öldürülmüş suitlərin ruhlarını yenidən dənizə qaytarırdılar və bununla, onların yeni həyata qayıtmalarını təmin edirdilər. Belə mərasimlərdə iştirak etmək ovçuların bilavasitə vəzifəsi idi [293, 301-302].

Belə ayinlərdən buşmenlər də istifadə edirdilər. Onların inanclarına görə, öldürülmüş mifik «yağış heyvanları»nın qanı və südü quraqlıqdan yannmış torpağı nəmləndirir [273, 136 137]. Şimal-qərbi Avstraliyanın aborigenləri ayin zamanı daşların üzərindəki heyvan təsvirlərini məhv edirdilər. Bu ayinlər həyatın davamını

sübut edir. Bu isə, ölüm, məhvolma təhlükəsindən və onları dəf etməyin mümkünlüyü ümidindən irəli gələn ibtidai dinin ən vacib vəzifəsidir.

Heyvanlara sitayiş Azərbaycanın qədim tayfaları arasında geniş yayılmışdır. Heyvanların qayaüstü təsvirlərinin müqayisəli təhlili əsasında bu mövzunu nəzərdən keçirək.

Öküzə sitayiş. Azərbaycan petroqlifləri arasında qədim tayfa və xalqların öküzə sitayiş etmələri haqqında zəngin, rəngarəng və qiymətli material hesab edilən öküz təsvirləri xüsusi yer tutur. İnsan öküzlə (bizon, tur) ilk tanışlığı paleolit dövründə baş vermişdir. Qayaüstü incəsənətin inkişafının ilkin mərhələlərindən başlayaraq, Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərinin mövzu süjetlərində əsas yerlərdən birini ov ayinləri tutmağa başlayır. Bəşər tarixinin ilkin mərhələlərində yaranmış ov ayin etiqadları min-illiklər ərzində qorunub saxlanmış və çoxsaylı əlamətlərdə, qadağalarda, etiqadlarda öz əksini tapmışdır. Bunların bir çoxu dastan, rəvayət və əfsanələr şəklində bizim günlərdə gəlib çatmışdır. Qədim ovçu qayalar üzərində öküz-tur sürüsünü təqib edən oxatanları (Böyükdaş, yuxarı səki, daş № 45, şimal tərəfi) (ill. 65) və heyvanları tutmaq üçün müxtəlif hasar və tələləri (Böyükdaş, yuxarı səki, 45 №-li daş, şimal tərəfi, Kiçikdaş, 19, 58 №-li daş) (şək.15; ill. 65; 66) təsvir etməklə mərasim ayinləri vasitə-silə uğurlu ov əldə etməyə çalışırdı. Qeyd edək ki, paleolit dövründən başlayaraq və sonrakı dövrlərdə öküz müxtəlif tayfa və xalqlarda totem hesab edilmişdir. Məsələn, orta əsr türk tayfası oğuzların dastanında nəslin banisi Oğuz xaqanı haqqında deyilirdi: «Onun ayaqları öküzün ayaqları kimi, budları canavarın budu kimi, çiyinləri ayının çiyini kimi idi. Onu «öküz» adlandırırdılar» [129, 52]. Bir çox tayfalar öz başlanğıcını öküzlə əlaqələndirirdilər. Hunlar, monqollar və buryatlar başlanğıcı öküz nəslindən götürürdülər. Öküzün buynuzlarını isə cəsarət, hünər və güc rəmzi ilə əlaqələndirirdilər [266, 56]. Qazaxıstan petroqliflərində olan öküz təsvirləri haqqında analoji fikirlər söylənilirdi. Bunu əsasən hindu tayfalarının qədim dastanları ilə əlaqələndirmək mümkündür. [96, 211]. Öküzə sitayiş bərəkət ideyası ilə də bağlı idi. Qobustanda, Abşeronun Dövəndi kahasında, Kəlbəcər dağlarının bazalt qayalarında və Naxçıvanda - Gəmiqayada öküz obrazlarının xüsusi yeri vardır. Bu heyvan təsvirlərinin yanında insan fiqurları həkk olunmuşdur (Məsələn, Qobustanda öküz təsviri ilə qadın təsvirinin üslub uyğunluğu) (şək. 11; 12; ill. 96; 60). İranda və Orta Asiyanın bəzi vilayətlərində öküz müqəddəs heyvan olaraq məzdəyi ayinlərinə daxil olmuş və «Avesta»da bu obrazlara tez-tez müraciət olunmuşdur. [7-ci yasna, XXV, 4]. Öküzlərə həsr olunmuş çoxlu təriflərə Riqveddə rast gəlmək olar [156, 180]. Hind dastanlarında öküz, həmçinin əzəmət və güc rəmzidir. [115.504].

Bir çox tədqiqatçıların hesab etdiyi kimi, öküz ayini şərq xalqlarının hələ ən qədim totemist təsəvvürlərinə gedib çıxır. [156, 170]. Öküzə ehtiram Çatalquyukun saxsı qablarından əvvəlki dövrdə, neolitdə öz çiçəklənmə dövrünə çatmışdır. [219. 46, 120, 56, 61, 62. tablo XIII]. Bu ayin Azərbaycan ərazisində də geniş

yayılmışdır. Çalağan eneolit yaşayış məskənindən tapılmış cavan öküz başı fiquru Abşeronda aşkar olunmuş naxışlarla bəzədilmiş öküzün kiçik başları [25, 14] bu heyvanın ayin mənası daşdığıının vacib sübutlarındandır [126. 1 1]. Tunc dövründə öküz buynuzları ilə müqəddəs ocaqların bəzədilməsi haqqında da məlumatlar vardır [80, 107, 108].

Qarabağın Xocalı kəndində aşkar olunmuş öküz təsvirli kəmər tunc dövrü incəsənətində öküz obrazının xüsusi yer tutduğunu təsdiq edir [232. 10]. Bunun izi bəzi müasir maldar xalqlarda da müşahidə olunur [107, 205. 212]. Lakin bunlar bizim dövrlərdə gəlib çatmış mərasim ayinlərinin qalıqlarının kiçik bir qismidir. Görünür, bizə heç vaxt bu mərasimi təşkil edən ayin və adətlərin bütöv kompleksini bərpa etmək mümkün olmayacaqdır. Bizə yalnız arxeoloji abidələrdə onların izləri gəlib çatmışdır.

Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində Qobustan qayalarında təsvir olunmuş *Dos Primigenius* turundan əlavə, öküzün digər obrazları da məlumdur. Ona Kəlbəcər, Gəmiqaya və Abşeron təsvirlərində rast gəlmək olar. Burada öküz arabaya qoşulmuş vəziyyətdə şum səhnələrində və digər səhnələrdə əks olunur. Bu isə onun ev heyvanı olduğunu sübut edir. Belə təsvirlər Naxçıvanda (Gəmiqaya, 76. 77 №-li daşlar) (sək. 11; 12) və Abşeronda [Dübəndi kahası] (ill. 96) məlumdur. Qobustan qayalarında oxatanların öküz sürüsü ilə döyüşü kimi baxımlı səhnələr (Böyükdaş, yuxarı səki, 45 №-li daş, şimal tərəfi) (ill. 65) təsvir olunmuşdur. Bu təsvirləri uğurlu ov mərasimi səhnələri kimi qiymətləndirmək olar.

Tropik Afrika, Amazoniya və Avstraliyanın bəzi rayonlarında geridə qalmış tayfa və xalqlarda hal-hazırda belə bir mərasim vardır: heyvan ovundan əvvəl, yerə onun təsviri çəkilir və and mərasimi yerinə yetirilir [145, 231, şəkil 106]. (ill. 64). Möhkəm əşya ilə vurulmuş zərbələrin izi qalmış bu heyvan təsvirləri Qobustanda qeydə alınmışdır. Güman etmək olar ki, Qobustan ovçuları da ovdan əvvəl bu ovsunları icra edirdilər.

Qobustanda öküz təsviri ilə qadın təsvirinin üslub uyğunluğu müşahidə olunan mürəkkəb kompozisiyanı ayin səhnələrinə aid etmək olar (Kiçikdaş, Daşqışlaq kolleksiyası, 19 №-li daş; Böyükdaş, yuxarı səki, 78 №-li daş). (ill. 66; 60). Göstərilən müşahidələr bu rəsmlərin ayin əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Onlar, güman ki, rəvayət xarakteri daşıyır və paleolit dövrünün mifik nəsil başçılarını tərənnüm edən hekayələr kimi şərh oluna bilərlər.

Öküz və qadın... Bu cür uyğunluq Avropayı oğurlamış Zevs haqqında rəvayət və Minotavr və Pasifay haqqında əsatirə sövq edir. [172, 24]. Burada qadın yalnız nəslin başçısı kimi deyil, həm də heyvan əcdadla əlaqəyə girir. Buradan qadın və heyvan obrazlarının bərkət ayini əmələ gəlir [129, 28]. Bu növ qayaüstü kompozisiyalara oxşar süjetlərə (qadın və heyvan obrazı) Fransanın madlen dövrü mağarasından (Aşağı Lojeri) qadın və maral rəsminə [3, 104], qədim neolit dövrünün «şəhəri» Çatal-quyukun «Bərkət ilahəsi məbədi»nin ön divarındakı (Anadolu qayaüstü təsvirləri) qadın və öküz təsvirlərində [120, 125-127]. İordaniya

petroqliflərində iri öküz fonunda sxematik qadın fiqurlarında, Üst-tuba və Side petroqliflərində (ill. 60) rast gəlmək olar.

Burada heyvan-əcdadla xronoloji uyğunluq mühüm cəhətdir. Gələcək tədqiqatlarda bu istiqamətdə xeyli işlər görülməlidir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, öküz uzun müddət qədim ovçuların ehtiram obyektləri sırasında qalmışdır. Etnoqrafik məlumatlardan görüldüyü kimi, öküz ibtidai ovçu tayfalarının ehtiram obyekti və totemi olmuşdur. Qədim dini təsəvvürlərdə öküzə sitayiş günəşə və ali səma allahına sitayişlə sıx əlaqəlidir. Antik müəlliflərin mənbələrindən görürük ki, Zevs və Mitra, Yupiter və Perun onlara ithaf olunmuş öküzlərlə müxtəlif mənalarda əlaqəlidir. İri mal-qaraya tripol təsərrüfatında da xüsusi yer ayrılırdı [172, 13-33]. Öküz təsvirləri və nəzərdən keçirdiyimiz səhnələr bərəkət ayinləri ilə bağlı idilər. Burada təsvir olunmuş öküzə sitayişlə bağlı ovsun ayinləri totem əcdadlar haqqında rəvayətləri əks etdirərək, Azərbaycanın qədim sakinlərinin artıq paleolit dövründə təşəkkül tapmış dünyagörüşü təsəvvürlərinin çox mürəkkəbliyini göstərir.

Marala sitayiş. Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış qədim tayfaların dini etiqad və mərasimlərində maral mühüm yer tuturdu. Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcərdə və Abşerondakı maral təsvirləri qədim dini etiqadların mənəvi-bədii əksi idi. Naxçıvanın Gəmiqaya dağında, Kəlbəcərin Dəlidağ ətiklərində, Mərdəkan-Şüvəlan vadisində (Ağdaş düzü) və Qobustanda külli miqdarda maral qayaüstü təsvirlərinə rast gəlinir. İbtidai rəssam tərəfindən çəkilmiş bu rəsmlər öz reallığı ilə insanı heyran edir. Yazılıtpənin 9 №-li daşı üzərində təbii ölçüdə maral təsvir olunmuşdur. Abşerondakı qayaüstü maral təsvirləri xüsusi maraq doğurur. Bu rəsmlər e.ə. II-I minilliklərdə Şüvəlan düzənliyinin faunası haqqında müəyyən təsəvvür yaradır [24, 59].

Arxeoloqlar Gəmiqayanın tunc dövrü qayaüstü təsvirləri arasında öz reallığı ilə seçilən nadir maral rəsmlərini qeyd edirlər [237, 43, 72]. Dəlidağ ətəyində aşkar olunmuş maral təsvirlərini tədqiqatçılar e.ə. təxminən III-II minilliyə aid edirlər [242].

Marallara totem kimi Fransa, Sibir və Kareliyanın bir çox xalqlarında rast gəlmək olar. Qayaüstü təsvirlər və əsətlər bunu sübut edir [53, 27]. Qobustan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində maddi mədəniyyət nümunələri arasında maral sümüklərinə təsadüf olunmamışdır [257, 74].

Bu vəziyyət belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, maral toxunulmaz totem idi və Qobustan əhalisi üçün müqəddəs sayılırdı (eyni zamanda, Qobustan Dövlət tarixi-bədii qoruğunun fondlarında maral buynuzları saxlanılır (qeydiyyat № 74), 1973-cü ildə Böyükdaş dağının aşağı səkisində 7-ci sığınacağıın mədəni təbəqələrində aşkar olunmuşdur). Qədim vaxtlarda totemin maskasını taxmaq onun əzəmətinə sahib olmaq demək idi. Eneolit dövründə totem ayinləri zamanı mərasim rəqsi ifa edən insan totem maskası taxırdı.

Tunc dövründən başlayaraq, maral obrazına bədii saxsı qablarda təsadüf olunur. Mingəçevir qəbirlərindən aşkar olunmuş səhənglərin birində maral başı şəklində qırmızı gildən hazırlanmış riton növü aşkar olunmuşdur. Ritonun təyinatı ayin mərasimləri ilə əlaqədardır (güman edilir ki, dəfn ayinləri ilə əlaqədar olan şərab nəziri vermə ayini nəzərdə tutulur. Bu da öz növbəsində, qədim təsviri incəsənətdə öz əksini tapmışdır) [46,128]. Mingəçevir qəbirlərindən [yənə orada,138] və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin kurqanlarından aşkar olunmuş saxsı qablar üzərindəki maral obrazları [55, tablo XXX, XII (4): 50,27-41, V cədvəl 49 fiq. 11, (fiq.17, şək. IV-1-a.v, fiq. 17, 2; 52, inv. № 7979)] bu heyvana müqəddəs varlıq kimi sitayiş edilməsini göstərir.

Maral obrazına qədim xalqların incəsənətində geniş yer verilməsi haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Asiya və Avropanın çöl xalqlarının dünyagörüşündə maralın xüsusi rol oynaması inkaredilməzdir və bu, maral obrazının skiflərin və hunların incəsənətindən başlayaraq Avrasiya köçəri xalqlarının incəsənətində möhkəm yer tutduğunu müəyyən etmişdir.

Maraqlıdır ki, Qobustanın Yazılıtpəsinə (13, 14,33 №-li daşlar) olan maral təsvirləri Gəmiqaya və Kəlbəcər təsvirləri ilə oxşar cəhətlərə malikdir. Gəmiqayada qədim mərasim rəqslərini əks etdirən çox maraqlı təsvirlər aşkar olunmuşdur. Rəqs edənlər arasında aparıcı şəxs digərləri ilə müqayisədə iri planda verilmişdir. Gəmiqayada dörd yerdə kollektiv rəqs səhnələri qeydə alınmışdır. Aparıcı rəqqasın başında buynuzlu maska var (63 №-li daş) [13. 393]. Analoji səhnələrə Qobustanın Böyükdaş dağında, 66 №-li daşda (e. ə. IV minillik) və həmin dağın yuxarı səkisində 67 №-li daşda rast gəlmək olar. Aşağı sırada totem maskalı 3 rəqqas təsvir olunmuşdur (e. ə. IV minillik).

Heyvan dərisi geyinmiş insanların mərasim rəqslərinin təsvirlərinə Abşeron və Kəlbəcərdə təsadüf olunur. Etnoqrafik məlumatlara görə maral Azərbaycanın qədim tayfalarında sitayiş obyektləri sırasında idi. Qədim Azərbaycanda öküz və maral yaz, bərəkət rəmzi idi. Buna da külli miqdarda təsviri sənət əsərləri həsr olunmuşdur. Bununla əlaqədar, bizim günlərədək çatmış və özündə totemist təsəvvürlərin izlərini əks etdirən qədim ovsun ayini - «Maral oyunu»nu qeyd etmək lazımdır [9, 169]. Şübhəsiz ki, maral oyunu yazıya həsr olunurdu. Təbiətin oyanışı, sevinc maral obrazında əks olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avrasiya və Qafqazın müxtəlif bölgələrində marala sitayişin geniş yayılması təsadüfi deyildir. Güman etmək olar ki, ən qədim zamanlardan marala sitayişin vahid ideyası mövcud idi. Bu, Asiya, Şərqi Avropa və Qafqazın qədim tayfaları arasında etnik əlaqələrin olması haqqında düşünməyə vadar edir.

Keçiyə sitayiş. Tunc dövründən başlayaraq ibtidai insanlar keçiləri günəş allahının rəmzi kimi təsəvvür edirdilər. O dövrdə bədii (Xanlar) və qayaüstü təsvirlərdə (Türkan) keçi obrazı dini-ideoloji obraz kimi təqdim olunurdu. Bir qədər sonra keçi obrazı xeyir və bərəkət ideyalarına xidmət edirdi [264, 47].

Keçiyə sitayişin izləri ayin səhnələrinin oyma texnikası və naxışlarla yerinə yetirilmiş, Xocalı-Gədəbəy və Naxçıvan mədəniyyəti saxsı qablarında əks olunur [15. 147-148, 174]. Keçiyə sitayiş Mingəçevirdə tapılmış saxsı qablarda da təqdim olunur. Burada, səhəng qəbirlərin birindən aşkar olunmuş qab - sinəsi enli, qısa relyef quyruqlu, ayaqları çox qısa olan dağkeçisi fiquru şəklində hazırlanmışdır [46, 122]. Azərbaycanda keçiyə qədim zamanlardan kosmoqonik mənə daşıyaraq günəşi təcəssüm etdirir və bərəkətin himayəçisi idi. Bu onunla təsdiq olunur ki, qədim yunanların ayin baxışlarında keçiyə Dionisi - nəbatat allahını, üzümçülük və şarabçılığın himayəçisini təcəssüm edirdi [155. 27].

Arxeoloqlar Orta və Mərkəzi Asiya xalqlarının əsatir və dinlərində qədimdən mövcud olmuş keçiyə sitayişini mürəkkəb kosmik ulduz təsəvvürləri ilə əlaqələndirir və keçinin şamanların himayəçisi olduğunu qeyd edirlər. Keçilərə sitayiş bərəkət ayinlərinə yaxındır [96, 213]. Bununla əlaqədar, günəş ucluqları şəklində buynuzlu keçilərin qayaüstü təsvirləri xüsusi maraq doğurur (Gəmiqaya-21 №-li daş, Kəlbəcər). Tunc dövründə indiki Xanlar rayon ərazisində keçilərin müqəddəs heyvan olduğunu qeyd etmək lazımdır [154, 105].

Gəmiqaya (Naxçıvan), Qobustan, Abşeron və Kəlbəcər (Dəlidağ) qayaüstü təsvirləri sırasında tunc dövrünə aid olan saysız-hesabsız keçiyə təsvirlərinə rast gəlmək olar. Gəmiqaya rəsmləri arasında insanla keçinin maraqlı təsvirləri vardır. İnsanın bədəni qabağa yönəlmiş, qolları çiyinləri səviyyəsinə yuxarı qaldırılmış və dirsəkləri başı üstündə təsvir olunmuş keçiyə istiqamətində bükülmüşdür. Arxeoloqlar hesab edirlər ki, bu səhnə keçiyə totemi ayinini əks etdirir. Şərqi xalqlarında, o cümlədən Azərbaycanda keçiyə obrazı qəbir və məişət əşyalarında, habelə ziyarət olunan yerlərdə həyat rəmzi kimi göstərilmişdir.

Eneolit dövrünün Qobustan qayaüstü təsvirlərində etiqadlarla bağlı yeni mövzular meydana çıxır. Onları and və totem mərasimlərinə həsr olunmuş rəsmlərdə izləmək olar. «Səhrli» xətlərlə kəşif edilən keçilərin kontur təsvirləri də bu rəsmlərin kolleksiyasına aiddir. Günəş allahının rəmzi olan keçiyə zaman keçdikcə bərəkətin rəmzi obrazına çevrilir və andiçmə mərasimlərində çıxış edir. Bizim günlərdəki çatmış ayinlərdən biri kəndirbazlar və «kos-kosa» oyunlarıdır. «Kosa» adı altında o dövrün xalq teatr tamaşalarında çıxış edən keçiyə obrazı folklorumuza insanlara həyat, işıq, xeyir gətirən müsbət obraz kimi daxil olmuşdur.

İlan sitayiş. Qayaüstü rəsmlər arasında ilan təsvirləri xüsusi yer tutur. E.ə. II minillikdə I minilliyin başlanğıcında bütün dünyada günəşin ilanlarla mübarizəsi haqqında əsatir yayılmışdır. İlanlarla əhatə olunmuş günəş səhnələrinə Tagil çayında yerləşən İlan dağında qayaüstü təsvirlərdə və Qafqazın Qızıl Qobu mədəniyyətinə aid olan saxsı qırıqlarında rast gəlmək olar [203, 111]. Məlum olduğu kimi, ilan bir çox xalqlarda qorxu hissi yaradırdı. Onların təsəvvürlərinə görə, ilan şamanların köməkçisidir. İlan müqəddəs və toxunulmaz idi. Lakin müqəddəs ilanlara sitayiş təkcə bu zəhərli və təhlükəli heyvan qarşısında qorxu ilə deyil, həm də onların əzəməti qarşısında ehtiramla bağlıdır. İlanlara ehtiram, digər

heyvanlarla müqayisədə daha qədim hesab olunur və dünyanın bir çox xalqlarına məlumdur.

İlana sitayiş qədim albanların şüurlarında uzun müddət qalmış və müxtəlif bədii formalarda (keramika və Azərbaycanın digər tətbiqi sənət nümunələrində) əks olunmuşdur. Albanlarda ilana sitayiş bədii tuncda (bəzək əşyaları, qolbaqlar və s.) öz əksini tapmışdır. Bu, antik dövrdə də davam etdirilir və onlara Naxçıvan, Mingəçevir səhəng qəbirlərində rast gəlinir. Elə bir ölkə və tayfa yoxdur ki onların ayinlərində ilana sitayiş izləri olmasın. Məsələn, Ueylonda Neyqa Allah - ilan haqqında əfsanə mövcuddur. Birmada ilan - allahların şərəfinə məbədlər inşa olunurdu. İlan təsvirlərinə tez-tez köhnə qəsir və məbədlərin divarlarında rast gəlinir. Hindistanda ilanı öldürmək qadağandır, Pəncab əyalətində isə özlərini ilandan əmələ gəldiklərini hesab edən tayfalar mövcuddur.

Azərbaycanlıların təsəvvürlərində ilana ikili münasibət vardır: həm xeyirxah obrazlar, həm də zalım ruhlar kimi. Etnoqrafik müşahidələrə görə, Azərbaycanın bəzi kənd yerlərində ilanı öldürmək (xüsusilə evin, ocağın qoruyucusu hesab olunan ilanları) günah hesab olunur. İlanın evə xoşbəxtlik və bolluq gətirməsi haqqında inanclar mövcuddur. İlan təsvirlərinə saxsı qablarda və bəzək əşyalarında təsadüf olunur (Naxçıvanın Şahtaxtı kəndində ilan təsvirli səhəng, Xanlar tarix-diyarşünaslıq muzeyində saxlanılan səhəng üzərində yapma ilan təsviri, Mingəçevirdə yapma ilan təsvirli qab. Şək.83). İlanbaşı bilərziklər hələ tunc dövründə məlum idi və əcdadlara sitayişini təcəssüm etdirirdi. Onlara çox erkən abidələrdə rast gəlinir. Adətən, hər hansı bir əşyanı dövrələyən iki ilan təsvir olunur (147, 51-52).

Bir çox xalqlarda müxtəlif əşyalar üzərində ilan təsvirlərinin yaşı çox qədim zamanlara gedib çıxır. Bəzi alimlər güman edirlər ki, ilan təsvirlərində əkinçiliklə məşğul olan xalqların kosmik təsəvvürləri əks olunur. İlan təsvirləri səma və günəşə sitayişlə bağlıdır. Ziqzaqvari və dalğavari xətlər ilanı əks etdirir və real mənzərə yaradır. Sonralar ilan obrazı başqa rəmz daşımağa başlayır. O, ağıl, müdriklik və qadın hiyləgərliyini səciyyələndirir. Digər xalqlarda ilan uşaq doğumu havadarı rolunu oynayır.

İlanla əlaqədar olan müqəddəs yerləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. İlan totemi həyat mənbəyi olan qida kimi deyil, zəhərinin təsirinə görə fəvqəltəbii qüvvə kimi qəbul oluna bilərdi. Mingəçevirdə ilan haqqında əfsanə ilə bağlı olan İncimi bulağı piri mövcud idi [46, 177].

İlan qayaüstü təsvirlərinə Abşeronda (Ağdaş düzü) [25, səh. 14], (şək. 55). Gəmiqaya petroqliflərində [13, 393] rast gəlmək olar. Burada ilanın müxtəlif təsvirlərinə - cüt və spiral şəklində tək, keçilərlə birgə və s. təsadüf olunur. Beləliklə, Azərbaycanda ilana, həmçinin qoyuna və başqa heyvanlara sitayişin qədim tarixi vardır. İlan bir çox Azərbaycan xalq dastanlarında, əfsanələrində ağıl, müdriklik və digər müsbət keyfiyyətləri təcəssüm etdirir.

Balığa sitayiş. Maral, keçi, ilan qayaüstü təsvirlərindən fərqli olaraq, balıq rəsmlərinə az rast gəlinir. Kareliyanın, Uralın, Sibirin neolit dövrü sakinləri balıqçı olsalar da, qayaüstü rəsmlərdə balıq təsvirləri azlıq təşkil etmişdir. Qobustanda cəmi 6 qayaüstü balıq təsviri qeydə alınmışdır.

Orta əsr Azərbaycan abidələrində balıq təsvirli əşyalar xüsusi yer tutur. Burada balıq yeraltı dünya sularının sakini kimi verilir. Dünyanın klassik dinlərində və bir çox inanclara görə, balıq insan həyatını hər hansı bir xəstəlikdən qoruyan əbədilik, canlı su əlamətinin əsasını təşkil edir. Bu münasibətlə Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 104 №-li daş üzərində təsvir olunmuş rəsm maraqlı kəsb edir. Burada balıq boynundan bağlanmış keçini dartıb aparır [68, 248]. Bundan bir qədər fərqli kompozisiyada balıq keçilər, ovçu və naxışlı qadın təsvirləri ilə əlaqəli verilmişdir (Böyükdaş, yuxarı səki, 105 №-li daş). Burada sual ortaya çıxır: bu süjetlər ayın təsvirləri ilə bağlı deyilmi? Bəs Kiçikdaş dağının 5 №-li daşı üzərindəki təbii ölçülü delfin təsvirləri? Qvineyada indiyədək yerli tayfələrdə delfinə nəhəng dəniz heyvanı, bol məhsul müjdəçisi kimi sitayiş adəti qorunub saxlanılmışdır. Bu suallara cavab vermək üçün daha dərin tədqiqat aparılmalıdır.

Səma cismlərinə sitayiş. İbtidai insanın ayın təsvirlərini bərpa etmək ən mürəkkəb problemlərdən biridir. Bunun həllində qayaüstü təsvirlər və qəbirlər böyük rol oynaya bilər. Azərbaycan qayaüstü təsvirləri arasında dairə, bəzən konsentrik dairə, bəzən də aypara şəklində çoxsaylı fiqurlar təkrarlanır. Bəzən isə dairə və ondan ayrılan xətlərə də təsadüf olunur. Bir çox alimlərin fikrinə görə, bu fiqurlar günəş, ulduz və ayın astral işarələridir. Günəşə pərəstişin ilk cürcətiləri alimlərin hesab etdikləri kimi, hələ neandertal qəbirlərində əks olunmuşdur. Məsələn, Özbəkistanın Deşikdaş mağarasında neandertal oğlan qalıqları ilə yanaşı, müəyyən qaydada yığılmış dağ keçisinin (*kiiik*) sümükləri aşkar edilmişdir. Bunu sümüklərin günəş istiqamətində düzülməsi ilə müqayisə edərək arxeoloqlar günəşə sitayiş haqqında ehtimal irəli sürmüşlər (ill. 21).

Tunc dövrü Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid materiallardan məlum olur ki, o dövrdə günəşə sitayiş edilir, ay isə axirət ayını ilə əlaqələndirilirdi [98, 20]. Səmaya və günəşə sitayiş e.ə. I minilliyə aid olan Zaqafqaziya qəbirlərindən tapılmış abidələrdə aydın izlənilir. Zaqafqaziya abidələrinin dini rəmzləri Avropanın tunc dövrü dini rəmzlərinə çox yaxındır. [141, 93].

Geniş arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, günəşə sitayiş tunc dövründə bədii keramika və tunc abidələri arasında yayılmışdır. Günəş-Ay ayınlarının izləri qədim Albaniya incəsənətində öz parlaq əksini tapmışdır. Burada saxsı qablar üzərində günəş və ay şəklində naxışlara rast gəlinir [263, 53]. Strabon özünün «Coğrafiya» əsərində qeyd edir ki, qədim albanlarda əsas ilahi qüvvə Ay allahı hesab olunurdu və o, qədim alban şəhəri olan Şəkidə yerləşən Ay məbədini təsvir etmişdir. Bu cür ilahi qüvvəyə sitayiş qədim İveriyada, Gürcüstanda və qədim xetlərdə yayılmışdır. [152, 69-70].

Səma cismlərinin təsvirləri qayaüstü incəsənətdə ən qədim və tez-tez rast gəlinən süjetlərdən biridir. Qobustan, Abşeron, Gəmiqaya və Kəlbəcər petroqlifləri timsalında bu ayinləri açıqlamağa cəhd edək.

Günəşə sitayiş. Ayırı-ayrı çevrə işarələri, konsentrik dairələr və spirallar qayaüstü incəsənətin ən qədim rəmzlərindən biridir. Bəzi tədqiqatçılar onları üst paleolit dövrünə aid edirlər [133, 58]. Məhz çevrələr ən erkən, ilkin günəş rəmzlərindən biri olmuşdur. Bu cür işarələrə Qobustan, Gəmiqaya və Abşeron qayaüstü təsvirlərində rast gəlmək olar (şək. 56; 77; 78).

Xaç şəklində günəş işarələri Qafqazın Tson mağarasında, Macarıstanın Tata və Almanıyanın Vilena düşərgələrində aşkar olunmuş mustye dövrünə aid oyma işarələrdən məlumdur. Tədqiqatçıların fikrincə, bu, Kostenki-1 kimi üst paleolit abidələrinin ornamentləri ilə oxşarlıq təşkil edən kiçik xaçların ən qədim nüsxələridir [103, 42]. Onlar bunu dörd istiqamətdə dünyanın üfuqi bölünməsi - günəşin doğması və batması, ilıq və soyuq küləklərlə əlaqələndirirlər [205, 143]. Xaçabənzər işarələrə Qobustan qayalarında, Böyükdaşın yuxarı səkisində (31 №-li daş) (ill. 78) və aşağı səkisində Roma yazısının yaxınlığında (16 №-li daş) (ill. 80), Gəmiqayada (85 №-li daş) (şək. 61) təsadüf etmək olar. Kəlbəcərdəki xaçlı günəş çevrələrinin içində insan təsviri maraqlı süjetdir (şək. 84 a,b). Bu «günəş çarxları» haqqında ayin təsəvvürləri ilə bağlı deyilmi?

Günəş - svastikaya Xanlar rayonunda aşkar olunmuş tunc dövrü qabları üzərində rast gəlmək olar [154, 1051 (şək. 59; 60). Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Azərbaycanın ən erkən svastika işarələrinin nümunələri e.ə. IV minilliyə aiddir və Qobustanda, Gəmiqayada [250, 19-21], həmçinin keramika və metal üzərində qeydə alınmışdır. Beləliklə, xaçabənzər işarələr bizə qədim dövrlərdən məlumdur və insanın təsviri fəaliyyətinin ilkin nümunələrindəndir. Günəş obrazı qayaüstü incəsənətdə ən tez-tez rast gəlinən süjetlərdən biridir. Arxeoloqlar hesab edirlər ki, Karelıyanın qayaüstü incəsənətində günəş, ən müxtəlif şəkillərdə: antropomorf, zoomorf, çox vaxt isə şərti işarələr (dairə və yarımdairə) şəklində çıxış edir. İşarələrin bu mifoloji sistemi karelin folklorunun formalaşmasına təsir etmişdir [174, 170]. İbtidai kosmik təsəvvürlər totemlərin heyvan və bitki aləmindən «digər dünya allahlarına» [144, 31] çevrilməsi yolunda sanki bir pillədir.

Günəş obrazının heyvan şəklində təqdim olunması Qafqazda tunc dövrü incəsənəti üçün də səciyyəvidir. Sünik qayaüstü təsvirlərində (öküz təsvirləri) və Gürcüstanın qrafik incəsənətində (öküz, keçi və s.) günəş sonluğu şəklində buyuzlu heyvan təsvirlərinə rast gəlmək olar [97. şək. 4 (1, 2), şək. 24 (2); 29, şək. 12, 13, 20]. Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində günəş işarəsi şəklində buyuzlu keçi təsvirlərinə tez-tez təsadüf olunur. Onlara Gəmiqaya (21 №-li daş, №335, 461-a), (şək. 79: 80) və Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərində rast gəlmək olar.

Günəş obrazının odla əlaqəsini Qobustanın bir çox arxeoloji tapıntılarında izləmək mümkündür. Kiçikdaş dağında, Firuz-2 düşərgəsinin yaxınlığında olan sığınacağın qayalarında külli miqdarda həm ayırı-ayrı, həm də insan, heyvan və

qayıq rəsmləri ilə birgə günəş rəmzləri də təsvir edilmişdir. Bundan başqa, burada 19 №-li daşda tonqal qalıqları olan ocaq da aşkar olunmuşdur. Arxeoloqların fikrincə, günəş işarəli təsvirlərin yanında olan ocaq qalıqları günəşə sitayişlə bağlıdır (şək. 54; ill. 74), [249, 145]. Yəqin ki, Qobustan petroqrifləri bizə gəlib çatmış folklor əsəti mətnidir. (bəlkə də, «Kitabi-Dədə Qorqud»un ən qədim nüsxəsidir).

Bununla əlaqədar, heyvan, insan və işarələrlə təmasda çəkilmiş günəş rəmzi təsvirləri xüsusi diqqət tələb edir. Abşeronun Dübəndi kahasında öküz qayaüstü təsvirini müşayiət edən həndəsi çevrə şəklində günəş işarəsi vardır (ill. 96). Oxşar səhnələrə Abşeron qəbiristanlığından [60, 91] aşkar olunmuş plitələr üzərində və Kiçikdaş dağının Ceyranlar düşərgəsində (burada öküz təsviri qadın və ya günəş işarəsi ilə birgə verilmişdir) rast gəlmək olar (ill. 36). Qobustanın Kiçikdaş dağında yerləşən Firuz-2 yaşayış məskəninin yanındakı qayalarda tədqiqatçılar spiral və çevrə şəklində günəşin kosmik təsvirlərini aşkar etmişlər. 18 №-li daşda öküz təsvirinin yanında spiral işarəsi vardır. Burada Kür-Araz mədəniyyəti dövrü üçün səciyyəvi olan qədim sitayiş piri olmuşdur [249, 145]. Dağıstanın dağlıq qayalarındakı günəş rəsinin üstündə çəkilmiş zebr, qaban, keçi təsvirləri də xüsusi maraq doğurur. Günəşin kosmik obrazı heyvan obrazına qarışır. Arxeoloqlar bu qarışığı heyvanın günəşlə əlaqədar olması ilə izah edirlər, yəni totem şəklində ehtiram edilə bilən işıqlı, ilahi heyvan təsvir olunmuşdur [103, 93]. Gürcüstanın qrafik incəsənətində günəş və ay işarələrinin üstündə sxematik heyvan (öküz, qatır, at, donuz, inək) təsvirlərini arxeoloqlar səma cismlərinə sitayişlə və dini ayinlərlə əlaqələndirirlər. Onlar qeyd edirlər ki, antropomorf fiqur təsvirlərinin çevrənin dini işarələrlə qarışıq verilməsi diqqətimizi svan və digər gürcü tayfalarının (həmçinin şərq - gürcü dağlılarının etiqadına yaxındır) dini təcrübələrinə yönəldir [29, 153, şək. 12, 13, 20]. Qeyd etmək lazımdır ki, səma işarələri ali ilahi qüvvəni təsvir etmək üçün çəkilirdi. Gürcülərin inanclarına görə, səma allahları maral, göyərçin və ya silahlı atlı qismində peyda olurdular (yənə orada 154). Analoji səhnələrə Karets burnunda rast gəlmək olar. Burada durna təsviri günəş obrazı ilə qarışıq verilmişdir [144, 20].

Cingirdağda 9 №-li daş üzərindəki təsvir də maraq kəsb edir (şək. 85). Burada günəş çevrəsi buynuz təsvirləri ilə birgə təqdim olunur (Yazılıtəpə, 9 №-li daş). Bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Gəmiqayada günəş rəmzi çox vaxt heyvan, bəzən insan və şərti dairələr obrazında verilirdi [253, 15; 28, 154]. Bunun təsdiqi kimi, Kəvizə mağarasının mədəni təbəqəsindən aşkar olunmuş (1978-ci il) ayrıca daş üzərindəki insan təsvirini (inv. №1095) göstərmək olar (ill. 104). Onun qolları başı üzərində birləşərək çevrə təşkil edir. Buna oxşar rəsmlərə Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərində də rast gəlmək olar [86, 93; 235, 71-74], (şək. 86). Bu süjetlərin Şri-Lanka qayaüstü təsvirləri ilə maraqlı oxşar cəhətləri vardır [282, 341, şək. 5].

Gəmiqayada şüalanən günəş işarəsi ilə rəqs edən insanların təsvirlərinə də rast gəlmək olar.

Qobustan qayaüstü təsvirləri arasında çevrədən ayrılan xətlər şəklində işarələr xüsusi maraq doğurur (şək. 77). Yazılıtpənin (Cingirdağ) 123 №-li daşı üzərindəki təsvir bu qəbildəndir (ill. 83; 84). Arxeoloqlar bu cür işarələri «günəşin həyat şüaları və ya ayın ölü şüaları» hesab edirlər və günəş üçün işarə haqqında Misir heroqliflərini nümunə göstərirlər [144, 12-13], (şək. 78). Şüayabənzər təsvirli analoji işarələrə Qyaurkala, Şahtaxtı, Gültəpənin tunc və erkən dəmir dövrü saxsı qablarında rast gəlmək olar [2, 248].

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlaradək azərbaycanlıların məişətində şüa saçan günəşin analoji təsvirləri qorunub saxlanmışdır. Bu işarələrə qəbir daşlarında (şək. 77; ill. 87; 88), yaşayış yerlərinin üz tərəfi, daxili divarları, tavan və qapılarında rast gəlmək olar [63, 613]. Aznabürd, Şahtaxtı və Qobustan daş kurqanlarının quruluşuna və inşasına nəzər salaraq bir detallı qeyd etmək lazımdır ki, dördkənc qəbirlər ətrafında bir neçə sıx konsentrik çevrələr-kromlexlər inşa olunmuşdur. Qədim tayfaların incəsənətində konsentrik çevrə günəş kimi səciyyəli və qəbir ətrafında kromlexlərin inşası günəşə sitayiş və ilahiləşmə rəmzi ilə əlaqələndirilir [15, 169]. Qədim albanlarda günəş rəmzi qoruyucu rolunu oynayır. O, həyatda və axirət dünyasında insan ruhlarını zalım ruhlardan xilas edirdi [154, 105].

Günəşə sitayiş Qobustanın qayıq təsvirlərində daha parlaq əks olunmuşdur. Qədim rəssamın günəşli qayıq təsvirlərinə diqqət yetirməsi ayin təsəvvürləri ilə və bu ayinin ayrılmaz cəhəti kimi, onların funksional əhəmiyyəti ilə şərtlənir. Ona görə ki, çox vaxt Qobustanda günəşli qayıq petroqlifləri qadın təsvirləri (ana - nəslin davamçısı) və ovçularla birgə təqdim olunur (Daşqışlaq kolleksiyası, 19 №-li daş) (ill. 66). Bu təsvirlərin əsasını, çox güman ki, mərhumların ruhunun əcdadlar ölkəsinə üzməsi haqqında qədim təsəvvürlər təşkil edir. Qayıq təsvirlərinin müqəddəs qayalar üzərində dini təsəvvürlərlə bilavasitə əlaqəli olan digər fiqurlar arasında çəkilməsi, onların bu etiqadlarla bağlı olduğunu göstərir.

Ön Şərqi və Misirin qədim xalqlarının dinlərinin əsasını təbiət ünsürlərinə sitayiş, bitkilərin məhv olması və yenidən yaranması haqqında əsətlər təşkil edirdi. Skandinaviya və Kareliya petroqliflərində ibtidai rəssam qayıq təsvirlərini mərhum ruhların ölümlər ölkəsinə qayıqlarla üzməsi haqqında qədim təsəvvürlərlə əlaqələndirirdi [131, 103, 131, 123]. Ola bilsin ki, mərasim və ayin təcrübəsində qayıqların rolu Allah dünyası ilə insanlar arasında əlaqələrin olmasından, tayfanın güzəranının təmin edilməsindən ibarət idi. Bu növ qayıq təsvirləri Hindistan və Çin arasında yerləşən Saravak adasının Nia mağarasında boya ilə çəkilmiş divarüstü rəsmlərdə əks olunmuşdur. Bu qayıqlar «mərhum ruhların qayıqlarıdır» [134, 123]. Qayıq təsvirlərindəki şaquli xətlər şərti olaraq mərhumları göstərirdi [144, 28]. Qayıq obrazının kosmik erkən mövzularının izləri qədim dünyanın - Ön Asiya, Misir, Aralıq dənizi və antik yunan baxışlarında və obrazlarında aydın əks olunur. Güman etmək olar ki, Qobustanın qayıq təsvirləri analoji təsvirlərin əksidir. Ulduz, günəş və ay təsvirlərinə Qobustanda, Cingirdağın 14 №-li daşında (şək. 76),

Gəmiqayanın 50, 85, 120 №-li daşlarında (şək. 86-a,b,c) rast gəlmək olar. Ucluqları birləşən 2 üçbucaq işarə diqqəti cəlb edir. Bu rəmz Gəmiqaya qayaüstü incəsənətində (50, 93, 120 №-li daşlar) təqdim olunur (şək. 78-a,b,c). Arxeoloqların fikrincə, bu işarə-rəmz ilahə - anaya həsr olunmuş bayramın keçirildiyi ayı göstərirdi. Bundan əlavə, bu işarələrin aqrar təqvimini ilə əlaqəsi olmuşdur. Etnoqrafik məlumatlara görə, bütün kənd təsərrüfatı işlərinin başlanğıcı ay fəzasından asılı idi. Buna misal olaraq, Amiranis dağından aşkar olunmuş qabı göstərmək olar [214, 13].

Digər tərəfdən, qədim insan üçün vaxtın hesablanması yeganə yolu yer üzərində dəyişikliklər və hadisələrin növbələşməsi idi. Günəş və ayın hərəkəti, ayın aylıq dövrü, günəş ilinin vaxtaşırılığı və s. Vaxtın Aya əsasən hesablanması onun dəyişməsi ilə bağlı idi. İbtidai ovçu özünün müşahidə qabiliyyəti və heyvanların vərdişlərini bilməsi ilə heyvanların vaxtaşırı doğuşu ilə əlaqədar olan Ay fəzalarının uyğunluğuna fikir verirdi. [205, 126]. Ola bilsin ki, qədim rəssam tərəfindən qayalarda həkk olunmuş Günəş və Ay işarələri elə həmin məqsədi güdürdü. Bu nöqtəyi-nəzərdən 7 №-li kurqanda üzərində səma işarələri aşkar olunmuş böyük qəbir daşı xüsusi maraq doğurur. Elə burada qıraqları aypara işarələri ilə naxışlanmış gil qab aşkar olunmuşdur [246, 26]. Bununla əlaqədar, Gəmiqayada, 85, 120 №-li daşlar üzərindəki aypara qayaüstü təsvirləri diqqəti cəlb edir (şək. 78-b,c). Abşeronun baxımsız Kələzağ kəndində, daş karxanasından cənuba böyük daş plitəsi üzərində aşkar olunmuş səma cismlərinin təsvirləri xüsusi maraq doğurur. Analoji rəsmlər Abşeronun kurqan plitələrində aşkar olunmuşlar [27, 5]. Ayın fəzaları ilə, yeni ay çıxdığı vaxt dəyişməsi ilə ibtidai insanlar nəinki bitki örtüyünün inkişafını, həm də mal-qaranın böyüməsini, hətta uşaqların inkişafını və sağlamlığını əlaqələndirirdilər [222, 504]. Çox güman ki, Ay və Günəş vaxt ölçüləri və göstəriciləri kimi istifadə olunurdu. [172,43].

Azərbaycanda aypara işarələri tunc dövrü abidələrində geniş tətbiq olunmuşdur. Aya sitayiş mövzuları o dövrün incəsənətində bəzək əşyalarında, saxsı qablarda əks olunmuşdur. Bu onu sübut edir ki, Aya sitayiş Azərbaycanın qədim əhalisinin əsas dini təsəvvürlərindən biri idi. Qədimdə Qobustan və Gəmiqayanın təyinatı nə idi? Bu, qayaları bəzəmiş ibtidai ovçular üçün nə mənə kəsb edirdi? Bu cür yerlərdə, adətən müxtəlif mərasimlər və ovsun ayinləri yerinə yetirilirdi. Adətən mərkəzi yer totem heyvan - əcdad obrazına məxsus idi. Qobustan, Gəmiqaya, Abşeron, Kəlbəcər mağara və qayalarının çətinliklə gedilən yerlərdə yerləşməsi, onların xüsusiyyətləri və təqdim olunan təsvirlərin xarakteri oranı müqəddəs yerlər kimi şərh etməyə imkan verir.

Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərinə əsasən ən qədim insanların dünyagörüşünü bu cür təsvir etmək olar. Bununla bizim müşahidələr sona yetmir. Şübhəsiz ki, bu problemi hərtərəfli öyrənmək üçün piktoqrafik, etnoqrafik və folklor materialları əsasında geniş arxeoloji tədqiqatlar aparılmalıdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycan qayaüstü təsvirləri onun maddi mədəniyyəti tarixində parlaq və özünəməxsus hadisədir. Çox böyük zaman kəsiyini əhatə edən və uzaq minilliklərin, əsrlərin tarixi hadisələri haqqında dəqiq məlumat verən qayaüstü təsvirlər, həqiqətən də, tükənməz mənbəşünaslıq fondudur. Bu baxımdan həm yeni aşkar olunmuş, həm də hamıya məlum olan qayaüstü təsvirləri göstərmək kifayətdir.

Məhz son illər aşkar olunmuş qayaüstü təsvirlər Azərbaycanın ən qədim tarixini daha dərinə nəzərdən keçirməyə və şərh etməyə imkan vermişdir. Hal-hazırda Azərbaycan petroqliflərinin təhlili belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, qayaüstü təsvirlər bölgənin qədim insanların tarixi keçmişi ilə bağlı olan özünəməxsus, təkrarolunmaz görünüşə malikdirlər. Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeronun qayaüstü təsvirləri sübut edir ki, həmin dövrün mədəniyyəti təcrid olunmuş deyil, qonşu əyalətlərin mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir.

Bu kitabda çoxsaylı qayaüstü rəsmlərin və qazıntı materiallarının tədqiqi əsasında onların xronologiyası, xüsusiyyətləri, mövzusu, üslubu, işlənilmə texnikası, həmçinin üst paleolit dövründən orta əsrlərədək Azərbaycanın qayaüstü incəsənətinin təyinatı haqqında maraqlı faktlar göstərilmişdir. Aydın ifadə olunmuş üslub xüsusiyyətlərinə və zəngin mövzularına əsasən, təhlil etdiyimiz petroqliflərin yaranmasında təsərrüfat tərzinə görə bir-birindən fərqlənən insan qrupları iştirak etmişlər. Qobustanda üst pleystosen və erkən holosen dövründə Azərbaycanın qayaüstü incəsənətinin inkişafında 6 üslub-mövzu meyli müşahidə olunur. Paleolit dövrü təsvirlərində insan və pleystosen faunası (öküz - turlar, vəhşi atlar) təqdim olunmuşdur. Heyvan təsvirləri qayalar üzərində tək-tək və qrup halında yerləşdirilmiş, real tərzdə həkk olunmuşlar. Öz növbəsində üst paleolit incəsənəti üslub xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa bölünür.

Erkən holosen dövründə ov heyvanlarının və iqlimin dəyişməsi ilə, Xəzər dənizinin son transgressiyası ilə əlaqədar olaraq qayaüstü təsvirlərin mövzusunda da dəyişikliklər əmələ gəlir. Qayalar üzərində əhliləşdirilmiş öküzlər, vəhşi atlar, marallar və keçilər - o dövrün əsas totem və ov obyektləri meydana gəlir. İnsan təsvirləri az təqdim olunur. Bu dövrdə quş, zoomorf və antropomorf təsvirlər əmələ gəlir. İşlənilmə tərzinə görə onlar daha çox sxematik şəkil alırlar. Neolit və tunc dövrü petroqlifləri üslub xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa bölünür. Birinci qrupa daha real tərzdə çəkilmiş heyvan təsvirləri (Qobustan-Cingirdağ, Kiçikdaş və Böyükdaşın aşağı səkisi) aiddir. İkinci qrupa Kəlbəcər, Gəmiqaya və Abşerondakı heyvan təsvirlərini aid edirik.

Yerinə yetirilmə üslubuna və məzmununa görə II qrup petroqlifləri Qobustanın sonrakı dövr təsvirlərinə yaxındır. Bu qrup rəsmlərdə yeni meyillər görünür. Yeni obrazlar-dairə şəkilli buynuzlu keçi təsvirləri meydana gəlir.

Tədqiqatın nəticələri qayaüstü təsvirlərin xronologiyasına bir qədər başqa tərzdə yanaşmağa imkan verir:

I. Ən qədim, erkən mərhələ - son pleystosen və erkən holosen dövrü- öküztur dövrü. Bu dövr öz növbəsində dörd üslub qrupuna bölünür:

I üslub - orinyak - ən erkən hüdudu e.ə 34000-ci ilə aiddir.

II üslub - solütre-madlen-e.ə 19000-15000-ci illər.

III üslub - madlen - e.ə XV-XIII minilliklər.

IV üslub - madlen-mezolit - e.ə XIII-VIII minilliklər.

II. Neolit dövrü - vəhşi at və öküzlər dövrü -e.ə VII-VI minilliklər.

III. Eneolit dövrü - maral və keçilər dövrü - e.ə VI-IV minilliklər.

IV. Tunc dövrü - keçilər dövrü - e.ə IV-III minilliklər.

V və VI mərhələ - dəvə dövrüdür.

V. Dəmir dövrü - e.ə II-I minilliklər.

VI. Orta əsrlər dövrü - I-XVIII əsrlər.

Kitabda ilk dəfə olaraq arxeoloji materiallar əsasında bəzi petroqliflərin yaşı haqqında məlumatlar verilir. Bu tapıntılar Qobustanda paleolit dövrünün mərhələlərini səciyyələndirir. Onlar bir neçə minilliklər ərzində qədim daş dövrü mədəniyyətinin inkişafı haqqında təsəvvür yaradır. Nəşr olunan materiallar Mərkəzi Avropa və Asiya tarixi kontekstində paleolit incəsənətinin mövqeyini yenidən qiymətləndirməyə və qonşu ərazilərin mədəniyyətlərinin inkişafı üçün əhəmiyyətini açıqlamağa kömək edir. Bu işdə müəllif tərəfindən paleolit dövrünün bəzi mübahisəli, problemlərinə toxunulmuşdur. Tədqiqatın çətinliyinə və əldə olunmuş materialların kifayət qədər tam tədqiq edilmədiyinə baxmayaraq, Qobustan paleolit incəsənətinin ən qədim mərkəzi və eyni zamanda Azərbaycanda bu cür abidələrin bütövlüyü cəhətdən yeganəsidir. Bununla yanaşı, bəzi petroqliflərin yaşının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Digər tərəfdən, Azərbaycanın qayaüstü incəsənətinin üslub təhlili metodları təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, üslub xüsusiyyətləri bu və ya digər vaxt dövrünü təyin edə bilər. Azərbaycan petroqlifləri üzrə əldə olan materialların ümumiləşdirilməsi təkcə qayaüstü incəsənət sahəsində ayrı-ayrı məsələlərin müsbət həllini deyil, həm də bundan əvvəlki işlərdə olan zəif yerləri göstərir. Qayaüstü incəsənət problemlərinin öyrənilməsində yeni metodların tətbiq edilməsi qarşıya qoyulmuş vəzifələrin uğurla həll edilməsinə kömək edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat prosesində ən kiçik faktlar belə qeydə alınmışdır. Bu cür detallar üzrə aparılmış müşahidələr yeni faktların üzə çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, Böyükdaş dağının Anazağa, Kənizə, Öküzlər-2 və Kiçikdaş dağının Qayaarası, Ceyranlar düşərgələrindəki arxeoloji materiallarla

əlaqəsi olan bəzi qayaüstü təsvirlərin paleolit mənşəyi müəyyən olunmuşdur. Qədim qayaüstü təsvirlərin şərh edilməsi məsələləri yeni tərzdə qoyulmuşdur.

Azərbaycan xalqının qədim incəsənətində rəsmlərin işlənilmə üslubuna görə 2 rayonu xüsusi qeyd etmək olar. Bunlar petroqliflərin süjetləri ilə seçilən (insan, məişət və ayin səhnələri təsvirləri) Abşeron və Qobustan ərazisi və qayaüstü incəsənət üçün yarımköçəri maldarlıq, ayin-ovsun mövzusu xas olan Kiçik Qafqaz rayonudur (Naxçıvan, Kəlbəcər, Sünik və Göyəm ərazisi). Gəmiqaya ərazisində aşkar olunmuş yaşayış məskənləri, qəbirlər, saxsı qab qırıqları tədqiqatçılara bəzi petroqlifləri e.ə. IV-III minilliklərin sonuna aid etməyə əsas vermişdir. Qayaüstü təsvirlər zonasında aşkar olunmuş və e.ə. III minilliyə aid edilən açıq yaşayış məskəni və dairəvi tikili qalıqları tədqiqatçılara Kəlbəcər petroqliflərini tunc dövrünə aid etməyə imkan yaratmışdır. Meqalit daşlar və qayalar üzərində rast gəlinən Abşeron petroqlifləri isə təxminən tunc dövrünün sonuna aid edilir.

Ümumi şəkildə Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin tədqiqinin bəzi yekunları belədir. Deyilənlərin əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, petroqliflərdə əks olunmuş Azərbaycan mədəni-tarixi prosesləri çox zəngin və mürəkkəbdir. Burada öncədən mürəkkəb və müxtəlif əlaqələrdə, digər yaxın və uzaq mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan yerli tayfaların zəngin və özünəməxsus mədəniyyəti inkişaf etmişdir.

Alimlərin tədqiqat işlərinə baxmayaraq, Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin öyrənilməsində bir çox məsələlər hələ də aydınlıq tələb edir. Məsələn, Qafqaz və Avropa mədəniyyətinin inkişafında Qobustan hansı rolu oynamışdır? Bu cür mürəkkəb problemlərin uğurlu həlli üçün Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcərdə və Abşeronda genişmiqyaslı kompleks tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu ərazidə arxeoloqların, antropoloqların, geoloqların, etnoqrafların birgə fəaliyyəti Azərbaycanın yerli əhalisinin qədim tarixinin və digər bölgələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin yenidən yazılması üçün ən qiymətli materiallar verə bilər.

**COĞRAFİ MÜHİT, AZƏRBAYCANIN REĞIONLARININ (RAYONLARININ)
TARİXİ DÖVRLƏŞMƏSİ İLƏ QAYAÜSTÜ RƏSMLƏR VƏ XƏZƏRİN
SƏVİYYƏSİNİN DƏYİŞMƏSİ ARASINDA XRONOLOJİ ƏLAQƏLƏR**

Dördüncü dövr		Geoloji mərhələləşmə		
Orta Qolosen		İqlim	Flora	Fauna
Abşeron yarımadasında tarixi dövr ərzində nisbi sabit iqlim rejimi	Abşeron subtropik iqlim, günəşli payız, isti qış Şimal, şimal-şərq kütələri	Xarakterik		
	Abşeron: (300-400m) hündürlüklər mövcud olan yarımada, qum təpələri, Kür və Araz boyunca düzənlik relyefi-tuqay tipində meşələr			
Atlar, uzun	Əvvəlki mərhələlərdə olan həmin növlər			
Müasir qalıq	e.ə. I min. il Xəzərin son transqressiyası	Xəzərin Transqressiyası və reqressiyası		
Tunc dövrünə aid olan əmək alətləri, Tunc dövrünə aid olan Abşeron xəncəri, Qobustan nizə ucluqları, Tunc dövrünə aid olan balta		Əmək Alətləri		
Kəlbəcər və Ordubadda (Gəmiqaya) Abşeron meşələrinin yandırılması və qırılması. Məldarlıq, əkinçilik maldar qəbilələr yüksək dağ zonalarını intensiv mənimləməyə başladılar.		Təsərrüfat		
e.ə. IV-III min. il.	e.ə. II-I min. il.	I-IX əsrlər.	Təxmini dövrləşmə	
			Tarixi dövrləşmə	
Tunc dövrü	Dəmir dövrü	Orta əsrlər dövrü	Arxeoloji mərhələlər	

V YÜRÜM			
ERKƏN QOLOÇEN ÜST PLEYSTOSEN			
	Ümumi güclü soyuqlar və hündür dağlarda buzlaşma zamanı aşağı landşaft zonalara qarışma		
Ardıc, püstə meşələri, meşə massivləri, dağ çəmənliəri			
Qazıntı halında tapılan atlar, ceyranlar, öküzlər, delfinlər Delphinus delphis L.- Buzlaşma dövrünün başlaması ilə məhv oldular.	Mağara kəftarı, bəbir, nöci b maral, ceyran, qum sıçan, kərgədan		
Pleystosendə dənizin səviyyəsi üç dəfə qalxmış və ovalığın şərq tərəfini tutmuşdur			
		e.ə. VII-VI min. il.	e.ə. VI-IV min. il.
		Neolit	Encohit
PALEOLIT			

		Boreal iqlim kontinental temperaturun qalxması		Şərqi Zaqafqaziya, Ön Asiya gəmiriciləri cənub növünə aid at və tur. Kiçik Qafqazın düz səthi dağları Muflon-ibtidai tur, dəvə, qafqaz siçanları, keçilər, dağ keçisi						
		¹ Təəssüf ki, pleystosen dövrünün flora və faunasının az öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq flora və faunanın bu və ya digər növlərinin dislokasiyasının dəqiq stratiqrafıq tarixinin müəyyənləşdirilməsində çətinliklərə rast gəlinir.								

Cədvəl 7. Üst paleolit dövrünün xronologiyası (A.Lerua-Quran)

Xronologiya (karbon 14)	A. Breyl (XX əsrin əvvəli)	A.Lerua-Qurana görə dövrləşmə	Üslublar											
1965 – 0 - - - - - 5000 - - - - -														
1000 – - - - 15000 – - -	Madlen <table style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr><td rowspan="5" style="font-size: 3em; vertical-align: middle;">}</td><td>VI</td></tr> <tr><td>V</td></tr> <tr><td>IV</td></tr> <tr><td>III</td></tr> <tr><td>II</td></tr> <tr><td>I</td></tr> </table> Solyutre Protosolyutre	}	VI	V	IV	III	II	I	Madlen <table style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr><td rowspan="3" style="font-size: 3em; vertical-align: middle;">}</td><td>Üst</td></tr> <tr><td>Orta</td></tr> <tr><td>Erkən</td></tr> </table> Solyutre İnter-qravetto-solyutre	}	Üst	Orta	Erkən	Üslub IV Üslub III
}	VI													
	V													
	IV													
	III													
	II													
I														
}	Üst													
	Orta													
	Erkən													

- - 20000 - - - - 25000 - - - - 30000 - - - - -	Orinyak <ul style="list-style-type: none"> Üst Orta Qədim 	Qravett Orinyak Şatel-perron	Üslub II Üslub I
35000 - - - - - 40000 -	Mustye	Mustye	

AZƏRBAYCANIN QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİNİN EVOLUSİYASI (Cədvəl 8)

	Arxeoloji dövrlər		Üslub – tur dövrləri	Təsvirlər		İşarələr və yazılar	Maskalı və ya kəhin atributları ilə olan təsvirlər	Öküzlər	Aqlar və qulanlar
	Tarix			İnsan	Alət				
A	Üst paleolit	34 000 il. B.e.ə	Öküz – tur dövrləri I						
		19 000-15 000 il B.e.ə	II						
		15 000 il XIII min il B.e.ə.	III		9				
B	Mezolit	XIII-VIII min il. B.e.ə	IV		14				
C	Neolit	VII-VI min il. B.e.ə	Vahşi aqlar və öküzlər dövrü						

D	Enolit	V-IV min il. B.e.ə	Maral və keçi dövrü						
E	Tunc dövrü	IV-III min il. B.e.ə			32				
F	Dəmir dövrü	II-I min il. B.e.ə							
G	Orta əsrlər dövrü I-IX əsrlərdə və daha sonralar		Dəvə dövrü						
				<p>1) 1 Qobustan, Böyükdaş dağı, aşağı səki 2) 2-5- Qobustan : 6.9.14-Qobustan, Əmək aləti: 7-Qobustan, Kiçikdaş dağı; 8-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki; 10-Qobustan, Cingirdağı ;11.12.13-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki; 15-Qobustan; 16-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki; 17 Qobustan; 18-22-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki: 3) 23-Qobustan, Cingir dağı; 24-26-Qobustan, Böyükdaş dağı. Yuxarı səki: 27.28-Qobustan. Cingir dağı;</p>					

AZƏRBAYCANIN QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİNİN EVOLUSİYASI (Cədvəl 8)

Marallar	Keçilər	Şirlər, bəbirlər	Quşlar	Qaban	İt	Dəvə	Balıq	Arabalar	Qayıqlar
									

									
									
									
									
									
									
									
<p>29.30-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki; 31-Kəlbəcər; 32-Qobustan,Gəmiqaya, Əmək aləti; 33-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki; 34-Abşeron; 35-Qobustan, Cingir dağı; 36-Naxçıvan, Gəmiqaya;37-39-Qobustan, Cingir dağı; 40-Kəlbəcər; 41-Naxçıvan, Gəmiqaya; 42-Kəlbəcər; 43,44- Naxçıvan. Gəmiqaya; 45- Qobustan, Cingir dağı; 46- Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki; 47-Qobustan, əmək aləti; 48-Qobustan, Böyükdaş dağı; 49-Qobustan, Cingir dağı; 50-Qobustan, Böyükdaşdağı, yuxarı səki;51.52-Qobustan, Cingir dağı;53,54-Qobustan, alət; 55,56-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki</p>									

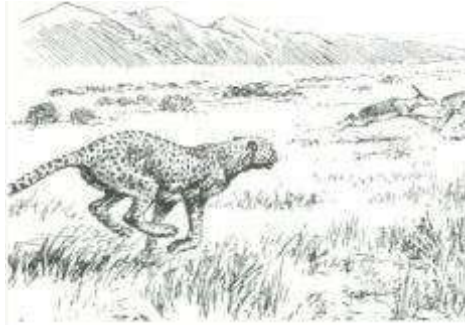

Şək. 1. Qafqaz və Xəzər üst pleystosendə (S.A.Kovatevski, 1933)

1- sahə Volqa hövzəsində şirin su çöküntüləri; 2-sahə Aral-Kaspi dəniz transqressiyası
3-sahə dördü bir dördü bir buzlaşmanın yayılması.

Fig. 1. Caucasus and the Caspian Sea in Upper Pleistocene, (by S.A. Kovalevski, 1933) 1-area of Dnepropetrovsk deposits in Volga basin; 2-area of Aral-Caspian sea transgression; 3-area of expansion of Quaternary glaciations.

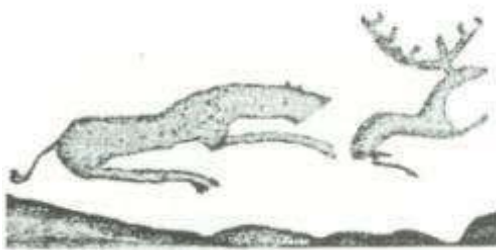
Кавказ и Каспий в верхнем плейстоцене (по С.А.Ковалевскому, 1933). 1-область древнепресноводных отложений в бассейне Волги; 2-область арало-каспийской морской трансгрессии; 3-область распространения четвертичного оледенения.

Şək. 2. Yarımsəhrada bəbir (pleystosen)
(N.K. Vereşşagin, 1959-cu il)

Fig. 2. Leopard in the semidesert
(Pleistocene) (by Vereshagin N.K., 1959)

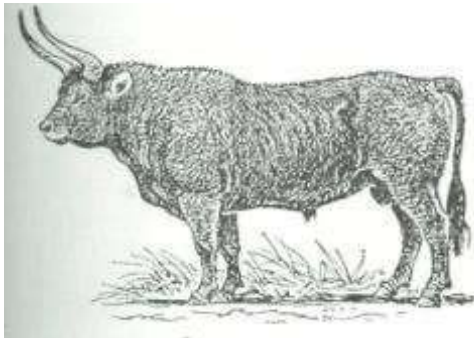
Рис. 2. Гепард в плейстоценовой
полупустыне (по Н.К.Верещагину, 1959г.)

Şək. 3. Böyükdaş dağı, yuxarı səki. daş №
24. Xallı maral təsviri. (C.Rüstəmov, 1979-
cu il)

Fig. 3. Beyukdash Mountain, upper terrace,
stone № 24. The image of a spotty deer (by
Rustamov J., 1979)

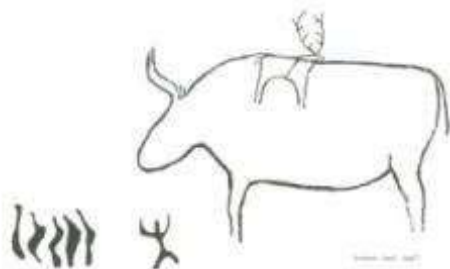
Рис. 3. Гора Бейюкдаш, верхняя терраса,
камень №24-а. Изображение пятнистого
олени (по Дж.Рустамову, 1979г.)

Şək. 4. Öküz (Bos Primigenius boj). (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.4. Aurochs Bos Primigenius Boj

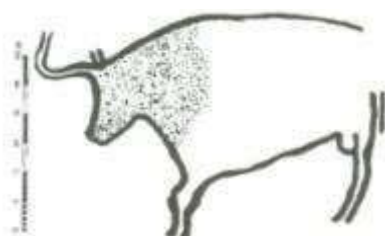
Рис. 4. Бык Bos Primigenius Boj (по
И.Джафарзаде 1973г.)

Şək. 5. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 32. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 5. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 32 (by Jafarzade I, 1973)

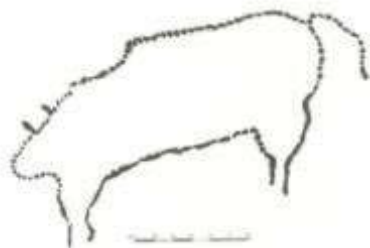
Рис. 5. Бейюкдаш верхняя терраса камень №32 (по И.Джафарзаде 1973г.)

Şək. 6. Öküz-tur təsviri. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 32 (şərq tərəfi)

Fig.6. Image of aurochs. Beyukdash Mountain, upper terrace. Stone № 32 (eastern side)

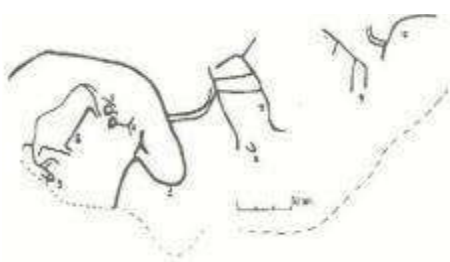
Рис. 6. Изображение быка-тура. Гора Бейюкдаш, верхняя терраса, камень № 32 (восточная сторона)

Şək. 7. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş № 159. Öküz-turun təsviri (dəqiq texnika ilə işlənmiş)

Fig. 7. Beyukdash Mountain, lower terrace, stone № 159. Image of aurochs (made with precise techniques)

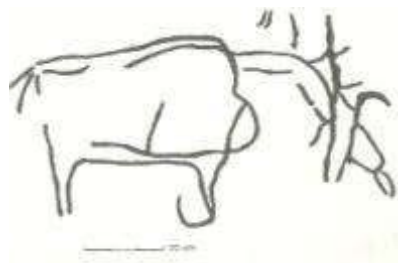
Рис. 7. Гора Бейюкдаш, нижняя терраса, камень №159. Изображение быка-тура, выполненное точечной техникой

Şək. 8. Şonqardağ, daş № 5. Öküz başının təsviri

Fig. 8. Shongar dag. Stone M 5. Image of the head of aurochs. (By Rustamova J., 2003)

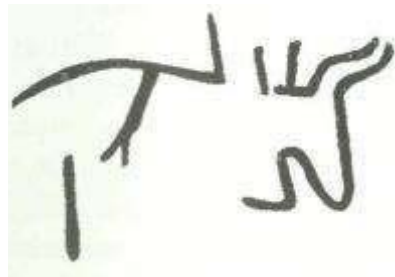
Рис. 8. Гора Шонгар - изображение головы быка камень №5

Şək. 9. Şonqardağ, daş № 4, Kobud işlənmiş öküz təsviri

Fig. 9. Shongardag. Stone № 4. Roughly carved image of aurochs. (By Rustamov J., 2003)

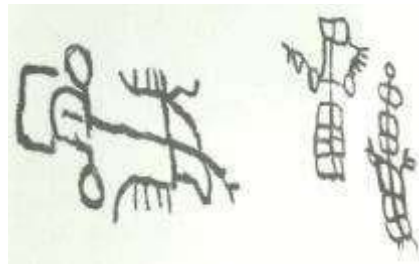
Рис. 9. Гора Шонгар - камень № 4. Грубо выполненное изображение быка

Şək. 10. Şonqardağ, ayrıca daşda təsvir olunmuş öküz başı. (C.Rüstamov, 2003-cü il)

Fig. 10. Shongardag. Head of aurochs carved on a separate stone. (By Rustamov J., 2003)

Рис. 10. Гора Шонгар - изображение головы быка на отдельном камне (по Дж. Рустамову, 2003 г.)

Şək. 11; 12. Gəmiqayada (Naxçıvan) əhliləşdirilmiş ökülərin qayaüstü təsvirləri

Fig. 11; 12. Rock carvings of domesticated animals on Gemigaya; Nakhchevan (by Aliyev V., 1993)

Рис. 11, 12. Наскальные изображения одомашненных быков на Гемигая (Нахчыван)

Şək. 13. Şərqi Zaqafqaziyanın pleystosen faunasında qulan. (N.K. Vereşşagin, 1959-cu il)

Fig. 13. Asiatic wild ass in Pleistocene fauna of East Transcaucasia (by Vereshagin N.K., 1959)

Рис. 13. Кулан в плейстоценовой фауне Восточного Закавказья (по Н.К.Верещагину, 1959г.)

Şək. 14. a,b – Bezoar keçilər. (N.K.Vereşşagin, 1959-cu il).

Fig. 14. a,b – Bezoar goats (by Vereshagin N.K., 1959)

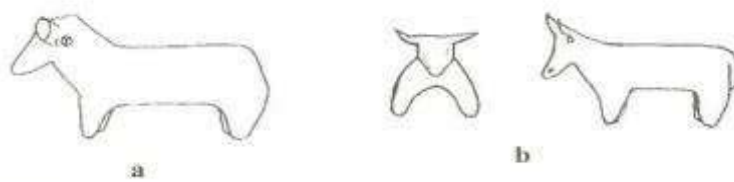
Рис. 14. а,б - bezoаровые козлы (по Н.К.Верещагину,1959г.)

Şək. 15. Kіçikdaş dağı, daş №58

Fig. 15. Kichikdash Mountain, stone №58.

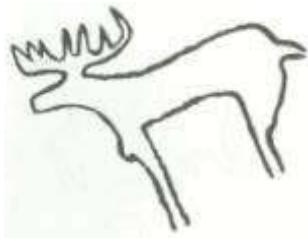
Рис. 15. Гора Кичикдаш, камень № 58

Şək. 16. a, b - Naxçıvan ərazisində tapılmış eneolit və tunc dövrlərinə aid olan öküzlərin gil fiqurları. (O.A.Həbibullayev, 1982-ci il)

Fig. 16. a, b - earthen figures of oxen of Eneolithic and Bronze Age epoch revealed on the territory of Nakhchevan. (by Abibullayev O.A., 1982)

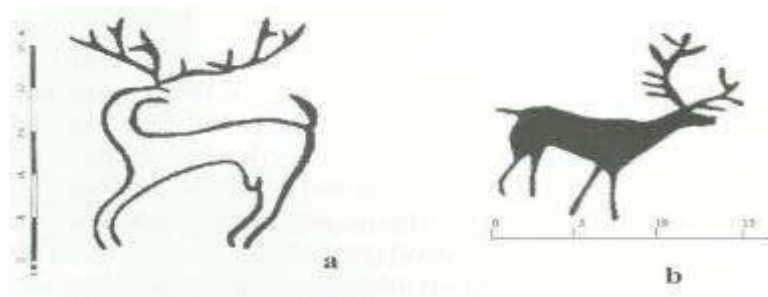
Рис. 16. а, б - глиняные фигурки быков эпохи энеолита и бронзы обнаруженные на территории Нахичевани (по О.А.Абибуллаеву, 1982 г.)

Şək. 17. Cingirdağ. Yazılıtəpə. Daş № 33. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 17. Jingirdag Mountain. Yazyly hill. Stone N°33 (by Jafarzade I., 1973)

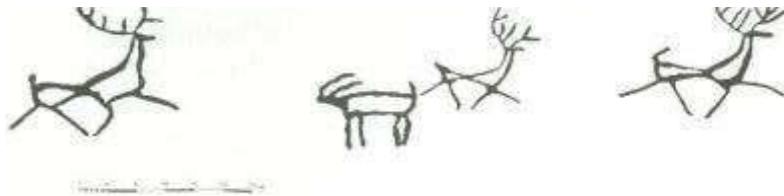
Рис. 17. Гора Джингирдаг. Холм Язлы. Камень33 (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 18. Cingirdağ. Yazılıtəpə, a-daş № 66; b-daş № 24. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 18. Jingirdag Mountain. Yazyly hill: a-stone № 24; b-stone Ns 66. (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 18. Гора Джингирдаг-Язылы-тепе: а-камень № 24; б-камень № 66 (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 19. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş № 22. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 19. Beyukdash Mountain, lower terrace: stone № 22 (by Jafarzade I., 1973)

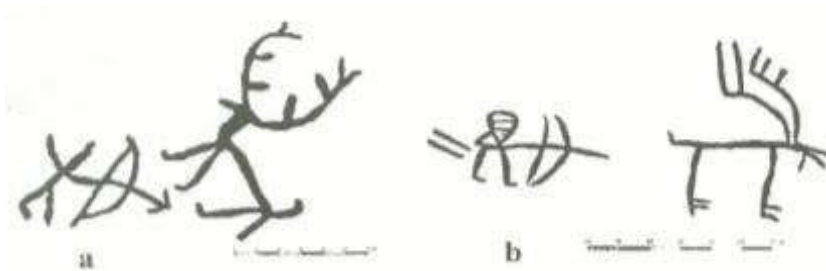
Рис. 19. Гора Бөюкдаш, нижняя терраса: камень № 22. (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 20. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş № 59. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 20. Beyukdash Mountain, lower terrace: stone № 59. (by Jafarzade I., 1973)

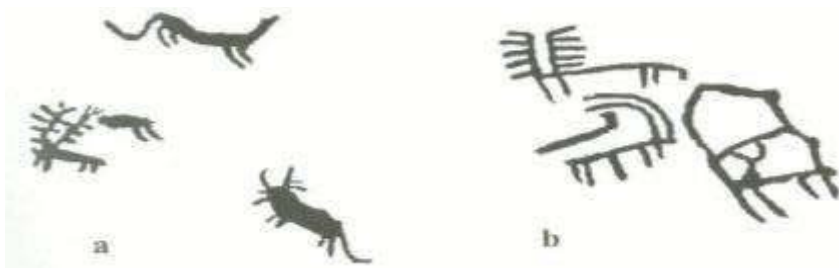
Рис. 20. Гора Бююкдаш, нижняя терраса: камень № 59 (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 21. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, a-daş № 101, b-daş № 118. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.21. Beyukdash Mountain, upper terrace: a-stone № 101, b-stone № 118 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 21. Гора Бююкдаш, верхняя терраса: а-камень №101, б-камень № 118. (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 22. Gəmiqaya (Naxçıvan): a-daş №33, b- daş № 34. (V.Əliyev, 1992-ci il)

Fig.22. Gemigaya (Nakhchevan): a-stone № 33; b-stone №34 (by Aliyev V., 1992)

Рис. 22. Гемигая (Нахичевань): а-камень № 33; б-камень №34. (по В.Алиеву, 1992г.)

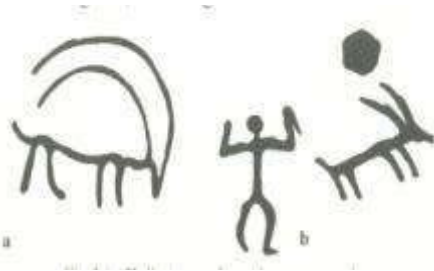

Şək. 23. Abşeron təsvirləri. (Q.Astanov, 1972-ci il) (V.Əliyev, 1992-ci il)

Fig.23. Absheron (by Aslanov G.,1972). Image of deer

Рис. 23. Апшерон (по Г.Асланову, 1972 г.). Изображение оленей

Şək. 24. Kəlbəcərdə. a,b – keçilərin qayaüstü rəsmləri. (Q.İsmayilzadə, 1987-ci il).

Fig. 24. Kalbajar: a, b-rock carvings of goats (by Ismailzade G, 1987).

Рис. 24. Кельбаджары. а,б-наскальные изображения козлов (по Г.Исмаилзаде, 1987г.)

Şək. 25. Gəmiqaya, daş № 54. Ov səhnəsi.

Fig. 25. Gemigaya, stone № 54. Hunting scene on goats (by Aliyev V., 1992)

Рис. 25. Гемигая, камень №54. Сцена охоты на козлов (по В.Алиеву, 1992г.)

Şək. 26. a-Kanna (Q.S.Rassu, 1971-ci il); b- Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 81. Kannanın təsviri (?), c-Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 21. Kammının təsviri. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig.26. a-eland (by Rass G.S., 1971); b-Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 81. Image of an eland (?); c- Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 21. Image of an eland (by Jafarzade I,1973)

Рис. 26. а-канна (по Г.С.Рассу 1971г.); б-гора Бейюкдаш, верхняя терраса, камень №81. Изображение канны (?); в-гора Бейюкдаш, верхняя терраса, камень №21. Изображение канны (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 27. Antilop – qnu

Fig.27. Antelope-gnu

Рис. 27. Антилопа—гну

Şək. 29. Kəlbəcər. (Q.İsmayilzadə, 1990-cı il

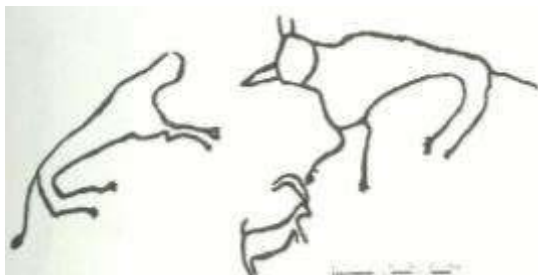
Fig. 29. Kalbajar (by Ismailzade G., 1990)

Рис. 29. Кельбаджары (по Г.Исмаилзаде,

Şək. 28. Gəmiqaya, daş № 429. (N.Müseybli, 2004-cü il)

Fig.28. Gemigaya. stone № 429 (by Museibli N., 2004)

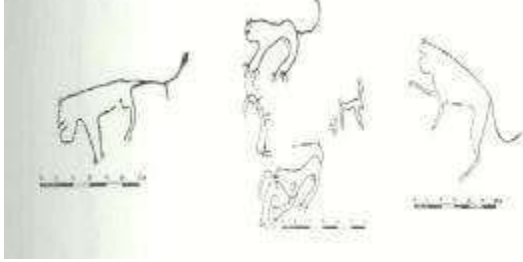
Рис. 28. Гемигая камень №429 (по Н.Мусейбли, 2004г.)

Şək. 30. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş № 239. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.30. Beyukdash Mountain, lower terrace. Stone №239 (by Jafarzade I,1973)

Рис. 30. Гора Бейюкдаш, нижняя терраа. Камень №239 (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 31. Cingirdağ. a-daş № 24, b-daş №59, c - daş № 63. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.31. Jingirdag Mountain, a-stone № 24; b-stone № 59; c-stone №63 (By Jafarzade I., 1973)

Рис. 31. Гора Джингирдаг, а-камень №24; б-камень №59; в-камень №63 (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 32. Bökükdaş dağı, aşağı səki, daş № 155. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 32. Beyukdash Mountain, lower terrace. Stone № 155 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 32. Гора Бөкүкдаш, нижняя терраса. Камень №155 (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 33. Bökükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 63. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 33. Beyukdash Mountain, upper terrace. Stone № 63 (by Jafarzade I.1973)

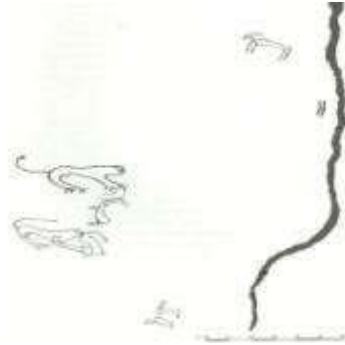
Рис. 33. Гора Бөкүкдаш, верхняя терраса. Камень № 63. (по И. Джафарзаде, 1973)

Şək. 34. Yazılıtəpə, daş №9. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 34. Yazyly hill. Stone № 9 (by Jafarzade I., 1973).

Рис. 34. Холм Язылы. Камень №9. (по И. Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 35. Yazılıtəpə, daş № 59 (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 35. Yazyly hill. Stone №59 (by Jafarzade I., 1973)

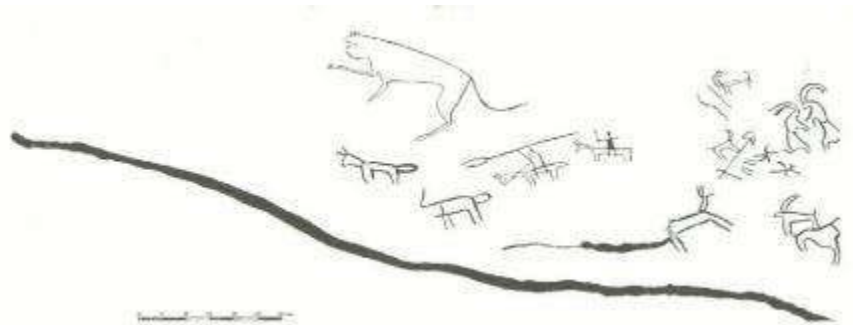
Рис. 35. Холм Язылы. Камень №59. (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 36. Yazılıtəpə, daş №24 (yuxarı tərəf). (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 36. Yazyly hill. Stone № 24 (upper side) (by Jafarzade I., 1973)

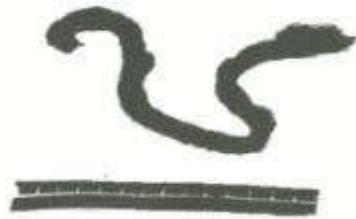
Рис. 36. Холм Язылы. Камень 24 (верхняя сторона), (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 37. Yazılıtəpə, daş №63. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 37. Yazyly hill. Stone № 63 (by Jafarzade I., 1973)

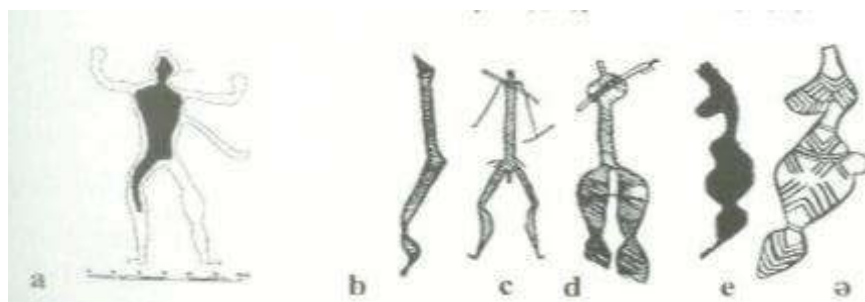
Рис. 37. Холм Язылы. Камень № 63. (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 38. Gəmiqaya, daş №74. (V.Əliyev, 1992-ci il)

Fig.38. Gemigaya, stone № 74 (by Aliyev V., 1992)

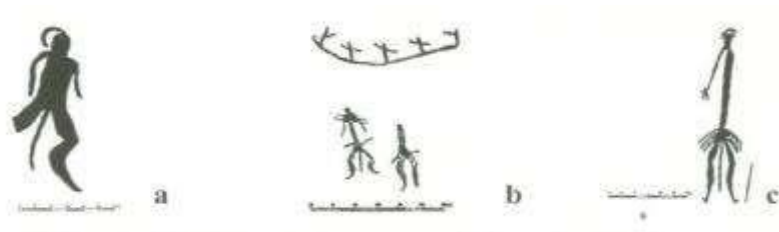
Рис. 38. Гемигая, камень №74. (по В.Алиеву, 1992г.)

Şək. 39. a,b,c,d,e,f – Qobustanın fiqur görünüşləri

Fig.39. a,b,c,d,e,f- types of figures in Gobustan

Рис. 39. а,б,в,г,д,е - виды фигур в Гобустане

Şək. 40. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, a-daş № 34a; b-daş № 35; c-daş № 38.(İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 40. Beyukdash Mountain, upper terrace: a stone № 34a; b-stone № 35; c-stone № 38 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 40. Гора Бейодаш, верхняя терраса. а-камень №34а; б-камень №35; в-камень №38. (по И. Джафарзаде, 1973)

Şək. 41. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, a-daş № 45; b-daş № 46. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig.41. Beyukdash Mountain, upper terrace; a-stone №45; b-stone №46 (by Jafarzade I., 1973)

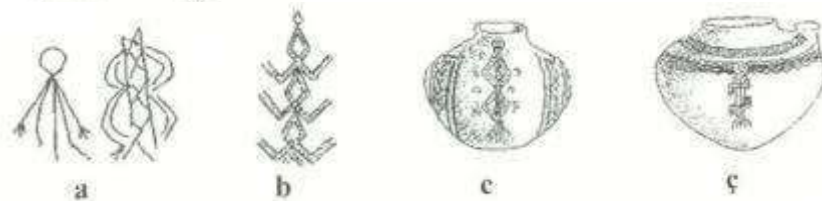
Рис. 41. Гора Бөюкдаш, верхняя терраса; 1-камень №45; 2-камень №46 (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 42. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, a-daş № 66. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig.42. Beyukdash Mountain, terrace, stone №66 (by Jafarzade I., 1973)

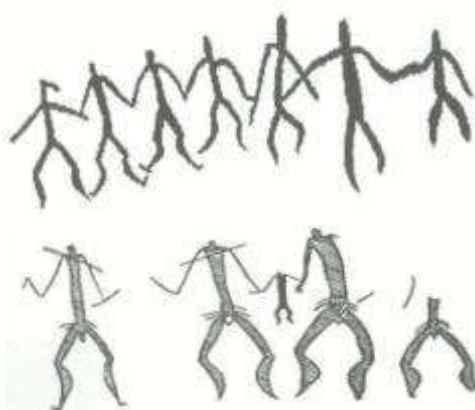
Рис. 42. Гора Бөюк-даш, верхняя терраса, камень №66 (по И. Джафарзаде, 1973)

Şək. 43. a-Yuxarı Lenadan antropomorf fiqurlar (A.P.Okladnikov, 1977-ci il); b, c, ç çoxyaruslu keramikadan fiqurlar 3/6 №- li kurqanda və 1-3 №-li kurqanda. Gəncəçay çayının sol sahilində, Xanlardan qərbə Topalhəsənli yaxınlığında. (M.A.Hüseynov, 1989-cu il)

Fig. 43. a anthropomorphic figures from Upper Lena (by Okladnikov A.P., 1977); b, c, d - images of multilayer figures on the earthenware of burial mounds N°3/6 of Kilikdag and a burial mound N°] 3 to the west from Khanlar near Topalgasanli on the left bank of Ganjachay river (by Guseynov M.A., 1989)

Рис. 43. А-антропоморфные фигуры с Верхней Лены (по А.П.Окладникову, 1977г.); б,в,г-изображения многоярусных фигур на керамике курганов №3/6 Киликдага и кургана №1-3 к западу от Халлара близ Топалгасанли на левом берегу реки Гянджачай (по М.А.Гусейновой, 1989 г.)

Şək. 44. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №86

Fig. 44. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 86

Рис. 44. Гора Бейюкдаш, верхняя терраса, камень № 86

Şək. 45. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №39

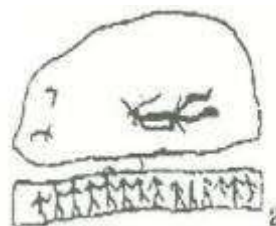
Fig. 45. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 39

Рис. 45. Гора Бейюкдаш, верхняя терраса,камень № 39

Şək. 46-a. Qazıntılar zamanı ayrı-ayrı daşlarda aşkar edilmiş rəqs edən insan rəsmləri -a- Qobustanda. (С.Рүстәмов, 1990-сı il).

Fig. 46-a. The image of dancing people on separate stones, revealed at excavations-a-in Gobustan (by Rustamov J., 1990)

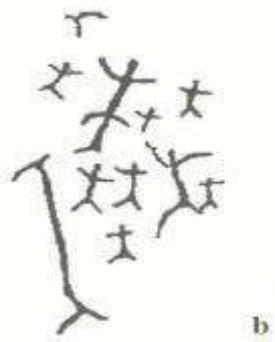
Рис. 46-a. Изображение танцующих людей на отдельных камнях, обнаруженных во время раскопок - Гобустане (по Дж.Рустамову, 1990г.)

Şək. 46-b. Gəmiqayada (Naxçıvan). (V.Əliyev, 1991-ci il).

Fig. 46-b. b-on Gemigaya in Nakhchevan (By Aliyev V., 1991)

Рис. 46-b. Изображение танцующих людей на отдельных камнях, обнаруженных во время раскопок - на Гемигая в Нахичевани (по В.Алиеву, 1991 г.)

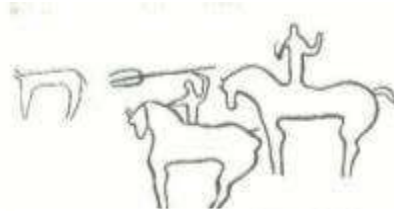

Şək. 47. Yazılıtəpə, daş № 100. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig.47. Yazyly hill, stone №100 (by Jafarzade I, 1973)

Рис. 47. Язылы-тепе, камень №100 (И. Джафарзаде, 1973)

Şək. 48. Yazılıtəpə, daş № 40. (İ.Cəfərzadə, 1973-c il).

Fig.48. Yazyly hill, stone №40 (by Jafarzade I., 1973)

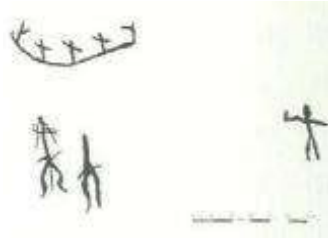
Рис. 48. Язылы-тепе, камень №40 (И. Джафарзаде, 1973)

Şək. 49. Yazılıtəpə, daş № 9. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig. 49. Yazyly hill, stone № 9 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 49. Язылы-тепе, ксшень №9 (И. Джафарзаде, 1973)

Şək. 50. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 34. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.50. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 34 (by Jafarzade I., 1973)

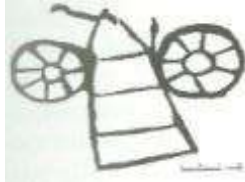
Рис. 50. Гора Бөюкдаш, верхняя терраса, камень № 34. (по И.Джафарзаде, 1973 г.)

Şək. 51. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 35. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig. 51. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone M 35 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 51. Гора Бөюкдаш, верхняя терраса, камень №35 (по И.Джафарзаде,

Şək. 52. Yazılıtaş № 55. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig. 52. Yazyly hill. Stone № 55. (by Jafarzade I, 1973)

Рис. 52. Холм Язылы. Комет, № 55 (по И.Джафарзаде, 1973 г.)

Şək. 53. Qadın işarələri – Monqolustan nalları ("Monqolustanın Arxeologiya və etnoqrafiyası", 1978-ci il)

Fig. 53. Woman signs-horseshoes of Mongolia. (by the hook "Archaeology and Ethnography of Mongolia", 1978)

Рис. 53. Женские знаки-подковы Монголии (по кн. "Археология и этнография Монголии" 1978 г.)

Şək. 54. Sakaçi Alendə solyar işarələr (Aşağı Amur). (M.A.Devlet, 1978-ci il)

Fig.54.a-solar signs in Sakachi Alan.(Lower Amur) (By Devlet M.A., 1978)

Рис. 54. Солярные знаки в Сакачи Аляне ИТ (Нижний Амур) (по М.А.Дэвлет, 1978г.)

Şək. 55. Böyükdaş dağının ətəyində qəbir daşında içərisində şüalar olan dairə işarələri. (F.Muradova, 1976-cı il)

Fig. 55. b signe of a circle with rays inside on grave stonesat the foot of Beyukdash Mountain (by Muradova F.. 1976)

Рис. 55. Знаки круга внутри с лучами на надгробных камнях у подножия горы Бейокдаш (по Ф.Мурадовой,1976 г.)

Şək. 56. Gəmiqaya. a-daş №19 a; b-daş № 22. c-daş № 242. (NMüseybli, 2004-cü il)

Fig. 56. Gemigaya . a-stone № 19a; b-stone № 22; est one № 242 (by Museibli N., 2004)

Рис. 56. Гемигая. А-камень №19-а; б-камень №22; в-камень №242 (по Н.Мусейбли, 2004)

Şək. 57. Xoyt-Çenxəriyn (a-G.A.Novqorodov, 1984-cü il) və Franko-Kantabriysko bölgəsinin mağaralarında (b-A.Lerua-Quran) tapılmış paleolit dövrünə aid işarələr və simvollar.

Fig.57. Paleolithic signs and symbols in Khoyt-Tsenkheriyn cave (a-by Novgorodova E.A., 1984) and caves of Franko-Cantabrian region (b- by Lerua-Guran A.)

Рис. 57. Палеолитические знаки и символы в пещере Хойт-Цэнхэрийн (а-Э.А.Новгородова, 1984г.) и пещерах Франко-Кантабрийской области (б-по А.Леруа-Гурану)

Şək. 58. Azərbaycanlı kurqanlardan tapılmış üzərində ziqzaqvari elementlər olan keramika. Eneolit və tunc dövrlərinə aiddir. (A.A.İvanovski, 1911-ci il)

Fig. 58. Earthenware with zigzag elements from burial mounds of Azerbaijan of Eneolithic and Bronze Age epochs. (By Ivanovski A.A., 1911; Gummel Y.I., 1940; Aliyev V., 1967; Guseynova M.A., 1989)

Рис. 58. Керамика с зигзагообразными элементами с курганов Азербайджана эпохи энеолита и бронзы (по А.А.Ивановскому, 1911г.; Я.И.Гуммелю, 1940г.; В.Алиеву, 1967г.; М.А.Гусейновой, 1989г.)

Şək. 59. Kurqanlardan tapılmış keramika üzərində svastika rəsmləri: 1-kurqanlar № 1-3 Gəncəçayın sol sahilindəki Topalhəsənli yaxınlığındakı Xanlardan qərbə doğru; 2-3- kurqanlar № 2/9, № 4/8 Gəncəçayın sağ sahilində Xanlardan cənub-qərbə doğru; 4-Lyüleli sığımacağı yaxınlığında kurqan; 5, 6, 7- Gəncəçayın sol sahilində kurqanlardan. (M.A.Hüseynov, 1989-cu il)

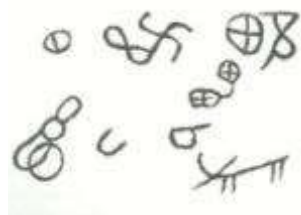
Fig.59. Images of swastikas on earthenware from burial-mounds: 1-burial-mounds №1-3 to the west from Khanlar near Topalgasanli on the left bank of Ganjachay; 2,3 burial-mounds №2/9, №4/8 to the south-west from Khanlar on the right bank of Ganjachay; 4 burial-mound near Luleli grotto; 5,6,7- from burial-mounds on the left bank of Ganjachay river; 8-earthenware from burial-mound №21 of the valley of Ganjachay river (by Guseynova M.A. 1989)

Рис. 59. Изображения знаков свастики на керамике с курганов: 1-курганы № 1-3 к западу от Ханлара близ Топалгасанли на левом берегу Гянджачая; 2,3—курганы №2/9, №4/8 к юго-западу от Ханлара на правом берегу реки Гянджачай; 4—курган близ ущелья Люлели; 5,6,7—с курганов на левом берегу р.Гянджачай; 8-керамика с земляного кургана №21 долины р.Гянджачай (по М.А.Гусейновой 1989г.)

Şək. 60. a-Gədəbəy rayonunda tunc dövrünə aid olan daş qəbirdə (Daş qutu) aşkar edilmiş bəzək-asmaı üzərində svastika işarəsinin təsviri. (D.A. Xəlilov, 1959-cu il); b-Naxçıvanda eneolit və tunc dövrünə aid olan keramika. (O.A.Həbibullayev, 1982-ci il)

Fig. 60. a-image of swastika on the decoration- pendant, revealed from stone burial place (Dash gutu) of Bronze Age in Kedahek region (by Khalilov D.A., 1959. J; b earthenware of Eneolith and Bronze Age in Nakhchevan. (by Abibullayev O.A., 1982)

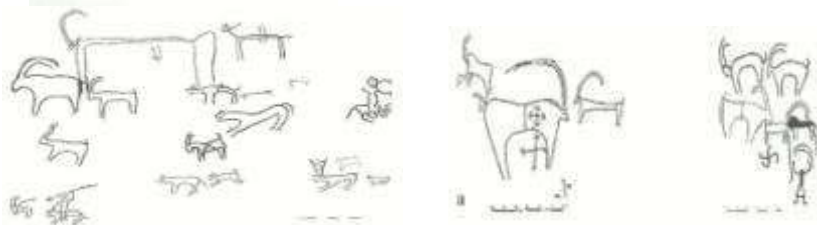
Рис. 60. а-изображение знака свастики на украшении-асма, обнаруженного с захоронения (Даш гуту) эпохи бронзы Кедабекского р-на (по Д.А.Хишлову, 1959г.); б-керамика эпохи энеолита и бронзы Нахичевани (по О.А.Абибуллаеву, 1982г.)

Şək. 61. Gəmiqaya (Naxçıvan), daş № 85

Fig. 61. Gemigaya (Nakhchevan), stone № 85

Рис. 61. Гемигая (Нахичевань), камень № 85

Şək. 62. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş № 201a

Fig. 62. Beyukdash Mountain, lower terrace? Stone № 201a.

Рис. 62. Гора Бююкдаш нижняя терраса камень №201а

Şək. 63. a, b - Cingirdağ, Yazılıtəpə, daş № 59; b- daş №47. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 63. Jingirdag Mountain, a Yazyly hill, stone №59; b-stone № 47 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 63. Гора Джингирдаг. А-Язылы тепе камень №59; б-камень №47 (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 64. a-Naxçıvan. Gəmiqaya, daş №43. (N.Müseibli, 2004-cü il); b-Qobustan. Cingirdağ dağı, Yazılı təpə, daş №47. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.64. a-Nakhehevan. Gemigaya, stone №43 (by Museibli N., 2004); b Gobustan. Jingirdag Mountain. Yazyly hill, stone M47 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 64. а- Нахичевань. Гемигая, камень №143. (по Н.Мусейбли, 2004г.); б- Гобустан. Гора Джингирдаг Язылы тепе. камень № 47 (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 65. Subuktuyede (Zabaykalye) qayaüstü rəsmlər. (D.Axundov,1986-cı il)

Fig. 65. Rock carvings in Subuktuye in Transbaikalia (By Akhundov D., 1986)

Рис. 65. Наскальные изображения в Субуктуе в Забайкалье (по Д.Ахундову. 1986г.)

Şək. 66. a,b-Keniyanın qayaüstü rəsmləri. (kitab: Art in The Old World, 2001-ci il)

Fig. 66. b,c-rock carvings of Kenia (by the hook "Rock Art in The Old World", 2001)

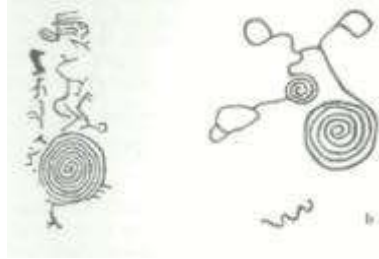
Рис. 66. б, в-наскальные изображения Кении (by the hook "Rock Art in The Old World", 2001г.)

Şək. 67. a,b - Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daşlar № 23, 99. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 67. a,b - Beyukdash Mountain, upper terrace, stones № 23,99

Рис. 67. а, б-Гора Бюкдаш, верхняя террас'а, камни № 23,99. (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 68. Gəmiqaya (Naxçıvan), a-daş № 117; b daş № 118. (V.Əliyev, 1992-ci il)

Rig. 68. Gemigaya. Nakhchevan; a-stone № 111; h-stone № 118 (by Aliyev V.. 1992)

Рис. 68. Гемигая,Нахичевань; а-камень № 117; б-камень № 1/8. (по В.Лпиеву, 1992г.)

Şək. 69. Yazılıtəpə, daş № 25. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig. 69. Yazyly hill, stone №25 (by Jafarzade I., 1973)

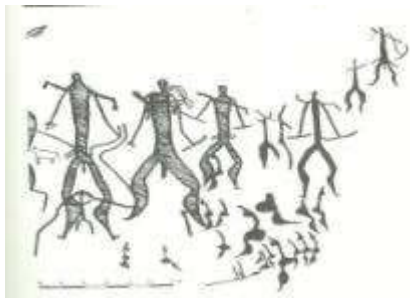
Рис. 69. Холм Язылы,камень №25 (по И.Джафарзаде,1973)

Şək. 70 a,b. a-Şonqar dayanacağından ayrıca daş üzərində öküz başının təsviri; b-Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №9(şərq tərəf). (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 70 a-image of the head of ox on a .separate stone from Shongar site; k-Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 9 (eastern side) (by Jafarzade I.,1973)

Рис. 70. А-изображение головы быка на отдельном камне со стоянки Шонгар; б-гора Бююкдаш,верхняя терраса, камень №9 (восточная сторона), (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 71. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №29(şimal tərəf). Sağ tərəfdən aşağı klaviform işarələrinin təsviri. (İ. Cəfərzadə, 19 73-cü il.)

Fig.71. Beyukdash Mountain, upper terrace. Stone № 29 (northern side). On the right below-images of claviform signs (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 71. Гора Бююкдаш,верхняя терраса.Камень №29 (северная сторона). Справа внизу-изображения клавиформных знаков (по И.Джафарзаде, 1973 г.)

Şək. 72. a,b - ayrı-ayrı daşlarda tapılmış qadın rəsmləri, daşlar üst paleolit alətlərinin olduğu eyni mədəni təbəqədə tapılmışdır. (C.Rüstəmov. 1990-cı il)

Fig. 72. a,b. Images of women on separate stones, revealed in cultural layers on the level of the complex of tools of Paleolithic type, (by Rustamov J. 1990)

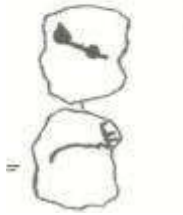

Рис. 72. а,б – Изображения женщин на отдельных камнях, обнаруженных в культурных слоях на урбне комплекса орудий верхнепалеолитического облика. (по Дж.Рустамову, 1990 г.)

Şək. 73. a-Öküzlər-2 dayanacağından aşkar olunmuş çaxmaq daşından uclu kürəkci. (C.Rüstəmov, 1984-cü il); b-Malta dayanacağı - çaxmaq daşından alət. (V.İ.Ravdonikas,1939-cu il), c,ç,d-Telman mədəniyyəti - kürəkci, Kostenki dayanacağı VIII.

Fig. 73. a-Flint edge scraper from Okuzler-2 site (by Rustamov J., 1984); b Flint tool from Malta site (by Ravdonikas V.I., 1939); c,d-Scrapers on a hooked lamellar chip. Okuzler-2 site (by Rustamov J., 1984); e- scraper ofTelman culture. Kostenki VIII site

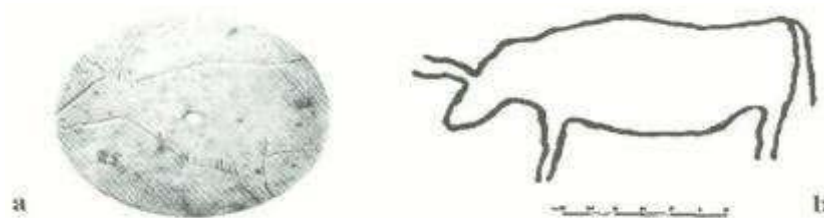
Рис. 73. А-Кремневый концевой скребок со стоянки Окюзляр-2 (по Дж.Рустамову, 1984). Б-Кремневое орудие со стоянки Мальта (по В.И.Равдоникасу,1939). в,г-Скребки на горбатом пластинчатом отщепе. Стоянка Окюзляр-2 (по Дж.Рустамову, 1984). д-Скребок Тельманской культуры. Стоянка Костенки VIII

Şək. 74. A- Öküzlər 2 dayanacağından daş alətlər. (C.Rüstəmov, 1984-cü il), b-Kokorevo dayanacağından üst paleolit dövrünə aid daş alətlər (arch. lüğət, 1990-cı il)

Fig. 74. a Stone tool from Okuzler-2 site (by Rustamov J., 1984). b-Upper Paleolithic stone tool from Kokorevo site (by arch, dictionary, 1990)

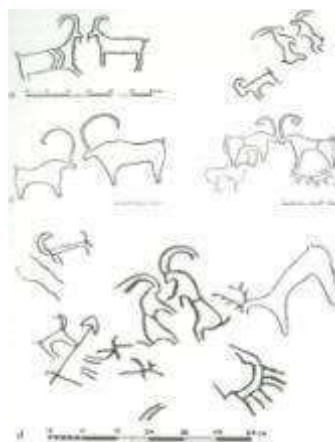
Рис. 74. а- Каменное орудие со стоянки Окюзляр-2 (по Дж.Рустамову, 1984). б- верхнепалеолитическое каменное орудие со стоянки Кокорево(по арх. словарю, 1990г.)

Şək. 75. a-disk üzərində vəhşi öküzün qravürü: Aşağı Lojeri. Fransa (foto Sen-Jemen-an-Lön Milli qədim muzey). b-Qobustan. Böyükdaş dağının yuxarı terrasında 32 №-li daş üzərində öküz təsviri (Şimal-şərq hissəsi İ. Cəfərzadə 1973-cü il)

Fig.75. a-small disk with engraving of aurochs; Low Laugerie, France (photo of the Museum of national antiquities, Sen-Jermen-an-Len) (by Elinek Y., 1982); b-Gobustan. Image of ox. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №32 (north-eastern side by Jafurzade I., 1973)

Рис. 75. а—маленький диск с гравюрой тура; Нижняя Ложери, Франция (фото Музея национальных древностей. Сен-Жерменан-Ле.н) (по Я.Елинеку.1982). б—Гобустан изображение быка Еюкдаш, верхняя терраса, камень №32 (северо-восточная сторона по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 76. a-Böyükdaş dağı, yuxarı terras, 42 №-li daş (cənub hissə), b - Yazılıtəpə, №-li daş; c- Yazılıtəpə, 36№-li daş; ç-Yazılıtəpə, 54№-li daş; d-Yazılıtəpə, 63№-li daş. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

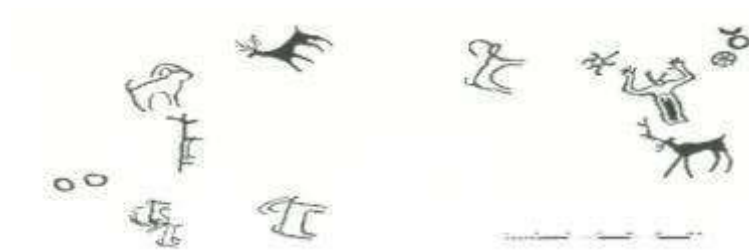
Fig. 76. a-Beyukdash Mountain, upper terrace, stone 42 (southern side); b-Yazyly hill, stone № 13; c- Yazyly hill, stone № 36; d Yazyly hill, stone № 54; e- Yazyly hill, stone № 63 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 76. а-Гора Бююкдаш, верхняя терраса, камень 42 (южная сторона); б-Холм Язылы, камень № 13; в-Холм Язылы,камень № 36; г-Холм Язылы,камень № 54; д-Холм Язылы,камень №63. (по И.Джафарзаде, 1973 г.)

Şək. 77. Yazılıtape, 14 №-il daş. Solyar-ay təsviri. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 77. Yazyly hill, stone № 14. Solar-lunar images, (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 77. Холм Язылы, камень № 14. Солярно-лунарные изображения, (по И. Джафарзаде, 1973 г.)

Şək. 78. Gəmiqaya (Naxçıvan): a-50 №-li daş; b-120 №- li daş; c-85 №- li daş, ç-93 №- li daş. (V. Əliyev, 1992-ci il)

Fig. 78. Gemigaya (Nakhchevan): a-stone № 50; b-stone No 120; c stone № 85; d-stone № 93 (by Aliyev V., 1992)

Рис. 78. Гемигая (Нахичевань): а-камень № 50; б-камень №120; в - камень № 85; г - камень № 93. (по В.Алиеву, 1992 г.)

Şək. 79. Yazılıtəpə, daş №25 (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 79. Gemigaya (Nakhchevan). Stone M 21 (by Aliyev V., 1992)

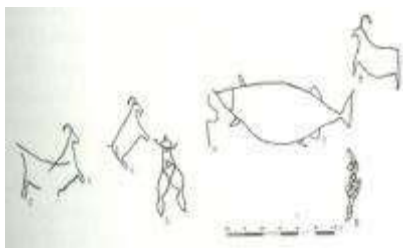
Рис. 79. Гемигая (Нахичевань). Камень № 21 (по В.Алиеву, 1992 г.)

Şək. 80. a- Öküzlər 2 dayanacağından daş alətlər. (С.Рүстəмов, 1984-cü il); b-Kokorevo dayanacağından üst paleolitə aid daş alətlər. (arx lüğəti, 1990-cı il.)

Fig. 80. Gemigaya. a-stone № 35; b-stone № 461a (by Museibli N., 2004)

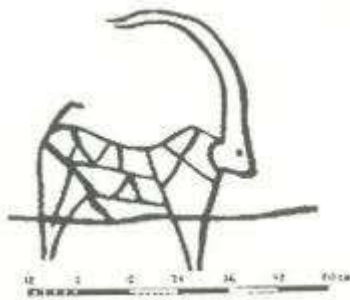
Рис. 80. Гемигая. а- камень № 35; б- камень №461а. (по Н. Мусейбли, 2004г.)

Şək. 81. Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 105 №-li daş, əlsiz antropomorf fiqurun təsviri (6№). (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.81. Beyukdash Mountain, upper terrace. Stone № 105. Image of armless anthropomorph figure (№ 5) (by Jafarzade I., 1973)

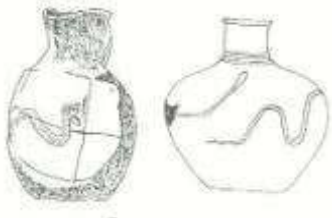
Рис. 81. Гора Бюкдаш. верхняя терраса. Камень № 105. Изображение безрукой антропоморфной фигуры (№5). (по И. Джафарзаде, 1973 г.)

Şək 82 Qobustan. Yazılıtəpə, 35№-li daşın üzərində həndəsi fiqurlarla ayrılmış keçi təsviri. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.82. Gobustan. Yazyly hill. Fragment of stone № 35. Image of a goat, dismembered with geometrical figures (by Jafarzade I., 1973)

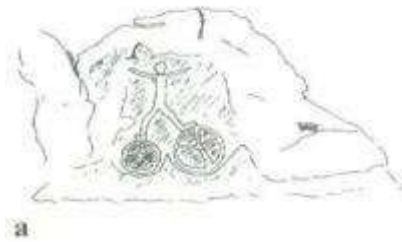
Рис. 82. Гобустан. Холм Языяы. Фрагмент камня №35. Изображение козла, расчлененного геометрическими фигурами, (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 83. Üzərində ilan təsviri olan saxsı qablar.

Fig. 83. Images of snake.

Рис. 83. Изображения змей на керамической посуде

Şək. 84. Kəlbəcərin qayaüstü təsvirləri. (a - M.Fərəcova, 2004-cü il, b - Ş.Əskərov, 1985-ci il)

Fig. 84. Rock carvings of Kalhajar (a-by M.Farajova, 2004; b-by Askerov Sh., 1985;)

Рис. 84. Наскальные изображения Кельбаджар (а-М.Фараджева,2004; б-по Ш.Аскерову 1985г.)

Şək. 85. Yazılıtəpə, daş №9. Buynuzla əlaqələndirilmiş günəş işarəsinin təsviri. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 85. Yazyly hill, stone №9. Image of the sun in combination with horns (by Jafarzade I., 1973)

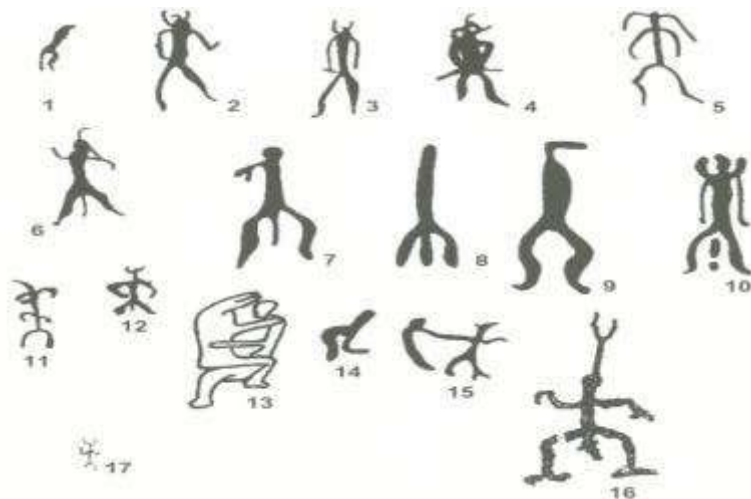
Рис. 85. Холм Язылы, камень № 9. Изображение знака солнца в сочетании с рогами (по И.Джафарзаде, 1973 г.)

Şək. 86. a, b, c - Kəlbəcərdə qayaüstü təsvirlər. (a - Ş.Əskərov, 1985-ci il, b - M.Fərəcova - 2004-cü il; c-Q. İsmayılzadə, 1990-cü il)

Fig. 86. a, b, C-rock carvings of Kalhajar (a by Askerov Sh., 1985; b-Picture of the author; c- Ismailzade G., 1990)

Рис. 86. а, б, в-наскальные изображения Кельбаджар (а-по Ш.Аскерову, 1985г.; б- М.Фараджева, 2004г.; в-Г.Исмаилзаде, 1990г.)

Cədvəl II. Antropomorf fiqurların qayaüstü təsvirləri

Şək. 1,2,3-29 №-li daş (cənub tərəf); 4-5-33 №-li daş; 6-45№-li daş (şimal hissə); 7,8,9,10-126 №-li daş (İ. Cəfərzadəyə istinadən, 1973-cü il); 11-Naxçıvan-Gəmiqaya, 47 №-li daş (V.Əliyevə istinadən, 1992-ci il); 12-Qızılqöl qayaüstü təsvirləri (A.P.Okladnikova istinadən, 1985-ci il); 13-Abşeronda metal daş üzərində qayaüstü təsvir (V.Əliyevə istinadən, 1997-ci il); 14-Naxçıvan. Gəmiqaya 48 №-li daş (V.Əliyevə istinadən, 1995-ci il); 15-Qobustan Böyükdaş dağı 263 №-li daş; 16-Koreya burmundağı dağlardakı qayaüstü təsvir (Onej gölü) (V.İ.Ravdonikasuya istinadən, 1937-ci il); 17-Len əlyazmaları Antropomorf təsvir (A.P.Okladnikova, V.D.Zaporojskoy, 1959-cu il)

Table II. Anthropomorph figures in rock carvings,

Fig.-1,2,3 stone №29 (southern side); 4,5-stone №33; 6-stone №45 (northern side); 7,8,9,10-stone №126 (by Jafarzade I 1973); 11-Nakhchevan. Gemigaya stone №47 (by Aliyev V., 1992); 12-rock carvings of Kyzyl-Kel (by Okladnikov A.P., 1985); 13-rock carving on megalithic stone of Ahsheron (by Aliyev, I., 1997); 14- Nakhchevan. Gemigaya stone №48 (by Aliyev V., 1992); 15-Gobustan. Beyukdash Mountain, stone №263; 16-rock carving on the rocks of Karetski Nose (Lake Onega) (by Ravdonikas V.I., 1937); 17- Lena inscriptions-Images of anthropomorphic creatures (by Okladnikov A.P., Zaporojski B.D., 1959)

Таблица II. Антропоморфные фигуры в наскальных изображениях

Рис.-1,2,3 камень №29 (южная сторона); 4,5-камень №33; 6-камень №45 (северная сторона); 7,8,9,10-камень №126 (по И.Джафарзаде 1973г.); 11-Нахичевань. Гемигая камень №47 (по В.Алиеву, 1992г.); 12-наскальные изображения Кызыл-келя (по А.П.Окладникову, 1985г.); 13-наскальное изображение на мегалитическом камне Атиерона (по И.Алиеву1997г.); 14-Нахичевань. Гемигая камень №48 (по В.Алиеву 1992г.); 15-Гобустан гора Буюкдаш камень №263; 16-наскальное изображение на скалах Карецкого Носа (Онежское озеро) (по В.И.Равдоникасу, 1937г.); 17-Ленские писаницы. Изображения антропоморфных существую А.П.Окладникову, В.Д.Запорожской, 1959г.)

Cədvəl III. Antropomorf fiqurların qayaüstü təsvirləri

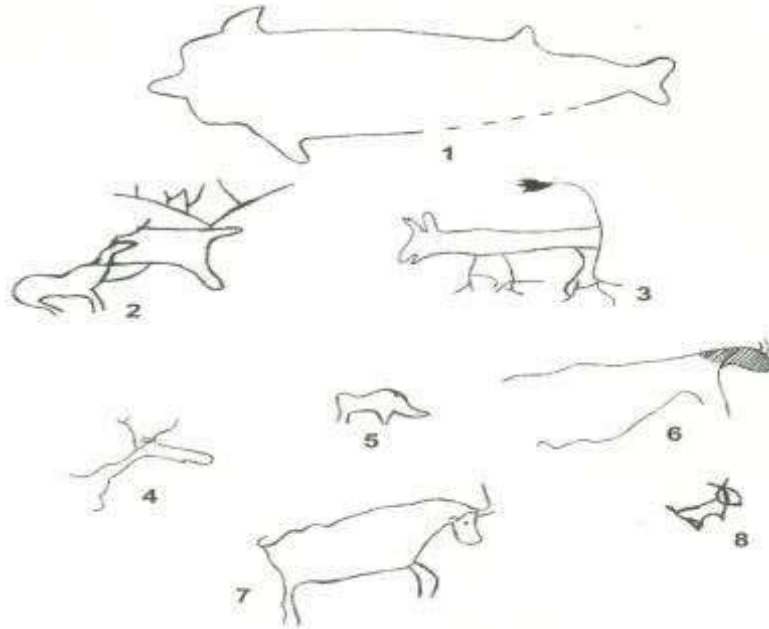
Şək. 18-Abşeronda metal daş üzərində təsvir. (Q.Aslanov. 1972-ci il); 19- Qobustan. Yazılıtəpə, 25 №-li daş. (İ.Cəfərzadə. 1973-cü il); 20-Naxçıvan. Gəmiqaya, 75 №-li daş. (V.Əliyev. 1992-ci il); 21-Qobustan, Yazılıtəpə, 14 №-li daş; 22-Qobustan, Böyükdaş dağının yuxarı səkisi. 29 №-li daş (İ.Cəfərzadə. 1973-cü il) 23-Naxçıvan. Gəmiqaya, 60 №-li daş (V.Əliyev, 1992-ci il) 24,25-Qobustan. Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 24 №-li daş. 26-Qobustan, Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 29 №-li daşın şərq tərəfi. (İ.Cəfərzadə. 1973-cü il); 27-Naxçıvan. Gəmiqaya, 61-№-li daş (V.Əliyev. 1992-ci il); 28, 29, 30,31- Monqolustan, Sibir, Koreya və Cənubi Avropada çoxpilləli obrazların qayaüstü təsvirləri. (E.A.Novqorodov, 1984-cü il)

Table III. Anthropomorphic figures in rock carvings.

Fig. 18- image on megalithic stone of Absheron (by Aslanov G., 1972); 19-Gobustan, Yazlyly hill, stone №25 (by Jafarzade I., 1973); 20-Nakhchevan. Gemigaya, stone №75 (by Aliyev 1992); 21-Gobustan, Yazlyly hill, stone №14; 22-Gobustan, Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №29 (by Djafarzade I. 1973); 23-Nakhchevan.Gemigaya, stone №60 (by Aliyev V., 1992); 24,25-Gobustan, Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №24; 26-Gobustan, Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №29, eastern side (by Jafarzade I., 1973); 27-Nakhchevan, Gemigaya, stone № 61 (by Aliyev V., 1992); 28,29,30,31- multistage images on rock carvings of Mongolia, Siberia, Korea and Western Europe (by Novgorodova E.A., 1984)

Таблица III. Антропоморфные фигуры в наскальных изображениях

Рис. 18-изображение на мегалитическом камне Апшерона (по Г.Асланову, 1972г.); 19-Гобустан холм Язылы камень №25 (по И.Джафарзаде, 1973г.); 20-Нахичевань. Гемигая камень №75 (по В.Алиеву, 1992г.); 21-Гобустан холм Язылы камень №14; 22-Гобустан гора Бейюкдаш верхняя терраса камень №14; 22-Гобустан гора Бейюкдаш верхняя терраса камень №29 (по И.Джафарзаде, 1973г.); 23-Нахичеваль. Гемигая камень №60 (по В.Алиеву, 1992г.); 24,25-Гобустан гора Бейюкдаш верхняя терраса камень №24; 26-Гобустан гора Бейюкдаш верхняя терраса камень №29 восточная сторона(по И.Джафарзаде, 1973г.); 27-Нахичевань. Гемигая камень № 61 (по В.Алиеву. 1992г.); 28,29,30,31-многоступенчатые образы на наскальных изображениях Монголии, Сибир, Кореи и западной Европы (по Э.А.Новгородовой, 1984г.)

Cədvəl IV. Zoomorf fiqurların qayaüstü təsvirləri

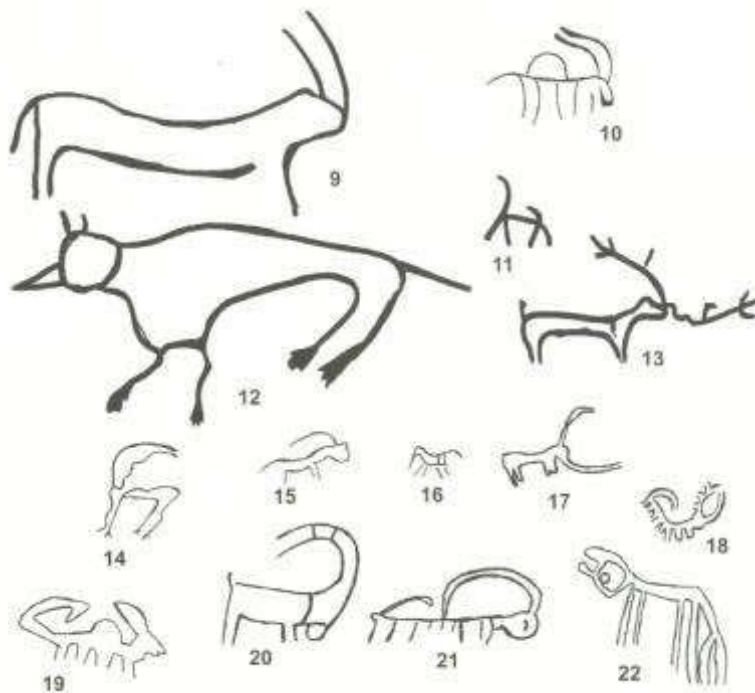
Qobustan. Kiçikdaş dağı. Şək. 1-5 №-li daş; 2 22 №-li daş. Daşqışlaq kolleksiyası. Böyükdaş dağı: şək. 3-23 №-li daş yuxarı səki, 4-29 №-li daş, yuxarı səki (cənub tərəf) 5-6-33 №-li daş, yuxarı səki, 7-42 №-li daş, yuxarı səki, 8-aşağı səkidə 1 a №-li daş.

Table № IV. Zoomorph figures in rock carvings.

Gobustan. Kichikdash Mountain. Fig. 1- stone №5; 2-stone №22-Dashgishlak collection. Beyukdash Mountain fig. 3- stone №23 upper terrace; 4- stone № 29 upper terrace (southern side); 5,6-stone №33; Upper terrace; 7-stone №42 upper terrace; 8-lower terrace, stone №1a

Таблица №IV. Зооморфные фигуры в наскальных изображениях

Гобустан. Гора Кичикдаш. Рис.1- камень №5; 2-камень №22-коллекция Дашгышлак. Гора Бейюкдаш рис.3- камень №23 верхняя терраса; 4- камень №29 верхняя терраса (южная сторона); 5,6-камень №33 верхняя терраса; 7-камень №42 верхняя терраса; 8-нижняя терраса камень №1а.

Cədvəl V. Zoomorf fiqurların qayaüstü təsvirləri

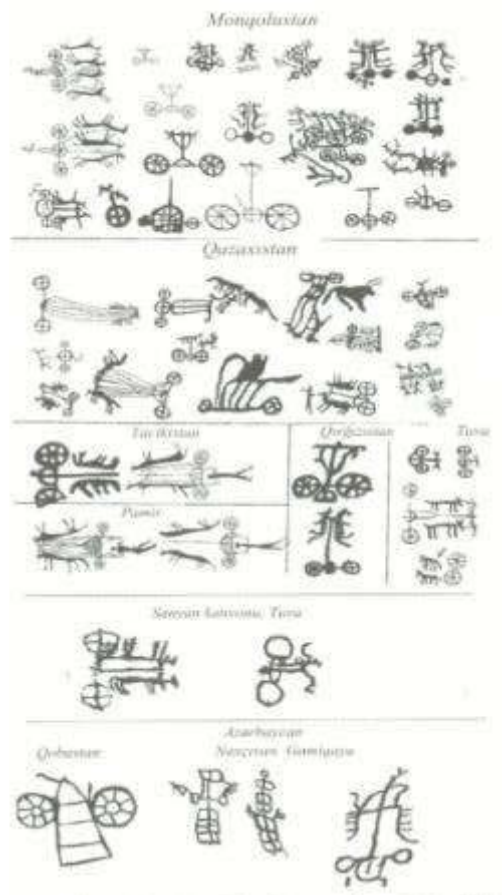
Qobustan. Böyükdaş dağının aşağı səkisi, şək. 9-daş №15, 10-11-daş №125, 12- das №229. Cingirdağ dağı-şək. 13,14-daş №4; 15-daş №9; 16-daş №24 (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il). Naxçıvan. Gəmiqaya, şək 17-35 №-li daş, 18-42 №-li daş, 19 43 №-li daş; Kəlbəcərdə - şək. 21, 22-heyvana bənzər təsvir. 24 №-li daş №9.

Table №V. Zoomorph figures in rock carvings.

Gobustan. Beyukdash Mountain, lower terrace, fig.9- stone №5; 10,11-stone № 125; 12-stone №229. Jingir Mountain, fig. 13,14-stone №4; 15-stone №29; 16-stone №24. (by Jafarzade I., 1973) Nakhchevan. Gemigaya. Fig. 17-stone №35; 18-stone №42; 19-stone №43; Absheron. Fig.20-zoomorph image on megalithic stones. Kalbajar.fig.21,22- animal like images

Таблица №V. Зооморфные фигуры в наскальных изображениях

Гобустан. Гора Белокаш нижняя терраса, рис.9-камень №15; 10,11-камень №125; 12-камень №229. Гора Джингирдаг рис. 13,14-камень №4; 15-камень №9; 16-камень №24. (по И.Джафарзаде, 1973г.) Нахичевань. Гемигая. Рис.17-камень №35; 18-камень №42; 19-камень №43 Апшерон. рис.20-зооморфнос изображение на мегалитических камнях. Кельбаджары. рис.21,22-звероподобные изображения.

Cədvəl VI. Mərkəzi və Orta Asiya, Qazaxıstan, Altay, Pamirin (E.A Novqorodov, 1984-cü il, E.Q. Dövlət, 2002-ci il) və Azərbaycanın (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il, N.Müseybli, 2004-cü il) dağlarında araba təsvirlər

Table № VI. Images of carts-chariots in the mountains of Central and Middle Asia, Kazakhstan, Altai, Pamir (by Novgorodova E.A., 1984, by Devlet E.G., 2002) and Azerbaijan (by Djafarzade I., 1973, by Museibli N., 2004).

Таблица №VI. Изображения повозок-колесниц в горах Центральной и Средней Азии, Казахстана, Алтая, Памира (по Э.А.Новгородовой, 1984 г., по Е.Г.Дөвлет, 2002г.) и Азербайджана (по И.Джафарзаде, 1973г., по Н.Мусейбли, 2004г.)

Şək.1. Илл.1. Photo.1.

Şək.2. Илл.2. Photo.2.

Şək.3. Илл.3. Photo.3.

Şək.4. Илл.4. Photo.4.

Şək.5. Илл.5. Photo.5.

Şək.6. Илл.6. Photo.6.

Şək.7. Илл.7. Photo.7.

Şək.8. Илл.8. Photo.8.

Şək.9. Илл.9. Photo.9.

Şək.10. Илл.10. Photo.10.

Şək.11. Илл.11. Photo.11.

Şək.12. Илл.12. Photo.12.

Şək.13. Илл.13. Photo.13.

Şək.14. Илл.14. Photo.14.

Şək.15. Илл.15. Photo.15.

Şək.16. Илл.16. Photo.16.

Şək.17. Илл.17. Photo.17.

Şək.18. Илл.18. Photo.18.

Şək.19. Илл.19. Photo.19.

Şək.20. Илл.20. Photo.20.

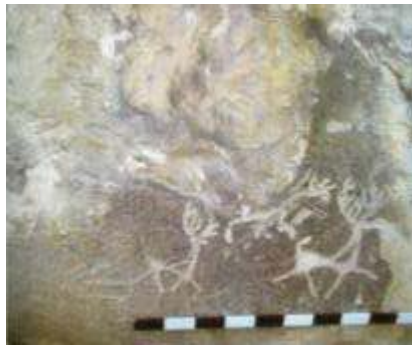
Şək.21. Илл.21. Photo.21.

Şək.22. Илл.22. Photo.22.

Şək.23. Илл.23. Photo.23.

Şək.24. Илл.24. Photo.24.

Şək.25. Илл.25. Photo.25.

Şək.26. Илл.26. Photo.26.

Şək.27. Илл.27. Photo.27.

Şək.28. Илл.28. Photo.28.

Şək.29. Илл.29. Photo.29.

Şək.30. Илл.30. Photo.30.

Şək.31. Илл.31. Photo.31.

Şək.32. Илл.32. Photo.32.

Şək.33. Илл.33. Photo.33.

Şək.34. Илл.34. Photo.34.

Şək.35. Илл.35. Photo.35.

Şək.36. Илл.36. Photo.36.

Şək.37. Илл.37. Photo.37.

Şək.38. Илл.38. Photo.38.

Şək.39. Илл.39. Photo.39.

Şək.40. Илл.40. Photo.40.

Şək.41. Илл.41. Photo.41.

Şək.42. Илл.42. Photo.42.

Şək.43. Илл.43. Photo.43.

Şək.44. Илл.44. Photo.44.

Şək.45. Илл.45. Photo.45.

Şək.46. Илл.46. Photo.46.

Şək.47. Илл.47. Photo.47.

Şək.48. Илл.48. Photo.48.

Şək.49. Илл.49. Photo.49.

Şək.50. Илл.50. Photo.50.

Şək.51. Илл.51. Photo.51.

Şək.52. Илл.52. Photo.52.

Şək.53. Илл.53. Photo.53.

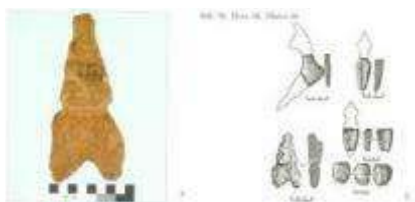

Şək.54. Илл.54. Photo.54.

Şək.55. Илл.55. Photo.55.

Şək.56. Илл.56. Photo.56.

Şək.57. Илл.57. Photo.57.

Şək.58. Илл.58. Photo.58.

Şək.59. Илл.59. Photo.59.

Şək.60. Илл.60. Photo.60.

Şək.61. Илл.61. Photo.61.

Şək.62. Илл.62. Photo.62.

Şək.63. Илл.63. Photo.63.

Şək.64. Илл.64. Photo.64.

Şək.65. Илл.65. Photo.65.

Şək.66. Илл.66. Photo.66.

Şək.67. Илл.67. Photo.67.

Şək.68. Илл.68. Photo.68.

Şək.69. Илл.69. Photo.69.

Şək.70. Илл.70. Photo.70.

Şək.71. Илл.71. Photo.71.

Şək.72. Илл.72. Photo.72.

Şək.73. Илл.73. Photo.73.

Şək.74. Илл.74. Photo.74.

Şək.75. Илл.75. Photo.75.

Şək.76. Илл.76. Photo.76.

Şək.77. Илл.77. Photo.77.

Şək.78. Илл.78. Photo.78.

Şək.79. Илл.79. Photo.79.

Şək.80. Илл.80. Photo.80.

Şək.81. Илл.81. Photo.81.

Şək.82. Илл.82. Photo.82.

Şək.83. Илл.83. Photo.83.

Şək.84. Илл.84. Photo.84.

Şək.85. Илл.85. Photo.85.

Şək.86. Илл.86. Photo.86.

Şək.87. Илл.87. Photo.87.

Şək.87. Илл.87. Photo.87.

Şək.88. Илл.88. Photo.88.

Şək.89. Илл.89. Photo.89.

Şək.90. Илл.90. Photo.90.

Şək.91. Илл.91. Photo.91.

Şək.92. Илл.92. Photo.92.

Şək.93. Илл.93. Photo.93.

Şək.94. Илл.94. Photo.94.

Şək.95. Илл.95. Photo.95.

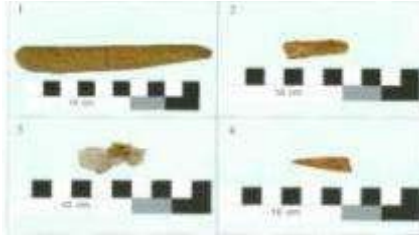
Şək.96. Илл.96. Photo.96.

Şək.97. Илл.97. Photo.97.

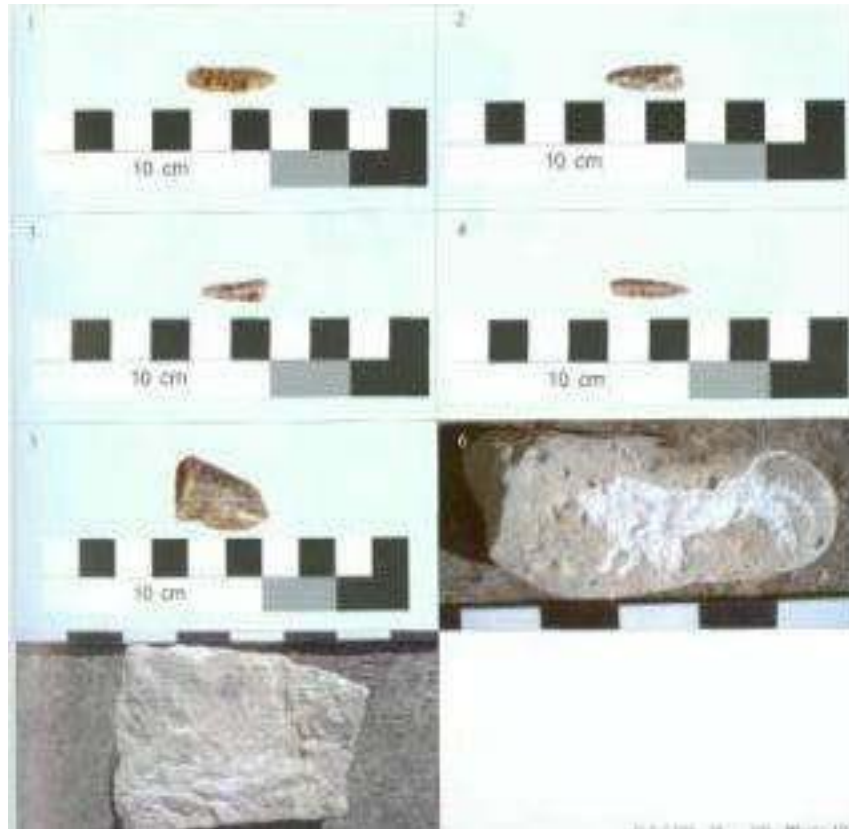
Şək.98. Илл.98. Photo.98.

Şək.99. Илл.99. Photo.99.

Şək.100. Илл.100. Photo.100.

Şək.101. Илл.101. Photo.101.

Şək.102. Илл.102. Photo.102.

Şək.103. Илл.103. Photo.103.

Şək.104. Илл.104. Photo.104.

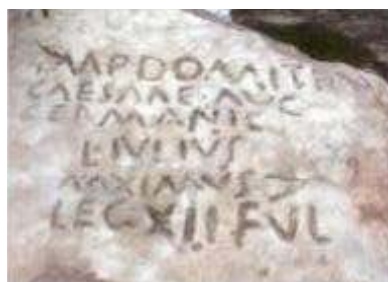
Şək.105. Илл.105. Photo.105.

Şək.106. Илл.106. Photo.106.

Şək.107. Илл.107. Photo.107.

Şək.108. Илл.108. Photo.108.

Şək.109. Илл.109. Photo.109.

Şək.110. Илл.110. Photo.110.

Şək.111. Илл.111. Photo.111.

Şək.112. Илл.112. Photo.112.

Şək.113. Илл.113. Photo.113.

Şək.114. Илл.114. Photo.114.

Şək.115. Илл.115. Photo.115.

Şək.116. Илл.116. Photo.116.

Şək.117. Илл.117. Photo.117.

Şək.118. Илл.118. Photo.118.

Şək.119. Илл.119. Photo.119.

Şək.120. Илл.120. Photo.120.

Şək.121. Илл.121. Photo.121.

Şək.121. Илл.121. Photo.121.

Şək.121. Илл.121. Photo.121.

Redaktoru: *Məsudə Zeynalova*
Bədii və texniki redaktoru: *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuter tərtibatçıları: *Səbinə Məmmədova, Səadət Quluzadə*
Korrektoru: *Sevinc Hacıyeva*

Fərəcova Mələhət Novruz qızı
Azərbaycan qayaüstü rəsmləri
Bakı, «Aspoliqraf», 2009.

Malahat Novruz Farajova
Rock Art of Azerbaijan
Baku, «Aspoliqraf», 2009

Фараджева Малахат Новруз гызы
Наскальное искусство Азербайджана
Баку, «Aspoliqraf», 2009.

Çapa imzalanmışdır 20.07.2009. Kağız formatı 70x100¹ /₂
Fiziki çap vərəqi 32. Sifariş 31. Tiraj 1000.
«Aspoliqraf LTD» MMC nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi
Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küçəsi, 121